

TATAR MANUAL

AMERICAN COUNCIL OF LEARNED SOCIETIES

**Research and Studies in Uralic
and Altaic Languages**

Project No. 43

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts

with

A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

This text was developed pursuant to a contract between the United States Office of Education and the American Council of Learned Societies and is published with the permission of the United States Office of Education.

June, 1961

TATAR MANUAL

Descriptive Grammar and Texts
with
A Tatar-English Glossary

by

Nicholas Poppe

Indiana University Publications
Uralic and Altaic Series, Vol. 25

Published by
Indiana University, Bloomington
Mouton & Co., The Hague, The Netherlands
1963

447.5
P81x
INDIANA UNIVERSITY PUBLICATIONS

Graduate School
URALIC AND ALTAIC SERIES
Volume 25

Copyright © 1963 by Indiana University
No part of this book may be reproduced in
any form, by print, photoprint, microfilm,
or any other means without the permission
of the publishers

Composed at the
Indiana University Research Center in
Anthropology, Folklore, and Linguistics

All orders from the United States of America and from
Canada should be addressed to the

Editor, Uralic and Altaic Series, Rayl House,
Indiana University, Bloomington, Indiana

Orders from all other countries should be sent to
Mouton & Co., Publishers, The Hague, The Netherlands

Library of Congress Catalog Card Number: 63-63142

Printed in the United States of America

PREFACE

The present book is designed as a manual of the Tatar language. It consists of three parts. Part one contains a descriptive grammar written along the same lines as my Buriat Grammar (Indiana University Publications, Volume 2 of the Uralic and Altaic Series, Bloomington, Indiana, 1960) which follows, in plan and method, the Hungarian Grammar by Robert A. Hall, Jr. (Vol. 20, No. 4, Suppl. to Language, Journal of the Linguistic Society of America, Language Monograph No. 21, 1944).

I take the opportunity to mention that I discussed some problems of Tatar phonology with Professor Shirō Hattori, and I am glad to state that he accepts my treatment of Tatar i, ü, u [ĩ, ũ, ŭ] which occur in final position and in non-first syllables as /ey, ew, iw/ respectively.

The second part contains a number of original texts given with the purpose of providing material for reading and translation. The texts were taken from manuals for Tatar high schools. Bibliographical details are given on p. 133. It should be pointed out that some texts display that specific political and ideological orientation which is characteristic of Soviet literature, particularly of Soviet school books. It should be emphasized that their inclusion does not mean approval of their ideological contents.

The texts are followed by a glossary which does not exhaust the Tatar vocabulary but contains only such words which occur in the texts.

In conclusion, it should be stated that previous knowledge of Turkish, although not obligatory, will be very helpful to students of Tatar.

When this book had already been printed the following important publications became available to the author:

Burnaševa, S. L., "Nekotorie voprosi leksiki tatarskogo yazika", Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazikov IV, Leksika, Moskva, 1962, pp. 115-28.

Dmitriev, N. K., Stroy tyurkskix yazikov, Moskva, 1962. (Contains a number of articles on various problems of Tatar).

Gazizov, R. S., Tatarskiy yazık (Dlya samostoyatel'no izuča-
yuščix), Kazań, 1960.

Nicholas Poppe

TABLE OF CONTENTS

I. DESCRIPTIVE GRAMMAR.	1
0. Introduction	3
1. Phonology.	8
1.1. The phonemes	8
1.2. The vowel phonemes	8
1.3. The consonant phonemes	10
1.4. Juncture	14
1.41. Compound juncture	14
1.42. Stress	14
1.5. Morphophonemic alternations	15
1.51. Vocalic harmony	15
1.52. Vowel alternations	17
1.53. Internal sandhi	18
1.6. Orthographical representation of the phonemes	19
2. Inflection	29
2.1. Substantive inflection	29
2.11. Basic form of the substantive.	29
2.12. The derivational suffix.	29
2.13. The concrete-relational suffixes	30
2.14. The pure-relational suffixes	34
2.141. The functions of the pure-relational suffixes.	35
2.142. Paradigms	38
2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems.	40
2.15. The predicative suffixes	50
2.16. The postpositions	51
2.2. Pronoun inflection	53
2.21. The inflection of the personal pronouns	53
2.22. The demonstrative pronouns	55
2.3. Verb inflection.	57
2.30. Categories	57
2.31. The stems	58
2.32. The personal endings	58

2.33.	The finite forms	59
2.34.	The simple tenses	59
2.341.	The past tense	60
2.342.	The conditional	61
2.343.	The imperative	62
2.35.	The verbal nouns	65
2.351.	The first noun of action	65
2.352.	The noun of the actor	66
2.353.	The second noun of action	67
2.354.	The noun of intention	67
2.355.	The noun of possibility	67
2.36.	The participles	68
2.361.	The past participle	68
2.3611.	Past tense	69
2.3612.	Gerund in /-gÄncE/	69
2.362.	The present participle	69
2.3621.	Present tense	70
2.3622.	Participle of necessity	70
2.363.	The first future participle	71
2.3631.	Future tense	72
2.364.	The second future participle	73
2.37.	The gerunds	75
2.371.	The first present gerund	76
2.372.	The second present gerund	76
2.373.	The past gerund	77
2.374.	The future gerund	77
2.38.	Defective verbs	78
3.	Form- and Function-Classes	80
3.0.	Parts of speech	80
3.1.	Nouns	80
3.2.	Adjectives	82
3.21.	Interrogative adjectives	82
3.22.	The negative adjectives	82
3.23.	The numeral adjectives	82
3.3.	The pronouns	83
3.4.	The verbs	83
3.5.	The adverbs	83
3.6.	The postpositions	84
3.7.	The conjunctions	84
3.71.	Coordinating conjunctions	84
3.72.	Subordinating conjunctions	85
3.8.	The particles	85
3.81.	Postpositional particles	85

3.82. Prepositional particles	86
3.83. Interjectional particles	86

4. Word-Formation	88
4.0. Suffixation and composition	88
4.1. Nouns	88
4.11. Nouns from nouns	88
4.12. Nouns from adjectives	89
4.121. Nouns from numeral adjectives	89
4.13. Nouns from verbs	89
4.14. Compound nouns	91
4.141. Coordinate composition	91
4.142. Subordinate composition	91
4.2. Adjectives	91
4.21. Adjectives from nouns	91
4.22. Adjectives from pronouns	92
4.23. Adjectives from adjectives	92
4.231. The comparative	92
4.232. The diminutive adjectives	92
4.233. Adjectives from numerals	93
4.24. Adjectives from verbs	93
4.25. Adjectives from adverbs	94
4.26. Compound adjectives	94
4.261. Coordinate composition	94
4.262. Subordinate composition	95
4.3. Verbs	96
4.31. Verbs from nouns	96
4.32. Verbs from adjectives	96
4.321. Verbs from numeral adjectives	96
4.33. Verbs from adverbs	96
4.34. Verbs from interjectional particles	97
4.35. Verbs from verbs	97
4.351. Passive and reflexive verbs	97
4.352. Reciprocal verbs	98
4.353. Factitive verbs	98
4.354. Frequentative verbs	100
4.36. Compound verbs	101
4.361. Subordinate composition	101
4.37. Compound tenses	102
4.371. Conditional + auxiliary verb	103
4.372. Imperative + auxiliary verb	103
4.373. Participle-compounds	103
4.374. Gerund-compounds	104
4.4. Adverbs	105

4.41.	Pure-relational forms	105
4.42.	Special suffixes	105
4.421.	Adverbs of manner	105
4.422.	Interrogative adverbs	107
4.423.	Adverbs of time	107
4.43.	Compound adverbs	107
4.431.	Coordinate composition	108
4.432.	Subordinate composition	108
4.44.	Comparison of adverbs	108
5.	Phrase-Structure	109
5.0.	Phrase	109
5.01.	Coordinate and contrastive phrases	109
5.1.	Nominal phrases	112
5.11.	Attribute + head	112
5.111.	Attribute in the nominative	112
5.112.	Possessive phrases	114
5.12.	Head + attribute	115
5.2.	Adjectival phrases	116
5.21.	Attribute + head	116
5.3.	Pronominal phrases	117
5.4.	Adverbial phrases	117
5.41.	Attribute + head	117
5.42.	Head + attribute	118
5.5.	Postpositional phrases	118
5.6.	Verbal complement	118
5.61.	Equational complement	118
5.62.	Direct object complement	119
5.63.	Adverbial complement	119
6.	Clause-Structure	122
6.0.	Clause	122
6.1.	Full clauses	122
6.11.	The predicate	122
6.12.	The subject	123
6.121.	Agreement between subject and predicate	123
6.122.	Equational clauses	123
6.123.	Lack of agreement	123
6.124.	Compound subjects	124
6.125.	Pause ()	124
6.2.	Types of intonation and clause-structure	125
6.21.	Declarative clauses	125
6.211.	Normal order	125

6.212.	Inversion	125
6.213.	Negative clauses	126
6.22.	Interrogative clauses	126
6.23.	Exclamatory clauses	127
6.3.	Minor clauses	127
6.31.	Fragmentary clauses	127
6.32.	Interjectional clauses	127
6.4.	Combination of clauses	128
6.41.	Coordinate clauses	128
6.411.	Without conjunctions	128
6.412.	With conjunctions	128
6.42.	Subordination	129
6.421.	Direct discourse	129

II.	TEXTS	131
-----	-----------------	-----

III.	GLOSSARY	193
------	--------------------	-----

*I. DESCRIPTIVE
GRAMMAR*

0. INTRODUCTION

0.1. The Tatar (Kazan Tatar or Volga Tatar) language is one of the Turkic languages and belongs to the north-western branch (called also the Kıpčak branch)¹ of the Turkic language family. The Tatars call themselves Tatar and their language the Tatar language /tatar tele/.

The Tatar language is spoken by almost 5 million people (to be exact, 4,969,000 people) in the Autonomous Tatar Soviet Republic of the USSR, in many regions along the river Volga, and in many areas of Western Siberia.

There are three main dialects of the Tatar language: 1. the Central dialect which is spoken by almost 1,500,000 people in the Tatar Republic; 2. the Western dialect (or Mišär) which is spoken in the Volga region outside the Tatar Republic, i. e., mainly in the regions (oblast') of Gofkiy, Tambov, Voronež, Ryazań, Penza, Kuybışev, Saratov, and Orenburg; 3. the Eastern dialect which is spoken by 100,000 people in Western Siberia (the Tatars of Baraba, Tomsk, Tyumen', Išim, Yalutorovsk, on the rivers Irтіš, Tobol, Tara, etc.).

Besides, there are several mixed dialects: 1. the Astraxań dialect which is spoken by almost 45,000 people; 2. the Kasimov dialect which is spoken by 5,000 people in the Kasimov district; 3. the Tepter dialect which is spoken by almost 300,000 Tatars in Perm', Glazov, and in the Baškır Autonomous Soviet Republic; and 4. the Ural dialect which is spoken by approximately 110,000 baptized Tatars in the Verxne-Uraľskiy (i. e., the Upper Ural) district.

The literary language is based on the Central dialect which serves as the standard language. It uses since 1938 the Cyrillic alphabet. The literary language of the pre-revolutionary period, i. e., prior to 1917, had developed from the written language of the Golden Horde. The latter had developed under a strong Uighuric influence which was superceded, at a later period, by the Čagatay language, i. e., the literary language of Central Asia.

0.2. The Tatar language is well known and there exists an extensive literature on it.

A. Bibliographies

Benzing, J., Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie, Wiesbaden, 1953, p. 105 f.

Loewenthal, R., The Turkic Languages and Literatures of Central Asia, s'Gravenhage, 1957.

Thomsen, K., "Das Kazantatarische und die westsibirischen Dialekte" Philologiae Turcicae Fundamenta, Ediderunt Jean Deny, Kaare Grønbech +, Helmut Scheel, Zeki Velidi Togan, Tomus primus, Aquis Mattiacis apud Franciscum Steiner, A. D. MCMLIX, p. 407 f.

B. Grammars

Bálint, G., Kazáni-tatár nyelvtanulmányok I-III, Budapest, 1875-77.

Burghardt, I., Studien zur Grammatik des Kazan-Tatarischen, Marburg, 1948.

Gazizov, R. S., Sopostavitelnaya grammatika tatarskogo i russkogo yazıkov, Kazan, 1959.

Kurbangaliev, M. i Gazizov, R., Opıt sistematičeskoj grammatiki tatarskogo yazıka, Kazan, 1931.

Ramazanov, S. häm Xisimatullin, X., Tatar tele grammatikası, Fonetika häm morfologiya, Ĵideellik häm urta mäktäplärnė 5-6nçı klassları öčen däreslek, Kazan, 1954.

Ramazanov, S., Xisimatullin, X. häm Saykin, S., Tatar tele grammatikası, Fonetika häm morfologiya, Ĵideellik häm urta mäktäplärnė 5-6nçı klassları öčen däreslek, Kazan, 1958.

Xangildin, V. N., Tatar tele grammatikası (Morfologiya buenča oçerklar), Kazan, 1954.

_____, Tatar tele grammatikası (Morfologiya häm sintaksis), Kazan, 1959.

Velidi, Ĵ., Tatar telenėj grammatikası, Kazan, 1919.

C. Phonology

- Bayčura, U. Š., Zvukovoy sostav tatarskogo yazıka, čast' I, Izdanie Kazanskogo Universiteta, Kazan' 1959; č. II, 1960.
- Bogorodickiy, V. A., "O kornevom vokalizme i ego izmeneniyax v kazanskotatarskom dialekte", Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedeniya (abbr. VNOT) 8 (1928), p. 112 f.
- _____, "Kratkiy očerk fiziologii zvukov reči", Vvedenie v tatarskoe yazikoznanie, Kazan' 1953, p. 22 f.
- _____, "Xarakteristika zvukovogo sostava v kazanskom govore tatarskogo yazıka v sootnošenii s zvukovoy sistemoy russkogo yazıka", ibid., p. 38 f.
- _____, "Fonetika, Tatarskaya orfografiya na russkoy osnove v ee istorii", ibid., p. 73 f.
- _____, "Sravnitel'nyy očerk tatarskogo vokalizma i konsonantizma", ibid., p. 82 f.
- _____, "Zakonı singarmonizma v tyurkskix yazıkax", ibid., p. 117 f.
- Isxakov, F. G., "Ob otdeľnıx fonemax tatarskogo yazıka", Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov, Čast' pervaya, Fonetika, Moskva, 1955, p. 217 f.
- _____, "Obščaya xarakteristika tyurkskogo vokalizma", ibid., p. 53 f.
- _____, "Zakonı slovesnogo udareniya v tatarskom yazıke", ibid., p. 329 f.
- Isxakov, F. G. i Palımbax, A. A., "Beglie glasnie v tatarskom i nekotoryx drugix tyurkskix yazıkax", ibid., p. 208 f.
- Kraelitz-Greifenhorst, Fr. von, "Studien zur Lautlehre der kanzan-tatarischen Sprache", Archiv Orientalní 2 (1930), p. 443 f.
- Polivanov, E. D., Fonetičeskie osobennosti kasimovskogo dialekta, Moskva, 1923.
- Šaraf, G. A., "Palyatogrammi zvukov tatarskogo yazıka sravnitel'no s russkimi", VNOT 7 (1927), p. 65 f.

Šaraf, G. A., "Sonornaya dlitel'nost' tatarskix glasnix", VNOT 8 (1928), p. 180 f.

Weil, G. H., Tatarische Texte, Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten herausgegeben, übersetzt und erklärt, Berlin, 1930.

D. Dictionaries

Katanov, N., Tatarsko-russkiy slovar', Orenburg, 1912.

Korbangaliev, M. i Gimadiev, M., Russko-tatarskiy slovar', Kazan', 1941.

Kurbangaliev, M., Gazizov, R. i Kuleev, I., Tatarsko-russkiy slovar', Kazan', 1927; second edition: Kazan', 1931.

Nogaybek, G., Amirxan, F. i dr., Russko-tatarskiy slovar', Pod redakciey M. Kurbangaliev, M. Fazullina i dr., Kazan', 1938.

Ostroumov, N., Tatarsko-russkiy slovar', Kazan', 1892.

Rusča-tatarča awıl xujalıǵı terminnari süzlege, Kazan, 1939.

Tatarsko-russkiy slovar', Soderžit okolo 20,000 slov, Kazanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Institut Yazıka, Literaturı i İstorii, Kazan', 1950.

Validov, Z., Polniy tolkoviy slovar' tatarskogo yazıka, Kazan', 1927.

Voskresenskiy, L., Russko-tatarskiy slovar', S predisloviem o proiznošenii i etimologičeskix izmēneniyax tatarskix slov, Kazan', 1894.

E. Works on various subjects

Axmárov, G. A., "O yazıkē i narodnosti mišarey", Izvēstiya Obščestva Arxeologii i Etnografii 19 (1903), p. 91 f.

Baskakov, N. A., Tyurkskie yazıki, Moskva, 1960.

Bogorodickiy, V. A., Ėtyudı po tatarskomu yazıkoznaniyu, Kazan', 1933.

- Bogorodickiy, V. A., "Morfologiya, Vstupitel'nye zamečaniya: Osnovnye morfologičeskie processy v yazıke; O častyax reči", Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie, Kazan', 1953, p. 133 f.
- _____, "Imya suščestvitel'noe: Sklonenie (prostoe i prityažatel'noe) i sravnitel'nyy očerk padežnykh okončaniy tatarskogo yazıka", ibid., p. 143 f.
- _____, "Sravnitel'nyy obzor ličnykh mestoimennykh", ibid., p. 165 f.
- Brynjovskiy, M., Orts- und Zeitbestimmungen im Wolga-Tatarischen, Marburg, 1948.
- Halasi Kun, T., "Monuments de la langue tatare de Kazan", Analecta Orientalia Memoriae A. Csoma de Körös dedicata, Budapest, 1947, p. 138 f.
- Katanov, N., Materiali k izučeniyu kazansko-tatarskago narěčiya I-II, Kazan', 1898.
- Malov, S. E., "Iz poëzdki k mišaryam, O narěčii mišarey čistopol'skago uëzda", Suppl. to Učeniya Zapiski Kazanskago Universiteta 71:4 (1904).
- Pelissier, R., "Mischär-tatarische Sprachproben, gesammelt im Nordosten des Bezirks Tjernikov des Gouvernements Tambov", Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, n°18 (1918).

Notes

1. Kıpčak or Kuman (Polovetsian) still spoken in the XIV century A.D. is the oldest representative of this branch which can be subdivided into three subdivisions: 1. Kuman (now extinct), Karaim, Kumik, Karačay-Balkar, and Crimean Tatar; 2. Volga Tatar and Baškir; 3. Nogay, Kara-Kalpak, and Kazax.

1. PHONOLOGY

1.1. Tatar has the following phonemes: /i, e, ä, ü, ö, ʏ, a, u, o; p, t, k, b, d, g, m, n, ɳ, f, s, z, š, ž, x, č, ʃ, r, l, ʔ, h, y, w/ and, in Russian loan words /v, c/.

1.2. The Vowel Phonemes

The phonemic transcription is given here and elsewhere in slant lines //; the phonetic transcription used in Turkic linguistics is within square brackets [].

For reasons which will become obvious *infra*, the division into front and back vowel phonemes is of particular importance, although all allophones of front vowel phonemes are not front but some of them are centralized.

The vowel phonemes are, further, classified into high, mid (to be exact, mid-high), and low; in¹ unrounded and rounded.

The original Tatar vowel phonemes display the following positions:

1°. Front versus back: /i, e, ä, ü, ö/ versus /u, ʏ, o, a/;

2°. High versus mid versus low: /i, ü, u/ versus /e, ö, ʏ, o/ versus /ä, a/;

3°. Unrounded versus rounded: /i, e, ä, ʏ, a/ versus /ü, ö, u, o/.

The opposition of fully articulated vowels to reduced vowels which is found in many grammars by native authors is non-phonemic because all mid (to be exact, mid-high) vowel phonemes, i. e., /e, ö, ʏ, o/ are reduced. The reduced character of these vowels is a general feature of all mid (mid-high) vowel phonemes.

The interrelationships of the original Tatar vowel phonemes can be represented in the table on the following page.

The asymmetry of the vowel-phoneme system manifests itself in that there is no back unrounded correlate for the front unrounded phoneme /i/. There are also fewer rounded vowel phonemes than there are unrounded.

	Front		Back	
	Unrounded	Rounded	Unrounded	Rounded
High	/i/	/ü/		/u/
Mid	/e/	/ø/	/ʏ/	/o/
Low	/ä/		/a/	

A characteristic feature shared by all vowel phonemes is that the vowels in word-initial position have, to use a term borrowed from native grammarians, a "hard incursion", i. e., a hamzah, a glottal catch or a glottal stop [ʔ] which is, however, non-phonemic and, therefore, unmarked: /at/ [ʔät] "horse". The vowel phonemes /i, ü, u/ do not occur, in native words, in final position and in all non-first syllables. The vowel [i] is therefore an allophone of /əy/. Likewise, [ü] and [u] in the same positions are allophones of /əw/ and /ɨw/ respectively.

1.21. The vowel phonemes are:

- /i/ [i] high, front, unrounded, close, less tense than German [i], rather close to English ea in heat: /min/ "I"; /sin/ "thou".
- /e/ [ə] mid (mid-high), front, centralized, lax, acoustically resembling the Engl. unaccented e in a syllable preceding an accented syllable, e. g., Engl. select: /eš/ [ʔəš] "work"; /tel/ [t'əl] "tongue, language".
- /ä/ [ä] low, front, unrounded, acoustically resembling Engl. ai in hair: /här/ "every, each"; /häm/ "and"; /täkä/ "buck".
- /ü/ [u] high, front, centralized, rounded, acoustically resembling Swedish and Norwegian u in hus "house": /süz/ [suɹz] "word"; /kül/ [k'uɹl] "lake".
- /ø/ [ø] between mid (mid-high) wide-round and high-front wide-round, centralized; lax, reduced, somewhat resembling Engl. unaccented e before r, e. g., baker: /tön/ [t'ön] "night"; /kön/ [k'ön] "day".
- /ɨ/ [ə] mid (mid-high), back, wide, lax, greatly reduced, the back correlate of /e/; acoustically resembles the Russian и /ɨ/ but differs from the latter in that

it is a mid (mid-high) and back vowel, whereas Russian /i/ is a centralized unrounded vowel and higher than Tatar /i/; being greatly reduced, /i/ sounds like Russian a or o in a syllable following an accented syllable, e. g., like in Russ. /xolod/ [xólɐt] "cold": /im/ [ʔəm] "gesture"; /iis/ [ʔəlɐs] "needle of a pine".

- /a/ [a] low, back, wide; occurs in non-first syllables, resembles Engl. a in father: /yuldaš/ [yuldaš] "comrade"; /urman/ [ʔurman] "forest";
- [ä] low, back, wide, slightly rounded; occurs in the first syllable, somewhat resembling Engl. a in all: /at/ [ʔät] "horse"; /ata/ [ʔät'a] "father".
- /u/ [u] high, back, close, more or less identical with Engl. oo in book: /ul/ [ʔul] "he"; /kul/ [qu] "arm".
- /o/ [ø] mid (mid-high), wide, rounded, greatly reduced; the position of the tongue is the same when articulating /i/ but the position of the lips is that when articulating /u/: /toz/ [t'øz] "salt".

1.3. The Consonant Phonemes

- /p/ [p'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, bilabial pressure stop identical with Engl. p in pin, put; occurs in all positions: /přčak/ [p'əčaq] "knife"; /apa/ [ʔäp'a] "elder sister, aunt"; /kitap/ [k'it'ap'] "book".
- /t/ [t'] voiceless, fortis, slightly aspirated, denti-alveolar, simple stop similar to Spanish and Russian [t] which is, however, unaspirated; occurs in all positions: /taw/ [t'äw] "mountain"; /ata/ [ʔät'a] "father"; /at/ [ʔät] "horse".
- /k/ [k'] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. [k] in cool; occurs in all positions in words of front vowels, but in loan words it may also occur in words of back vowels: /keläm/ [k'äläm] "rug"; /külmäk/ [k'uilmäk'] "shirt"; /kük/ [k'uk'] "blue"; /kem/ [k'əm] "who"; /kitap/ [k'it'ap'] "book";
- [q] voiceless, fortis, impulsive, aspirated, postvelar, simple pressure stop which is identical with Arabic

[q]: occurs in original Tatar words only in the vicinity of back vowels, but in loan words it may be heard before or between front vowels: /kar/ [q̣ar] "snow"; /koš/ [q̣oʃ] "bird"; /ak/ [ʔ̣ạq] "white"; /tākdīm/ [t'äq̣dīm] "suggestion".

- /b/ [b] voiced, lenis, unaspirated, bilabial, simple stop whose articulation is rather weak due to the fact that the lips do not produce a complete closure, the result being that /b/, in fast speech, makes the acoustic impression of a bilabial fricative; it does not occur in syllable or word-final position: /bar/ "is"; /bala/ "child"; /xäbär/ [xäβär] "news".
- /d/ [d] voiced, lenis, unaspirated, dento-alveolar, simple stop identical with the Russian [d], differing from the latter, however, in that the Tatar [d] has a weaker articulation, the closure being less complete; occurs initially and medially in intervocalic position and after /m, n, ŋ, r, l/: /dürt/ [duɾt'] "four"; /dala/ [däla] "steppe, prairie"; /yoldız/ [yöldəz] "star"; /kayda/ [qäyda] "where"; /idel/ [ʔ̣idəl] "river Volga".
- /g/ [g] voiced, unaspirated, velar, simple pressure stop, more or less identical with Engl. g in goose; occurs only in words of front vowels: /göl/ [göl] "rose"; /bilge/ [bilgə] "sign"; /tizez/ [t'igəz] "even, smooth"; /sigez/ [sigəz] "eight"; /sezgä/ [səzgä] "to you";
- [G] (also [g, ğ, ğ]) voiced, optionally aspirated, post-velar simple pressure stop, identical with [G] in Arabic (= [ġ] in the transcription used in Arabic studies); occurs in original Tatar words only in such of back vowels, but in Arabic and Persian loan words it occurs also with front vowels: /tugız/ [t'uGəz] "nine"; /agim/ [ʔ̣äGə̃m] "current, stream"; /balaga/ [bälaGa] "to the child"; /kägäz/ [k'äGäz] "paper"; /gilem/ [Gilə̃m] "science";
- [ɣ] voiced, postvelar fricative, as another optional allophone in the same positions as [G] or [g], mostly in intervocalic position: /balaga/ [bälaɣa] "to the child"; /kägäz/ [k'äɣäz] "paper".
- /m/ [m] voiced bilabial nasal, identical with Engl. m in man; occurs in all positions: /min/ "I"; /kīmiz/ [qə̃mə̃z] "kumiss, fermented mare milk"; /yomšak/ [yö̃mšaq] "soft"; /hä̃m/ "and".

- /n/ [n] voiced denti-alveolar nasal, identical with the Russian [n] in [nos] "nose"; occurs in all positions including that before a velar consonant: /nur/ "ray, beam, light"; /kön/ [k'ön] "day"; /kunak/ [qunaq] "friend"; /sandıwgač/ [sānduGač] "nightingale"; /köngä/ [k'öngä] "to the day".
- /ŋ/ [ŋ] voiced velar nasal, identical with Engl. ng in song; occurs only in syllable- and word-final and inter-vocalic position: /aŋ/ "intellect"; /kiŋ/ "wide"; /yaŋa/ [yāŋa] "new".
- /f/ [f] voiceless dentilabial fricative, identical with Engl. [f]: /fel/ [fəl] "elephant"; /fayda/ [fāyda] "usefulness, use"; /yefäk/ [yəfäk'] "silk"; /yafraq/ [yāfraq] "leaf"; /kerfək/ [k'ərək'] "eye-lashes"; /xäref/ [xäref] "letter (of the alphabet)".
- /v/ [v] voiced dentilabial fricative identical with Engl. [v]; occurs only in Russian loan words in the speech of educated people and is commonly replaced by [w], i. e., a bilabial "semi-vowel": /val/ [vā] "rampart", cf. /wal/ [wā] "be broken".
- /s/ [s] voiceless alveolar fricative identical with Engl. s in sun: /sin/ "thou"; /isem/ [ʔisəm] "name, noun"; /beläsez/ [bäläsəz] "you know"; /kiska/ [qəsqa] "short".
- /z/ [z] voiced alveolar fricative identical with Engl. z in organize; occurs in all positions and remains voiced in final position: /zur/ "big"; /az/ [ʔāz] "little, not much"; /awız/ [ʔāwəz] "mouth".
- /š/ [š] voiceless alveopalatal fricative, identical with Engl. sh: /šul/ "that"; /eš/ [ʔəš] "work"; /yašasın/ [yāšasēn] "long live".
- /ž/ [ž] voiced alveopalatal fricative identical with Engl. s in pleasure: /aždaha/ [ʔāždaha] "dragon"; /ižgiriw/ [ʔēžGêrū] "to hiss".
- /x/ [x] voiceless velar fricative, more or less identical with German ch in noch, Scotch ch in loch, or Russian x in xata "hut"; /xatın/ "woman"; /xalik/ "people".
- /c/ [č] (=č) voiceless alveolar affricate, palatalized, its stop element being weak due to incomplete closure, often appearing as [š], i. e., a palatalized alveolar fricative; occurs only in loan words from or through Russian: /cirk/ [čirk'] or [širk'] "circus".

- /č/ [č̌] voiceless alveopalatal affricate, greatly palatalized, the stop element of which is very weak due to incomplete closure or lacking completely so that it is represented by the allophone [č̤̌], i. e., a palatalized voiceless alveopalatal fricative: /θč/ [ʔθč̌] or [ʔθč̤̌] "three"; /uč/ [ʔuč̌] or [ʔuč̤̌] "palm of the hand"; /čīn/ [č̤̌ən] or [š̤̌ən] "truth".
- /j/ [ǰ] (or [ǰ̤]) voiced alveopalatal, greatly palatalized affricate, its stop element being very weak or lacking completely so that this phoneme is often represented by the allophone [ǰ̤], i. e., a palatalized voiced fricative: /jir/ [ǰ̤ir] or [ž̤̌ir] "earth"; /jil/ [ǰ̤il] or [ž̤̌il] "wind"; /xuʃa/ [xuʃ̤̌a] or [xuʃ̤̌a] "boss, landlord"; /taʃ/ [ť̤aʃ̤̌] or [ť̤aʃ̤̌] "crown".
- /r/ [r] dental trill identical with Italian or Russian [r]: /bar/ "is"; /ber/ "one".
- /l/ [l] voiced light dental lateral, more or less identical with German l in Leben; occurs only in the vicinity of front vowels: /tel/ [ť̤əl] "tongue, language";
 [ɫ] voiced velarized (dark) dental lateral, more or less identical with Russian [ɫ] in palka "stick": /yul/ [yuľ̤] "road"; occurs only in the vicinity of back vowels.
- /ʔ/ [ʔ] laryngeal (glottal) stop identical with the Arabic 'ayn; has a phonemic value only in medial position, namely in intervocalic position, between two vowels, or between a consonant and a vowel;¹ occurs only in Arabic loan words: /tāʔemin/ [ť̤āʔəmin] "supply"; /tāʔesir/ [ť̤āʔəsir] "influence".
- /h/ [h] voiceless laryngeal fricative, very often a simple aspiration in syllable-initial position: /hām/ "and"; /hār/ "each".
- /y/ [y] alveopalatal "semi-vowel" identical with Engl. y in yard; occurs in all positions except that between a consonant and a vowel: /yul/ "road"; /koyīrīk/ [qθyəř̤əq] "tail"; /uyat/ [ʔuyať̤] "awaken" (tr.); /ay/ [ʔāy̤̌] "moon".
- /w/ [w] bilabial "semi-vowel" identical with Engl. [w]: /wakīt/ [waq̤̌əť̤] "time"; /taw/ [ť̤āw̤̌] "mountain"; /awīl/ [ʔāw̤̌əľ̤] "village".

1.4. Juncture

Open juncture is the interruption of breath-stream after a phoneme. Close juncture is the absence of interruption of the breath-stream between two phonemes.

1.41. Compound juncture

In words compounded of two independent words, the juncture between the latter is close before a consonant, and open before a vowel. The stress is not renewed on the otherwise stressed syllable of the second component of the compound. The compound juncture is marked as /-/: /ak-koš/ "swan"; /saban-tuy/ "spring festival".

1.42. Stress

Tatar has an expiratorial stress.

The stress rests, with the exceptions listed below, on the last syllable of a word. When a word is inflected and suffixes are added, the stress shifts upon the latter. Of several suffixes the last one takes the stress: /át/ "horse" - /atká/ "to the horse" - /atlár/ "horses" - /atlargá/ "to the horses" - /atlarím/ "my horses" - /atlarībíz/ "our horses" - /atlarībızgá/ "to our horses".

The exceptions are:

1°. The second-person imperative forms of the verb which have the stress on the first syllable: /đtır/ "sit down!"; /đtırīgíz/ "sit down!" (plur.); /yázištırgala/ "write from time to time!"²

2°. The predicative suffixes on nouns and personal endings on verbal forms do not take the stress. In such cases the syllable preceding that of the suffix takes the stress: /min ukıwčímın/ "I am a pupil"; /bez ukıwčībíz/ "we are pupils"; /yazgánmın/ "I have written"; /yazármın/ "I shall write"; /yazársıg/ "thou shalt write".

3°. The plural suffix /-lAr, -nAr/ is unstressed in the present tense.³ In the present tense the preceding syllable of the verb is stressed: /yazálar/ "they write".

4°. The suffix /-mÄ-/ of the negative verb stem is unstressed. The stress falls on the preceding syllable: /bárma/ "do not go!"; /bármasın/ "he must not go!"; /bármadıgız/ "you did not go"; /bármasalar/ "if they do not go".⁴

5°. Postpositions and postpositional particles have no stress: /éš-öčen/ "for the sake of work"; /baltá-belän/ "with the ax"; /urmán-yanında/ "by the forest"; /át-ta/ "the horse also, the horse too".

6°. Prepositional particles used with adjectives, adverbs, and verbs take the stress upon themselves, the succeeding word becoming an enclitic: /bík-yaxšĩ/ "very good"; /típ-tigex/ "absolutely even"; /bík-ukıgan/ "well-read".

7°. In compound words the first component has the stress, whereas the second component is enclitically added to the first component. In official spelling such words are written together and without hyphen: /xatın-kız/ "women, woman-folk" (lit.: "woman-girl"); /andá-monda/ "here and there"; /kón-čıgış/ "east" (lit.: "sun-rise"); /ún-ber/ "eleven" (lit.: "ten-one"); /tón-yak/ "north" (lit.: "night-side"); /ák-koş/ "swan" (lit.: "whitebird"), cf. however /ák kóş/ "white bird" (i.e., any white bird); /áš-yawlık/ "table cloth" (lit.: "food cloth"); /taş-baka/ "turtle" (lit.: "stone frog"); /bıl-baw/ "girdle, belt" (lit.: "waist rope"); /kıl-baş/ "shoulder" (lit.: "arm head"); /éş-başkarıwçı/ "clerk, executive" (lit.: "work executive").

8°. In loan words borrowed from or through Russian the stress remains on the accented syllable of the original word.

1.5. Morphophonemic Alternations

1.51. Vocalic harmony

The vocalic harmony manifests itself in that in one word (here only native Tatar words are meant), unless it is a native word-compound, either only front vowels or only back vowels may occur. This means that in original simple words of Turkic origin either only /i, e, ä, ü, ö/ or only /u, ı, o, a/ may occur.

The vowels /ö/ and /o/ do not occur in non-first syllables in original Tatar words.

The rules of vocalic harmony in original Turkic words can be represented in the following table:

First syllable	Following syllables
/i, e, ä, ü, ö/	/e, ä/
/ı, a, u, o/	/ı, a/

This means that after a syllable containing any one of the vowel phonemes /i, e, ä, ü, ö/ only one of the phonemes /e, ä/ may

occur in the succeeding syllables. Likewise, after any one of the vowel phonemes /i, a, u, o/ only /i, a/ may occur.

This rule is important, because all grammatical endings, suffixes are subject to it, and this applies also to loan words.

All suffixes occur in two forms, namely, 1° in a front-vocalic form (i. e., a front-vocalic allomorph) and 2° in a back-vocalic form (a back-vocalic allomorph). Back-vocalic words take back-vocalic variants (allomorphs) and words of front vowels take front-vocalic variants (allomorphs) of suffixes. Thus, the suffix of the plurality (plural suffix) is /-lär/ on stems of front vowels, and /-lar/ on stems of back vowels: /küllär/ "lakes"; /körtlär/ "snow-drifts"; /kullar/ "arms"; /kortlar/ "worms".

Likewise, suffixes with the vowel /e/ on front-vocalic stems have the back vowel /i/ on stems of back vowels.

In other words, there are two kinds of suffixes: with the archiphoneme /Ä/ and with the archiphoneme /E/.⁵

Suffix-vowel: Front-vocalic allomorph: Back-vocalic allomorph:

/Ä/

/ä/

/a/

/E/

/e/

/i/

Examples:

Suffix: Front-vocalic allomorph: Back-vocalic allomorph:

/-lÄr/

/öylär/ "houses"

/atlar/ "horses"

/-E/

/küze/ "his eye"

/atı/ "his horse"

In compound words the suffix vowels comply with the vowels of the second component of the compound: /biş-yıllık/ "five-year plan" - /biş-yıllıktan/ "from the five-year plan"; /biş-yıllıklar/ "five-year plans".

In loan words the vowel of the suffix depends on the vowel of the last syllable of the word in question: /telefon/ "telephone" - /telefonnar/ "telephones"; /revölüceyä/ "revolution" - /revölüceyälär/ "revolutions".

Stems ending in orthography in ь (soft sign) take suffixes with front vowels: табигать /tabigat/ "nature, character" - табигатьле /tabigatle/ "of nature, of character, possessing the character".

1.52. Vowel alternations

1.521. Alternations /e, i/ with /Zero/

The mid (mid-high) vowel phonemes /e, i/ in the second syllable of two-syllable stems, the first syllable of which is open and the second syllable is closed (i.e., stems of the type of /borin/ "nose") alternate in the colloquial language with /Zero/ in the cases listed below. This is, however, not reflected in orthography which always retains the vowels e, n.

1°. In nouns when possessive suffixes are added: /xäref/ "letter (of the alphabet)" - /xäref/ "his letter"; /isem/ "name" - /isem/ "his name"; /iren/ "lip" - /irnem/ "my lip"; /borin/ "nose" - /borni/ "his nose"; /awiz/ "mouth" - /awzi/ "his mouth"; /korit/ "worm" - /kortij/ "thy worm".

2°. In numeral adjectives when the suffix of ordinal numerals is added: /sigez/ "eight" - /sigzenče/ "eighth"; /tugiz/ "nine" - /tugzinči/ "ninth".

3°. In verb-stems before suffixes which consist of a vowel or have a vowel on their onset: /selek/ "wave!" - /selkew/ "to wave"; /balik/ "shine, beam!" - /balkiw/ "to shine, to beam"; /kurik/ "be afraid!" - /kurka/ "he is afraid" - /kurkak/ "coward".

1.522. Alternations of low and mid vowel phonemes

1°. The stem-final /a/ [a] + /y/ of suffixes of certain verb-forms alternates with /i/. The combination /iy/ is realized as [iy] or [i]: /yasa/ "do, make!" + /-y/ (present tense) results in /yasij/ [yasij] "he does, he makes" (cf. also /yasijm/ [yasijm] "I do"; /yasijisij/ [yasijisij] "thou doest"; /yasijbiz/ [yasijbiz] "you do".

2°. Likewise, the stem-final /ä/ [ä] + /y/ of the same suffixes alternates with /e/ [ə]. The combination /ey/ is realized as [iy] or [i]: /ešlā/ "work!" + /y/ results in /ešley/ [əšlij] or [əšli] "he works" (cf. also /ešleyim/ [əšlijm] "I work"; /ešleybez/ [əšlijbez] "we work", etc.).

3°. The stem-final /i/ + /w/ of certain suffixes results in [ū] or [uw]: /ukī/ "read!" + /-w/ results in /ukiw/ [ukū] or [ukuw] "reading".

4°. Likewise, the stem-final /e/ [ə] + /w/ results in [ū] or [ūw]: /beyye/ + /-w/ results in [biyū] or [biyūw] "the dancing, to dance".

1.53. Internal sandhi

1.531. The stem-final voiceless stops /p/ and /k/ become voiced when a suffix having a vowel at its onset is added to the stem: /suk/ "beat!" + /-a/ results in /suga/ "he beats"; /tap/ "find" + /-a/ results in /taba/ "he finds"; /ayak/ "foot" + /-ï/ results in /ayagï/ "his foot"; /kitap/ "book" + /-ï/ results in /kitabï/ "his book".

This rule does not apply, however, to the voiceless stops in stems with /e, ɨ/ alternating with /Zero/ (vide 1.521): /selek/ "wave!" + /-ew/ results in /selkew/ "to wave"; /kurïk/ "be afraid!" + /-ïw/ results in /kurkiw/ "to be afraid".

The absence of voicing in cases like /selkew/ is due to the fact that, after the disappearance of the mid (mid-high) vowel of the second syllable, a consonant-cluster appears in stem-final position.

1.532. The nature of the suffix-initial consonant is determined, in certain cases, by the stem-final consonant.

1°. A voiceless stem-final consonant requires a voiceless suffix-initial consonant. Therefore, many suffixes appear as two allomorphs: the one has a voiced consonant at its onset, the other has a voiceless consonant. Stems ending in vowels, semi-vowels, and in voiced consonants (such as /m, n, ŋ, v, z, r, l/) take suffixes with initial /d/ and /g/. Stems ending in voiceless consonants (such as /p, t, k, š, č/) take suffixes with /t/ and /k/ respectively. As examples may serve the suffixes /-dÄ/ and /-gÄ/:

/awıl/	"village"	/wakıt/	"time"
/awılga/	"to the village"	/wakıtka/	"to the time"
/awılda/	"in the village"	/wakıtta/	"in the time"

2°. A stem-final nasal, i. e., /m, n, ŋ/ assimilates the suffix-initial /l/ in the plural-suffix /-lÄr/ and the suffix-initial /d/ in the pure-relational suffix /-dÄn/:

/awıl/	"village"	/uram/	"street"
/awıllar/	"villages"	/uramnar/	"streets"
/awıldan/	"from the village"	/uramnan/	"from the street"

3°. The stem-final voiced fricative /z/ becomes unvoiced before /s/ or /č/, i. e., /zs/ > [ss], /zč/ > [sč]: /yaz/ "spring" +

/-süz/ "without" results in [yassüz] "springless"; /yaz/ "spring" + /-ča/ "like" results in [yasča] "in a spring-like manner".

This assimilation is not reflected, however, in the official orthography.

4°. The stem-final /n/ is assimilated, in colloquial language, by the following /p, b, m/ and becomes /m/: /min/ "I" + /-mE/ results in /mimme/ "me?"; /un/ "ten" + /biš/ "five" results in /um-biš/ "fifteen"; /un/ "ten" + /pot/ "pud, a Russian weight = 40 pounds" results in /um-pot/ "ten puds".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

5°. The stem-final /n/ may become optionally a velar [ŋ] before /k/ or /g/: /yan/ "burn!" + /-gan/ results in /yanɡan/ "one who has burnt".

This assimilation is not reflected either in the official orthography.

1.6. Orthographical Representation of the Phonemes

The Tatar alphabet is based on the Russian (Cyrillic) alphabet. The letters are given here in the official alphabetical order. The transcription is given in *Italics*. The phonemic transcription is given in slant lines //.

Letter	Transliteration	Phonemic transcription	Examples and explanations
А а	a	/a/	ат <u>at</u> /at/ "horse"
Б б	b	/b/	бар <u>bar</u> /bar/ "is"
В в	v	/w/	вакыт <u>vakit</u> /wakit/ "time"
Г г	g	/g/	гәрәбә <u>gäräbä</u> /gäräbä/ "amber"
Д д	d	/d/	дала <u>dala</u> /dala/ "steppe"

Е е	<u>e</u>	/ye/	1°. In front-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: ереме <u>egerme</u> /yegerme/ "twenty"; биек <u>biek</u> /biyek/ "high".
		/yï/	2°. In back-vocalic words, in word-initial position or following a vowel in the middle of a word: ерак <u>erak</u> /yïrak/ "far, distant"; каен <u>kaen</u> /kayïn/ "birch".
		/e/	3°. After a consonant in front-vocalic words: кеше <u>keše</u> /keše/ "person".
Ё ё	<u>ë</u>	/yo/	1°. In initial position in words borrowed from Russian: ёлка <u>ëlka</u> /yolka/ "Christmas tree".
		/o/	2°. After a consonant in words borrowed from Russian, the preceding consonant being palatalized: самолёт <u>samolët</u> /samolot/ "airplane".
Ж ж	<u>ž</u>	/ž/	аждаха <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon"; жулап <u>žulap</u> /žulap/ "gutter".
З з	<u>z</u>	/z/	залим <u>zalim</u> /zalim/ "tyrant"; аз <u>az</u> /az/ "little, few"; казан <u>kazan</u> /kazan/ "cauldron".
И и	<u>i</u>	/i/	1°. In the first syllable: ит <u>it</u> /it/ "meat"; кил <u>kil</u> /kil/ "come!"
		/ey/	2°. In non-first syllables and in final position /ey/: эти <u>ätäy</u> /[ät'f]/ "father".
Й й	<u>y</u>	/y/	Renders /y/ before /ö/ and /o/ and in syllable- or word-final position after any vowel: йомшак <u>yomšak</u> /yomšak/ "soft"; йөз <u>yöz</u> /yöz/ "hundred"; ай <u>ay</u> /ay/ "moon, month".
К к	<u>k</u>	/k/	кем <u>kem</u> /kem/ "who"; кар <u>kar</u> /kar/ "snow"; ак <u>ak</u> /ak/ "white".
Л л	<u>l</u>	/l/	ләкин <u>läkin</u> /läkin/ "but, however"; ул <u>ul</u> /ul/ "he".
М м	<u>m</u>	/m/	матур <u>matur</u> "pretty, beautiful"; урам <u>uram</u> /uram/ "street".

Н н	<u>n</u>	/n/	нур <u>nur</u> /nur/ "ray, beam"; мин <u>min</u> /min/ "I"; канат <u>kanat</u> /kanat/ "wing".
О о	<u>o</u>	/o/	озын <u>ozin</u> /ozin/ "long"; тоз <u>toz</u> /toz/ "salt".
П п	<u>p</u>	/p/	пычак <u>pīčak</u> /pīčak/ "knife"; апа <u>apa</u> "elder sister, aunt"; китап <u>kitap</u> /kitap/ "book".
Р р	<u>r</u>	/r/	бер <u>ber</u> /ber/ "one".
С с	<u>s</u>	/s/	син <u>sin</u> /sin/ "thou".
Т т	<u>t</u>	/t/	тоз <u>toz</u> /toz/ "salt"; ат <u>at</u> /at/ "horse".
У у	<u>u</u>	/u/	1°. The vowel /u/: ут <u>ut</u> /ut/ "fire"; туй <u>tuy</u> /tuy/ "be satiated!"
		/w/	2°. The bilabial "semi-vowel" /w/ in syllable- and word-final position in back- vocalic words: тау <u>tau</u> /tau/ "mountain".
		/tʃw/	3°. In final position and in non-first syllables: уку /ukʲw/ [ukʲu] or [ukʲuw] "reading".
Ф ф	<u>f</u>	/f/	файда <u>fayda</u> /fayda/ "usefulness".
Х х	<u>x</u>	/x/	хатын <u>xatın</u> /xatın/ "woman".
Ц ц	<u>c</u>	/c/	цирк <u>cirk</u> /cirk/ "circus".
Ч ч	<u>č</u>	/č/	чиләк <u>čiläk</u> /čiläk/ "bucket"; кичә <u>kičä</u> /kičä/ "yesterday"; кич <u>kič</u> /kič/ "evening".
Ш ш	<u>š</u>	/š/	шун <u>šul</u> /šul/ "this"; аш <u>aš</u> /aš/ "food".
Щ щ	<u>šč</u>	/šč/	The cluster /šč/ which occurs only in words borrowed from Russian: щи <u>šči</u> /šči/ "cabbage soup".
Ъ	,	-	1°. According to the rules of Russian orthography, Ъ is written in order to in- dicate that the preceding consonant closes a syllable, is not palatalized, and does not form, together with the immediately following е, ю, я a syllable. Without Ъ the combinations ля, ле, лю would rep- resent the syllables /la, le, lu/ respectively.

With Ъ written after Л, the combination ЛЪЯ represents /lya/, the combination ЛЬЮ represents /lyu/, and the combination ЛЬЕ represents /lye/: кулъязма kuľ'yazma /kul-yazma/ "manuscript"; съездъ syezd /syezd/ "congress"; алъяпкыч al'yapkič /al-yapkič/ "apron".

2°. After К and Г, in loan words, indicates the postvelar articulation of /k/ and /g/ respectively: КЪ represents q and ГЪ represents G. This is practised in front-vocalic words of Arabic origin: мөгънә mäg'nä /mägnä/ [mäGnä] "meaning, significance"; игътибар ig'tibar /igtibar/ [iGtibar] "attention"; төкъдим täk'dim /täkdim/ [täqdim] "suggestion, recommendation".

Ъ

1°. Denotes in Russian loan words, after a consonant and before е, и, ю, я (i. e., between a consonant and е, и, ю, я), the palatalization of the consonant concerned and indicates that the latter does not form a syllable together with what is rendered by е, и, ю, я respectively but closes the preceding syllable: семья sem'ya "family". Without Ъ, i. e., семья reads [semja] "seed".

2°. Indicates in Russian loan words, in word- or syllable-final position the palatalization of the preceding consonant:

альбом al'bom "album"; автомобиль avtomobil "automobile".

3°. In native Tatar words and words of Arabic origin it indicates the front-vocalic nature of the word concerned. Although the vowels of such a word may be back vowels, the word takes front-vocalic allomorphs of suffixes. It also indicates that the ambivalent letter (e. g., ю, я) renders a front vowel in the word concerned: мекаль mäkaľ "proverb" -

мекальләр mäkaľlär "proverbs"; шигырь

			<p><u>šigif</u> "poem, verse" - шигыръләр <u>šigirlär</u> "poems, verses"; табигатъ <u>tabigat</u> "nature, character" - табигатъкә <u>tabigatkä</u> "to the nature, to the character"; ямь <u>yam</u> /yäm/ "beauty"; юнь <u>yün</u> /yün/ "cheap, inexpensive".</p> <p>4°. In native front-vocalic words, between a consonant and е, ё, и, ю, я serves to indicate that the consonant does not form a syllable with what is rendered by е, ё, и, ю, я respectively. In other words, its function is that of Ъ under 1°. (in back-vocalic words Ъ, in front-vocalic words Ь): алъяпкыч <u>alyapkic</u> /al-yapkic/ "apron" (but тәнъяк <u>tönyak</u> /tön-yak/ "north"); бишъеллык <u>biš'ellik</u> /biš-yillik/ "five-year plan". Without Ъ, i. e., тәнъяк would be read as [tönäq] and бишеллык would be read as [bišelläk].</p>	
Ы	ы	<u>ı</u>	/i/	илис /ilis/ [ɛlɛs] "needle of a pine".
Э	э	<u>ə</u>	/e/	1°. In word-initial position in original Tatar words it represents the vowel phoneme /e/ [ə]: эш <u>əš</u> /eš/ "work"; эз <u>əz</u> /ez/ "trace".
			/ʔe/	2°. In medial position, after a vowel, it renders the syllable /ʔe/ in Arabic words: тәэмин <u>täemin</u> /təʔemin/ "supply"; тәэсир <u>täesir</u> /təʔesir/ "influence, impact".
Ю	ю	<u>yü</u>	/yu/	1°. The syllable /yu/ in back-vocalic words: юлдаш <u>yuldaš</u> /yuldaš/ "comrade". The absence of Ъ at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /u/: юл /yul/ "road"; юк /yuk/ "not".
			/yü/	2°. The syllable /yü/ in front-vocalic words: юкә <u>yukä</u> /yükä/ "linden"; юнәләш <u>yünäleš</u> /yünäleš/ "direction, course". A final Ъ in monosyllabic words indicates that the vowel is /ü/: юнь <u>yün</u> /yün/ "cheap, inexpensive".

Я я	<u>ya</u>	/ya/	1°. The syllable /ya/ in back-vocalic words: яфрак <u>yafrak</u> /yafrak/ "leaf"; якин <u>yakin</u> /yakin/ "near"; ayak <u>ayak</u> /ayak/ "foot". The absence of ь at the end of a monosyllabic word indicates that the vowel is /a/: ял <u>yal</u> /yal/ "rest, relaxation".
		/yä/	2°. The syllable /yä/ in front-vocalic words: ияр <u>iyar</u> /iyär/ "saddle"; яшел <u>yašel</u> /yäšel/ "green". A final ь in monosyllabic words indicates that the vowel is /ä/: ямь <u>yam</u> /yäm/ "beauty".
Ә ә	<u>ä</u>	/ä/	хәреф <u>xäref</u> /xäref/ "letter (of the alphabet)"; сәбәп <u>säbäp</u> /säbäp/ "reason".
Ө ө	<u>ö</u>	/ö/	өй <u>öy</u> /öy/ "house"; бөек <u>bök</u> /böyek/ "big"; гөл <u>göl</u> /göl/ "rose".
У у	<u>u</u>	/ü/	1°. The vowel /ü/: күл <u>kül</u> /kül/ "lake"; бүл <u>bül</u> /bül/ "divide!"; сүз <u>süz</u> /süz/ "word".
		/w/	2°. After a front vowel it denotes /w/: дәү <u>däw</u> /däw/ "big".
		/ew/	3°. In final position and in non-first syllables: бирү/birew/ [birü] "giving".
Җ җ	<u>j</u>	/j/	җир <u>jir</u> /jir/ "earth"; баҗа <u>baja</u> /baja/ "brother-in-law (husband of the sister of the wife)"; җан <u>jan</u> /jan/ "soul"; таҗ <u>taj</u> /taj/ "crown".
Ң ң	<u>n</u>	/ŋ/	таҗ <u>taŋ</u> /taŋ/ "aurore"; миңа <u>miŋa</u> /miŋa/ "to me".
Һ һ	<u>h</u>	/h/	һәм <u>häm</u> /häm/ "and"; һәр <u>här</u> /här/ "every, each"; аждаһа <u>aždaha</u> /aždaha/ "dragon".

1.61. The Russian alphabet is neither phonetic nor phonemic and lacks graphemes for a number of Tatar phonemes.

1°. The following letters render the phonemes of Tatar adequately: А а /a/, Б б /b/, Г г /g/, Д д /d/, Ж ж /ʒ/, З э /z/, И и /i/, Й й /y/ (only in syllable- and word-final positions and before /ö/ or /o/ but not before any other vowel), К к /k/, Л л /l/, М м /m/.

Н н /n/, О о /o/, П п /p/, Р р /r/, С с /s/, Т т /t/, Ф ф /f/,
 Х х /x/, Ц ц /c/ (occurs only in loan words), Ч ч /č/, Ш ш /ʃ/,
 Щ щ /ʃč/ (a cluster which occurs only in loan words), Ы ы /ɨ/,
 Э э /ɛ/, Ё ё /ɐ/, Ъ ъ /ɤ/, Ы ы /ɨ/, Ь ь /h/.

Some of the enumerated letters are, however, read in a dual manner: in original Tatar words they are pronounced according to the rules given in 1.6., but in Russian words they are read by educated people in accordance with the standard Russian pronunciation:

Letter	Phonetic value in native words	Phonetic value in Russian words
О о	[ə] (mid, rather mid-high, centralized, rounded, reduced)	[ɔ] (mid, back, wide, round)
Ы ы	[ə] (mid-high, back, wide, lax, reduced)	[ɨ] (high, centralized, narrower and tenser than [ə])

Examples: ТОН- [tʰən-] "to settle" but [tʰɔn] "tone" < through Russian; СЫР [səɾ] "carving" but [sɨr] "cheese" < Russian. These examples show that two new vowel phonemes are possibly emerging: /ɔ/ and /ɨ/.

2°. The letter В в renders a dentilabial fricative in Russian words and a bilabial /w/ in Turkic words (with the exception of the syllable- and word-final position in which /w/ is rendered with y and Ы): ВАЛ /val/ "rampart" < Russian but /wal/ "be broken!"

3°. The letter У у renders /u/ but in syllable- and word-final position in back-vocalic words it renders /w/: УТUT /ut/ "fire"; БУЛ bul /bul/ "be, become!"; САУ sau /saw/ "healthy".

Similarly, Ы ы renders the vowel phoneme /ɨ/, but in syllable- and word-final position it renders /w/: СЫЗ süz /süz/ "word"; ДӘЙ дәй /däw/ "big".

4°. The letter Э э renders /e/ [ə] in word-initial position in original Tatar words, but in Russian words it renders the Russian /e/, i. e., [e]. Besides, after a vowel it renders the syllable /ʔe/ [ʔə] in words of Arabic origin: ЭТ ét [ʔət] "dog"; ЭТАЖ étaž [ʔetʰaž] "floor, story"; ТӘЭМИН täëmin /tʰəʔemin/ [tʰəʔəmin] "supply".

5°. Rather confusing letters are Е е, Ё ё, Ю ю, and Я я. It should be remembered that each of these Russian letters renders two different things: each of them renders a vowel (е /e/, ё /ɐ/,

ю /y/, and я /a/) and indicates that the preceding consonant is palatalized:

Russian letter	As a vowel with a preceding consonant	Russian Example
е	[e]	те [té] "those"
ё	[o]	тётка [tótka] "aunt"
ю	[u]	тёлъ [túl] "gauze"
я	[a]	тяжесть [tážest'] "heaviness"

On the other hand, the same letters render syllables consisting of /y/ and the vowel given above: е [ye], ё [yo], ю [yu], я [ya].

In Tatar each of these letters has several values.

Е е renders 1°. /ye/ in initial position and after a vowel in words of front vowels: ефёк /yefäk/ "silk"; 2°. it renders /yi/ in the same positions but in words of back vowels: ерак erak /yirak/ "far"; каен kaen /kayin/ "birch"; 3°. it renders the vowel /e/ after a consonant: кеше keše /keše/ "person"; 4°. in Russian words it is read as in Russian.

Ё ё occurs only in Russian words. It renders the syllable /yo/ in initial position or the vowel /o/ after a consonant, the latter being palatalized: тёлка télka [tókə] "heifer".

Ю ю renders, in word-initial position or after a vowel, the syllable /yu/ in words of back vowels or the syllable /yü/ in words of front vowels. When nothing is added to the final consonant of a monosyllabic word, the latter is a word of back vowels and the syllable is /yu/. When ъ is added to the final consonant this is an indication that the syllable is /yü/: юл yul /yul/ "road" but юнь yün /yün/ "cheap"; юлаш yuldaš /yuldaš/ "comrade"; юнәләш yünäleš /yünäleš/ "direction".

Я я renders the syllable /ya/ in back-vocalic words and the syllable /yā/ in front-vocalic words. To indicate the syllable /yā/ in monosyllabic words, ь (soft sign) is added to the final consonant: ямь yam /yām/ "beauty". Lack of ь at the end of a monosyllabic word indicates that the syllable is /ya/: ял yal /yal/ "rest".

6°. Ъ does not have any phonetic value. It is added to к and г in order to indicate that they are to be read as [q] and [G] respectively. It also indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable and does not form a syllable with what follows the consonant in question: алъяпкыч al'yapkič /al-yapkič/ "apron";

тѢКЪДИМ tăk'dim /tăkdim/ [t'ăqdim] "suggestion"; МѢГЪНѢ măg'nă /măgnă/ [măGnă] "significance".

7°. Ъ is added to the final consonant in order to indicate the front-vocalic character of the word in question: ЯМЪ yam /yām/ "beauty"; ЮНЪ yun /yūn/ "cheap". It also separates, in front-vocalic words, a consonant from what follows it. In other words, it indicates that the preceding consonant closes the preceding syllable: БИШЬЕЛЛИКЪ biš'ellik /biš-yillik/ "five-year plan".

1.62. Certain phonemes and combinations of phonemes are rendered by different letters in different positions:

1°. Final /y/ is rendered by Ѣ y: азаѢ /azay/ "decrease!": When a vowel is added the resulting syllable is rendered in the following manner: Ѣ /y/ + а /a/ is rendered by я /ya/: азаѢ /azay/ "decrease!" + /-a/ results in азаѢ azaya /azaya/ "decreasing, he decreases"; Ѣ /y/ + е /e/ is rendered by е /ye/: кѢѢ /kōy/ "melody" + /-e/ results in кѢѢ /kōye/ "his melody"; Ѣ /y/ + ѣ /i/ results in е /yī/: туѢ /tuy/ "festival" + -Ѣ /-i/ results in туѢ /tuyī/ "his festival"; Ѣ /y/ + y /iŋ/ is rendered by ю /yīw/: тоѢ /toy/ "feel!" + -y /-iŋ/ results in тоѢ /toyīw/ "to feel"; Ѣ /y/ + y /ew/ results in ю /yew/: кѢѢ /kōy/ "burn!" + -y /-ew/ results in кѢѢ /kōyew/ "to burn"; Ѣ /y/ + ә /ă/ results in я ya /yă/: кѢѢ /kōy/ "burn" + /-ă/ results in кѢѢ /kōyă/ "he burns".

2°. Final /w/ is represented by y /w/ but it is в /w/ in intervocalic position: таѢ /taw/ "mountain" + -Ѣ /-i/ results in таѢѢ /tawī/ "his mountain".

Notes

1. As stated above, all vowels in word-initial position are preceded by [ʔ] which has no phonemic value (1.2.).

2. The first-person and third-person forms have the stress on the last syllable: /utīrīym/ "let me sit down!"; /utīrsīn/ "let him sit down!".

3. Otherwise, i.e., in all nouns and all other verb forms the plural suffix is stressed.

4. However, the suffix of the negative second-future participle (2.3643) is stressed: /barmās/ "not going, one who does not go".

5. This method of rendering the vowel phonemes is applicable to the vowel phonemes in the non-first syllables within indivisible stems: /arĭk/ "irrigation canal" could be represented as /arĖk/, /uram/ "street" as /urĀm/, and /yĭrak/ "distant" could be represented as /yĭrĀk/.

2. INFLECTION

2.1. Substantive Inflection

Substantives may occur unsuffixed or provided with one or several suffixes. There are four kinds of suffixes which are added to substantives: derivational (plural suffix), concrete-relational (personal suffixes which indicate the person of the owner of the object concerned), pure-relational suffixes (declension suffixes) which give the substantive adverbial functions, and predicative suffixes which make the predicate agree in person with the subject.

These suffixes may be added only in the following order:

1. derivational, 2. concrete-relational, 3. pure-relational, 4. predicative: /awil/ "village" - /awillar/ "villages" - /awillarim/ "my villages" - /awillarimnan/ "from my villages" - /awillarimnansig/ "thou art from my villages" (i. e., you have come from my villages or you are a native of my villages).

The suffixes are added mechanically. In some instances union vowels appear between stems and suffixes or between two suffixes. The suffixes are subject to the rules of vowel harmony and internal sandhi.

2.11. A substantive without any suffixes is the basic form. The latter is identical with the stem. All suffixes are added to the latter.

2.12. The derivational suffix

The derivational suffix (plural suffix) is /-lÄr/ on all stems with the exception of those having a stem-final nasal consonant, i. e., /m, n, ŋ/; it is /-nÄr/ on stems with a final /m, n, ŋ/:

апа	"aunt; elder sister"	-	апалар	"aunts; elder sisters"
төлкө	"fox"	-	төлкөлөр	"foxes"
баш	"head"	-	башлар	"heads"
күз	"eye"	-	күзлөр	"eyes"
урам	"street"	-	урамнар	"streets"
урман	"forest"	-	урманнар	"forests"
жиң	"sleeve"	-	жиңнәр	"sleeves"

2.121. All the other suffixes (concrete-relational, pure-relational, and predicative suffixes) are added to the plural suffix:

апа ^{лар} арым	"my aunts; my elder sisters"
апа ^{лар} арының	"of the aunts"
апа ^{лар} арымның	"of my aunts"
апа ^{лар} ардыр	"they are aunts"
апа ^{лар} арымдыр	"they are my aunts"

2.13. The concrete-relational suffixes

The concrete-relational suffixes, i.e., the possessive suffixes indicate the person of the owner or possessor of the object concerned. In other words, they convey the meanings "my", "thy", "his" (or "her" or "its"), "our", "your", and "their" to a substantive denoting an object: /apa/ "aunt" - /apam/ "my aunt". These suffixes have the same meanings as the English possessive pronouns my, thy, his, etc.

The possessive suffixes are:

	Singular	Plural
First person	/-m/ "my"	/-bEz/ "our"
Second person	/-ŋ/ "thy"	/-gEz/ "your"
Third person	/-E, -sE/ "his"	/-E, -sE/ "their"

These suffixes are attached to the stem (to the basic form) of the substantive either by means of a union vowel or they are added to the stem immediately, depending on the stem-final phoneme.

Tables of possessive suffixes on the following page are:

1. Possessive suffixes as they appear in official orthography
2. Possessive suffixes in phonemic transcription.

Table 1

	Stems ending in	
	Vowels	Consonants (including и, й, у, ү, ь)
1st p. sing.	-м	-ем, -ым*
2nd p. sing.	-ң	-ең, -ың*
1st p. plur.	-без -бмз*	-ебез -нбмз*
2nd p. plur.	-гез -гмз*	-егез -нгмз*
3rd p. s. p.	-се, -см*	-е, -ы*

Table 2

	Stems ending in	
	Vowels	Consonants (including /w, y/)
1st p. sing.	/-m/	/-Em/
2nd p. sing.	/-ŋ/	/-Eŋ/
1st p. plur.	/-bEz/	/-EbEz/
2nd p. plur.	/-gEz/	/-EgEz/
3rd p. s. p.	/-sE/	/-E/

*According to the rules of vowel harmony

Examples:

килү	"arrival"	шигырь	"poem"
килүләр	"arrivals"	шигырьләр	"poems"
килүем	"my arrival"	шигырем	"my poems"
килүең	"thy arrival"	шигырең	"thy poem"
килүебез	"our arrival"	шигыребез	"our poem"
килүегез	"your arrival"	шигырегез	"your poem"
килүе	"his, their arrival"	шигыре	"his, their poem"
килүләрем	"my arrivals"	шигырьләрем	"my poems"
килүләре	"his arrivals"	шигырьләре	"his poems"
	etc.		etc.

уку	"reading"	апа	"aunt"
укулар	"readings"	апалар	"aunts"
укуым	"my reading"	апам	"my aunt"
укуың	"thy reading"	апаң	"thy aunt"
укуыбыз	"our reading"	апабыз	"our aunt"
укуыгыз	"your reading"	апагыз	"your aunt"
укуы	"his, their reading"	апасы	"his, their aunt"
укуларым	"my readings"	апаларым	"my aunts"
укулары	"his readings"	апалары	"his aunts"
	etc.		etc.

Examples — continued

кул	"arm"	курай	"flute"
куллар	"arms"	курайлар	"flutes"
кулым	"my arm"	кураем	"my flute"
кулың	"thy arm"	кураең	"thy flute"
кулыбыз	"our arm"	кураебыз	"our flute"
кулыгыз	"your arm"	кураегыз	"your flute"
кулы	"his, their arm"	курае	"his, their flute"
кулларым	"my arms"	курайларым	"my flutes"
куллары	"his, their arms"	курайлары	"his, their flutes"
	etc.		etc.
музей	"museum"	тарак	"comb"
музейләр	"museums"	тараклар	"combs"
музеем	"my museum"	тарагым	"my comb"
музеең	"thy museum"	тарагың	"thy comb"
музеебез	"our museum"	тарагыбыз	"our comb"
музеегез	"your museum"	тарагыгыз	"your comb"
музее	"his, their museum"	тарагы	"his, their comb"
музейләрем	"my museums"	таракларым	"my combs"
музейләре	"his, their museums"	тараклары	"his, their combs"
	etc.		etc.

2.131. The forms күзем /küzem/ "my eye", күзең /küzeg/ "thy eye", etc. function as subjects of clauses and they are also the stems to which pure-relational suffixes are added: күземнең /küzemneң/ "of my eye"; күзеңнең /küzegneң/ "of thy eye", etc.

In other words, the pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes. The latter form the possessive stems.

Exceptions are the forms of the third person: whereas forms with /-E, -sE/ function as subjects of clauses, the pure-relational suffixes are added to /-En, -sEn/ and not to /-E, -sE/. In other words, the oblique possessive stems of the third person have a final /n/ which the subject forms do not have: аты /atı/ "his horse"; атынан /atınan/ "from his horse" (with /-dan/ "from").

2.14. The pure-relational suffixes

The pure-relational suffixes serve to denote the relations between an object and other objects or between an object and an action. The system of pure-relational forms is what is commonly called "declension".

The pure-relational suffixes are, with a few exceptions, the same whether they are added to the pure stem of a noun, to the plural-stem or to a concrete-relational (possessive) stem.

Singular pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the primary noun-stem. Plural pure-relational forms are formed by adding pure-relational suffixes to the plural-stem. In the so-called "possessive declension" the same pure-relational suffixes (with a few exceptions, however) are added to the possessive stem.

1°. -нең, -ның /-nEң/ "of": атың /atnıң/ "of the horse": ат /at/ "horse"; шәһәрнең /šähärneң/ "of the city": шәһәр /šähär/ "city"; күзнең /küzneң/ "of the eye": күз /küz/ "eye".

2°. -га, -га /-gÄ/ and -кә, -ка /-kÄ/ (vide 1.532) "to, in the direction of": шәһәргә /šähärgä/ "to the city"; күзгә /küzgä/ "to the eye"; урманга /urmanga/ "to the forest": урман /urman/ "forest"; атка /atka/ "to the horse".

3°. -не, -ны /-nE/ direct object: аты /atnı/ "the horse"; шәһәрне /šähärne/ "the city"; күзне /küzne/ "the eye"; урманны /urmannı/ "the forest".

4°. -дән, -дан /-dÄn/, -тән, -тан /-tÄn/, and -нән, -нан /-nÄn/ (vide 1.532) "from, out of": аттан /attan/ "from the horse";

шәһәрден /šähärdän/ "from the city"; күздән /küzdän/ "from the eye"; урманнан /urmannan/ "from the forest"; иреннән /irennän/ "from the lip": ирен /iren/ "lip".

5°. -дә, -да /-dÄ/ and -тә, -та /-tÄ/ (vide 1.532) "in, at": колхозда /kolхозda/ "in the collective farm": колхоз /kolhoz/ "collective farm"; шәһәрдә /šähärdä/ "in the city"; урман /urman/ "in the forest"; атта /atta/ "in the horse, at the horse".

2.141. The functions of the pure-relational suffixes

2.1411. The basic form of the substantive is identical with the stem. It functions as follows:

1°. As the subject of a clause: китап өстәлдә ята /kitap östäldä yata/ "the book lies on the desk": китап "book", өстәл "desk", ята "lies".

2°. As a possessive attribute of another substantive, the latter always having a possessive suffix of the third person: китап тышы /kitap tışy/ "the cover of a book, the book cover": китап "book", тыш "cover", -ы /-y/ possessive suffix of the 3rd p.

This construction is used in cases in which the attribute is indefinite (a book, a desk, etc.). When the attribute is definite or in phrases in which there are words modifying the possessive attribute, the latter appears with the pure-relational suffix /-нЕг/ (vide 2.1412): бу китапның тышы ертылган /bu kitapnıg tışy yırtılğan/ "the cover of this book is torn".

3°. As an adverbial complement with a postposition: китап өстендә /kitap östendä/ "on the book": китап "book", өстендә "on".

4°. As a direct object in phrases in which the former lacks any characteristics and, consequently, is indefinite: балалар китап укыйлар /balalar kitap ukıylar/ "the children read a book" (cf. however: балалар бу китапны укыйсыннар /balalar bu kitapnı ukıysınnar/ "the children should read this book!"): балалар "children", бу "this", китап "book", укыйлар "they read", укыйсыннар "they should read".

2.1412. The pure-relational form with the suffix /-нЕг/ functions as follows:

1°. As a definite possessive attribute, its head having the possessive suffix of the third person /-Е/ or /-сЕ/: бу китапның тышы /bu kitapnıg tışy/ "the cover of this book"; тауның күрке - таш, башның күрке - чөч /tawnıg kürke taş, başnıg kürke çäç/

"the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair": тауның "of the mountain", күрек "beauty", -е /-Е/ possessive suffix of the 3rd p., таш "rock, stone", башның "of the head", чәч "hair"; аюның өне зур, тычканның өне кечкенә була /ayunıñ öne zur, tičkannıñ öne keçkenä bula/ "the voice of the bear is large, the voice of the mouse is small": аю "bear", тычкан "mouse", -ның "of", өн "voice", -е possessive suffix of the 3rd p., зур "large", кечкенә "small", була "is".

2°. As an adverbial complement with postpositions: тактаның янында "by the side of the board": такта "board", янында "by the side of".

2.1413. The pure-relational form in /-gÄ/, /-kÄ/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement denoting the object in the direction of which the action is performed ("to someone"): балалар урманга экскурсиягә киттеләр /balalar urmanga ekskursiyägä kittelär/ "the children went on an outing to the forest": балалар "children", урман "forest", -га "to", экскурсия "excursion, outing", -гә "to", киттеләр "they went".

2°. Adverbially, indicating the duration of time for which something is done ("for a week"): бер сәгатькә "for one hour": сәгать "hour".

3°. Adverbially as an indication of the price at which something is purchased or otherwise obtained: бу китапны өч сумга алдым /bu kitapnı öç sumga aldım/ "I bought this book for three rubles": бу "this", китапны "book" (dir. obj.), өч "three", сум "ruble", -га suffix, алдым "I took, received, obtained, bought".

4°. As an indication of the recipient of something: авыруга ярдәм күрсәттем "I gave help (lit.: "I showed help") to the sick person": авыру "sick person", -га suff., ярдәм "help", күрсәттем "I showed".

✓2.1414. The pure-relational form with the suffix /-nE/ functions as a definite direct object: алманы Нәфисәгә, грушаны Рәстәмгә бир /almanı näfisägä, grušanı röstämğä bir/ "give the apple to Näfisä and the pear to Rustam": алма "apple", груша <Russian "pear"; бу мәкаләне син әлбәттә укып чыгарга тиешсең /bu mäkaläne sin älbättä ukıp čigarga tiyeşseñ/ "thou must by all means read this article": мәкалә "article", син "thou", әлбәттә "by all means", укып "reading", чыгарга "to make come out" (here as an auxiliary verb denoting the finality of action), тиеш "obliged", -сең predicative suff.

2.1415. The pure-relational form with the suffix /-dÄn/, /-tÄn/, and /-nÄn/ functions as follows:

1°. As an adverbial complement which indicates the starting point of an action ("from"): урманнан кайтты /urmannan kayttı/ "he returned from the forest": урман "forest", кайтты "he returned"; урманнан авылга кадәр дүрт километр /urmannan awılga kadär dürt kilometr/ "there are four kilometers from the forest to the village": авылга "to the village", кадәр "up to, till", дүрт "four", километр "kilometer".

2°. As an adverbial complement denoting the material of which something is made: өйләр ағачтан, таштан һәм бетоннан салыналар /öylär agačtan, tařtan häm betonnan salınalar/ "houses are built of wood, stone, and concrete": өйләр "houses", ағач "wood", таш "stone", һәм "and", бетон "concrete", салыналар "are built".

3°. As an adverbial complement denoting the object by which another object is recognized: мин аны күзләреннән таныдым /min anı küzlärennän tanıdım/ "I recognized him by his eyes": мин "I", аны "him", күзләр "eyes" (күзләреннән "from his eyes"), таныдым "I recognized".

4°. As an adverbial complement governed by certain verbs which require this particular form. There is a considerable number of verbs which govern this form: курку /kurkıw/ "to be afraid"; язү /yazıw/ "to forfeit, to be deprived of"; ояду /oyalıw/ "to be ashamed"; тарсыну /tarsınıw/ "to be diffident", etc.: бүреләрдән курыккан урманга бармас /bürelärdän kurıkkān urmānga barmas/ "one who is afraid of wolves does not go into the forest": бүреләр "wolves", курыккан "one who is afraid", урманга "to the forest", бармас "does not go"; мин бу кешедән тарсынам /min bu keředän tarsınam/ "I am diffident in the presence of this person": мин "I", бу "this", кеше "person", тарсынам "I am diffident".

2.1416. The pure-relational form with the suffix /-dÄ/ and /-tÄ/ functions as an adverbial complement which denotes the place or the time of an action (where?, when?): балыклар суда яшиләр /balıklar suda yäşeylär/ "fishes live in water": балыклар "fishes", суда "in water, in the water", яшиләр "they live"; мәктәптә занятиеләр сентябрьдә башлана /mäktäptä zanätiyelär senfabrdä başlana/ "classes start at school in September": мәктәптә "in school", занятиеләр "classes", сентябрьдә "in September", башлана "begin".

2.142. Paradigms

"Collective farm"

колхоз	/kolxoz/
колхозның	/kolxoznıŋ/
колхозга	/kolxozga/
колхозны	/kolxoznı/
колхоздан	/kolxozdan/
колхозда	/kolxozda/

"Collective farms"

колхозлар	/kolxozlar/
колхозларның	/kolxozlarnıŋ/
колхозларга	/kolxozlarga/
колхозларны	/kolxozlarnı/
колхозлардан	/kolxozlardan/
колхозларда	/kolxozlarda/

"city"

шәһәр	/šähär/
шәһәрнең	/šähärneŋ/
шәһәргә	/šähärgä/
шәһәрне	/šähärne/
шәһәрдән	/šähärdän/
шәһәрдә	/šähärdä/

"cities"

шәһәрләр	/šähärlär/
шәһәрләрнең	/šähärlärneŋ/
шәһәрләргә	/šähärlärgä/
шәһәрләрне	/šähärlärne/
шәһәрләрдән	/šähärlärdän/
шәһәрләрдә	/šähärlärdä/

"horse"

ат	/at/
атның	/atnıŋ/
атка	/atka/
атны	/atnı/
аттан	/attan/
атта	/atta/

"horses"

атлар	/atlar/
атларның	/atlarnıŋ/
атларга	/atlarga/
атларны	/atlarnı/
атлардан	/atiardan/
атларда	/atlarda/

Paradigms — continued

"work, job"

хезмәт	/xəzmät/
хезмәтнең	/xəzmätneŋ/
хезмәткә	/xəzmätkä/
хезмәтне	/xəzmätne/
хезмәттән	/xəzmättän/
хезмәттә	/xəzmättä/

"jobs"

хезмәтләр	/xəzmätlär/
хезмәтләрнең	/xəzmätlärneŋ/
хезмәтләргә	/xəzmätlärgä/
хезмәтләре	/xəzmätlärne/
хезмәтләрдән	/xəzmätlärdän/
хезмәтләрдә	/xəzmätlärdä/

"forest"

урман	/urman/
урманның	/urmannıŋ/
урманга	/urmanga/
урманны	/urmannı/
урманнан	/urmannan/
урманда	/urmanda/

"forests"

урманнар	/urmannar/
урманнарның	/urmannarnıŋ/
урманнарга	/urmannarga/
урманнарны	/urmannarnı/
урманнардан	/urmannardan/
урманнарда	/urmannarda/

"floor"

идән	/idän/
идәннең	/idänneŋ/
идәнгә	/idängä/
идәнне	/idänne/
идәннән	/idännän/
идәндә	/idändä/

"floors"

идәннәр	/idännär/
идәннәрнең	/idännärneŋ/
идәннәргә	/idännärgä/
идәннәре	/idännärne/
идәннәрдән	/idännärdän/
идәннәрдә	/idännärdä/

Paradigms — continued

"aunt"		"aunts"	
апа	/apa/	апалар	/apalar/
апаның	/apanıŋ/	апаларның	/apalarnıŋ/
апага	/apaga/	апаларга	/apalarga/
апаны	/apanı/	апаларны	/apalarnı/
ападан	/apadan/	апалардан	/apalardan/
апада	/apada/	апаларда	/apalarda/

2.143. Pure-relational suffixes on possessive stems

Forms with concrete-relational (possessive) suffixes take pure-relational suffixes.

The pure-relational suffixes added to the possessive stems are, with a few exceptions, exactly the same as those discussed in 2.14.

1°. Instead of the suffix /-gÄ/ "to" the suffix /-Ä/ is added to the possessive suffixes of the first and second persons sing. and third person of both numbers: /apa/ "aunt" - /apaga/ "to the aunt" but /apam/ "my aunt" - /apama/ "to my aunt". The plural 1st and 2nd persons take the usual suffix /-gÄ/: /apabız/ "our aunt" - /apabızga/ "to our aunt".

2°. The direct-object suffix /-nE/ is attached to the possessive suffix of the 1st and 2nd person in both numbers. The 3rd person has a Zero direct-object suffix: /apası/ "his aunt" - /apasın/ oblique possessive stem of the 3rd person (to which all the pure-relational suffixes are added, vide 2.131) - *apasın* "his aunt" (dir. object).

3°. The suffix /-nEŋ/, when added to the oblique possessive stem of the third person, drops its initial /n/: /apa/ "aunt" - /apası/ "his aunt" - /apasın/ oblique possessive stem of the 3rd person - /apasınŋ/ "of his aunt" (not /apasınnıŋ/ as one might have expected).

The pure-relational suffixes are added to the concrete-relational (possessive) suffixes, i. e., to:

Inflection

1st p. sing.	/-m-, -Em-/*
2nd p. sing.	/-ŋ-, -Eŋ-/
1st p. pl.	/-bEz-, -EbEz-/
2nd p. pl.	/-gEz-, -EgEz-/
3rd p.	/-sEn-, -En-/

2.1431. Paradigms

1st person sing.

"my collective farm"

колхозым
 колхозымның
 колхозыма
 колхозымны
 колхозымнан
 колхозымда

"my collective farms"

колхозларым
 колхозларымның
 колхозларыма
 колхозларымны
 колхозларымнан
 колхозларымда

"my city"

шәһәрәм
 шәһәрәмнең
 шәһәрәмә
 шәһәрәмне
 шәһәрәмнен
 шәһәрәмдә

"my cities"

шәһәрләрем
 шәһәрләремнең
 шәһәрләремә
 шәһәрләремне
 шәһәрләремнен
 шәһәрләремдә

* According to the rules in 2.13 and 2.131.

Paradigms — continued

"my horse"

атым
 атымның
 атыма
 атымны
 атымнан
 атымда

"my horses"

атларым
 атларымның
 атларыма
 атларымны
 атларымнан
 атларымда

"my job"

хезмәтем
 хезмәтемнең
 хезмәтемә
 хезмәтемне
 хезмәтемнән
 хезмәтемдә

"my jobs"

хезмәтләрем
 хезмәтләремнең
 хезмәтләремә
 хезмәтләремне
 хезмәтләремнән
 хезмәтләремдә

"my forest"

урманым
 урманымның
 урманымга
 урманымны
 урманымнан
 урманымда

"my forests"

урманнарым
 урманнарымның
 урманнарыма
 урманнарымны
 урманнарымнан
 урманнарымда

Paradigms — continued

"my floor"

идәнем
идәнемнең
идәнемә
идәнемне
идәнемнән
идәнемдә

"my floors"

идәннәрем
идәннәремнең
идәннәремә
идәннәремне
идәннәремнән
идәннәремдә

2nd person sing.

"thy aunt"

апаң
апаңның
апаңа
апаңны
апаңнан
апаңда

"thy aunts"

апаларың
апаларыңның
апаларыңа
апаларыңны
апаларыңнан
апаларыңда

"thy arrival"

килүең
килүеңнең
килүеңә
килүеңне
килүеңнән
килүеңдә

"thy arrivals"

килүләрең
килүләреңнең
килүләреңә
килүләреңне
килүләреңнән
килүләреңдә

Paradigms — continued

"thy poem"

шигырең
 шигыреңнең
 шигыреңә
 шигыреңне
 шигыреңнен
 шигыреңдә

"thy poems"

шигырьләрең
 шигырьләреңнең
 шигырьләреңә
 шигырьләреңне
 шигырьләреңнен
 шигырьләреңдә

"thy reading"

укуың
 укуыңның
 укуыңа
 укуыңны
 укуыңнан
 укуыңда

"thy readings"

укуларың
 укуларыңның
 укуларыңа
 укуларыңны
 укуларыңнан
 укуларыңда

1st person plur.

"our collective farm"

колхозыбыз
 колхозыбызның
 колхозыбызга
 колхозыбызны
 колхозыбыздан
 колхозыбызда

"our collective farms"

колхозларыбыз
 колхозларыбызның
 колхозларыбызга
 колхозларыбызны
 колхозларыбыздан
 колхозларыбызда

Paradigms — continued

"our city"

шәһәрәбез
шәһәрәбезнең
шәһәрәбезгә
шәһәрәбезне
шәһәрәбездән
шәһәрәбездә

"our cities"

шәһәрләребез
шәһәрләребезнең
шәһәрләребезгә
шәһәрләребезне
шәһәрләребездән
шәһәрләребездә

"our aunt"

апабыз
апабызның
апабызга
апабызны
апабыздан
апабызда

"our aunts"

апаларыбыз
апаларыбызның
апаларыбызга
апаларыбызны
апаларыбыздан
апаларыбызда

"our arrival"

килүебез
килүебезнең
килүебезгә
килүебезне
килүебездән
килүебездә

"our arrivals"

килүләребез
килүләребезнең
килүләребезгә
килүләребезне
килүләребездән
килүләребездә

Paradigms — continued

"our poem"

шигыребез
 шигыребезнең
 шигыребезгә
 шигыребезне
 шигыребездән
 шигыребездә

"our poems"

шигырьләребез
 шигырьләребезнең
 шигырьләребезгә
 шигырьләребезне
 шигырьләребездән
 шигырьләребездә

"our reading"

укуыбыз
 укуыбызның
 укуыбызга
 укуыбызны
 укуыбыздан
 укуыбызда

"our readings"

укуларыбыз
 укуларыбызның
 укуларыбызга
 укуларыбызны
 укуларыбыздан
 укуларыбызда

2nd person plur.

"your collective farm"

колхозыгыз
 колхозыгызның
 колхозыгызга
 колхозыгызны
 колхозыгыздан
 колхозыгызда

"your collective farms"

колхозларыгыз
 колхозларыгызның
 колхозларыгызга
 колхозларыгызны
 колхозларыгыздан
 колхозларыгызда

Paradigms — continued

"your city"

шәһәрегез
шәһәрегезнең
шәһәрегезгә
шәһәрегезне
шәһәрегездән
шәһәрегездә

"your aunt"

апагыз
апагызының
апагызга
апагызы
апагыздан
апагызда

"your arrival"

килүегез
килүегезнең
килүегезгә
килүегезне
килүегездән
килүегездә

"your cities"

шәһәрләрегез
шәһәрләрегезнең
шәһәрләрегезгә
шәһәрләрегезне
шәһәрләрегездән
шәһәрләрегездә

"your aunts"

апаларыгыз
апаларыгызының
апаларыгызга
апаларыгызы
апаларыгыздан
апаларыгызда

"your arrivals"

килүдәрегез
килүдәрегезнең
килүдәрегезгә
килүдәрегезне
килүдәрегездән
килүдәрегездә

Paradigms — continued

"your poem"

шигыреге́з

шигыреге́знең

шигыреге́згә

шигыреге́зне

шигыреге́здән

шигыреге́здә

"your poems"

шигырьләреге́з

шигырьләреге́знең

шигырьләреге́згә

шигырьләреге́зне

шигырьләреге́здән

шигырьләреге́здә

"your reading"

укуыгыз

укуыгызның

укуыгызга

укуыгызны

укуыгыздан

укуыгызда

"your readings"

укуларыгыз

укуларыгызның

укуларыгызга

укуларыгызны

укуларыгыздан

укуларыгызда

3rd person

"his (her) collective farm"

колхозы

колхозының

колхозына

колхозын

колхозыннан

колхозында

"his (her) collective farms"

колхозлары

колхозларының

колхозларына

колхозларын

колхозларыннан

колхозларында

Paradigms — continued

"his city"

шәһәрә
шәһәрәнең
шәһәрәнә
шәһәрән
шәһәрәннән
шәһәрәндә

"his aunt"

апасы
апасының
апасына
апасын
апасыннан
апасында

"his poem"

шигыре
шигыренең
шигыренә
шигырән
шигырәннән
шигырәндә

"his cities"

шәһәрләре
шәһәрләренең
шәһәрләренә
шәһәрләрен
шәһәрләреннән
шәһәрләрендә

"his aunts"

апалары
апаларының
апаларына
апаларын
апаларыннан
апаларында

"his poems"

шигырьләре
шигырьләренең
шигырьләренә
шигырьләрен
шигырьләреннән
шигырьләрендә

Paradigms — continued

"his arrival"

килүе

килүенең

килүенә

килүен

килүеннән

килүендә

"his arrivals"

килүләре

килүләренең

килүләренә

килүләрен

килүләреннән

килүләрендә

"his reading"

укуы

укуының

укуына

укуын

укуыннан

укуында

"his readings"

укулары

укуларының

укуларына

укуларын

укуларыннан

укуларында

2.15. The predicative suffixes

The predicative suffixes denote the person of the actor. Words to which the predicative suffixes are added function as the predicate of a clause.

The predicative suffixes are:

1st p. sing. /-mEn/

2nd p. sing. /-sEn/

3rd p. sing. Zero-suffix, in older language /-dEr/ and /-tEr/ (1.532)

1st p. pl. /-bEz/

2nd p. pl. /-sEz/

3rd p. pl. /-lÄr/, * in older language /-dEr/ added to the plural-suffix /-lÄr/ (2.12)

* /-lÄr/ is the plural suffix (2.12). The 3rd p. pl. has here a Zero-suffix.

Examples: язучымын /yazıwçımin/ "I am a writer": язучы "writer"; язучысың /yazıwçısiŋ/ "thou art a writer"; язучы /yazıwçı/ or язучыдыр /yazıwçıdır/ "he is a writer"; язучыларсыз /yazıwçı-larsız/ "you are writers"; студентсың /studentsiŋ/ "thou art a student"; алар студентлар /alar studentlar/ "they are students"; алар студентлардыр /alar studentlardır/ "they are students".

2.151. The predicative suffixes are added to the possessive suffixes: студентымсың /studentimsiŋ/ "thou art my student"; без язучыларыгызбыз /bez yazıwçılarıgızbiz/ "we are your writers".

2.152. The predicative suffixes can be added to pure-relational suffixes: син аыıldансың /sin awıldansıŋ/ "thou art from the village"; мин Казаннанмын /min kazannanmın/ "I am from Kazan"; син аылымнансың /sin awılımnanıŋ/ "thou art from my village".

2.16. The postpositions

The postpositions are separate words which are added to substantives and all parts of speech which function as substantives. Being separate words, they do not comply with the rules of vowel-harmony, i. e., they appear always with the same vowels. They are not stressed, i. e., they are added to a noun enclitically. In other words, a noun with a postposition does not differ, in this aspect, from a compound noun.

The postpositions play the same rôle as the pure-relational suffixes, i. e., they serve to indicate the relations of objects to other objects or actions.

Most of the postpositions are added to the stem (the basic form of a noun). Some of them require pure-relational forms such as that with the suffixes /-gÄ/, /-dÄn/. Some pronouns have the pure-relational form with the suffix /-nEŋ/ when certain postpositions are added.

2.161. The following postpositions are added to the noun stem:

1°. белән /belän/ "together with, by means of": эти белән килү "to come together with the father"; директор белән сөйләшү "to converse with the director"; трактор белән "with a tractor, by means of a tractor".

2°. өчен /öçen/ "for, for the sake of, for the reason of, because of": үзем өчен "for the sake of myself"; без бу акчаны теге китап өчен жиберәбез "we send this money for that book".

3°. кебек /kebek/ "like, similar to": җыр кебек "like a song".

- 4°. шикелле /šikelle/ "like, similar to": ук шикелле "like an arrow".
 5°. күк /kük/ "like, similar to": кош күк "like a bird".
 6°. аша /aša/ "through": почта аша "by mail" (lit. "through mail").
 7°. саен /sayın/ "every, each": көн саен "every day"; барган саен "each time he went".
 8°. кадәр /kadär/ "till, to": тау кадәр "to the mountain".

2.1611. The postpositions enumerated in 2.161 are added to the stem (the basic form, the "nominative") of nouns. The personal pronouns and the demonstrative pronouns /bu/ "this", /šul/ "that", /šusı/ "this", and /tege/ "that", when taking the postpositions enumerated in 2.161, must also take the pure-relational suffix /-nEŋ/ (2.14). An exception is the pronoun /alar/ "they" which does not take the pure-relational suffix /-nEŋ/, the postposition being mechanically added to /alar/ in the same manner as to any substantive: алар өчен тырышам "I make efforts for their sake"; алар белән "together with them".

/belän/ "with": синең белән "with thee"; аның белән "with him".

/öŋen/ "for the sake of": синең өчен "for the sake of thee".

/kebek/ "like": сезнең кебек "like you".

/šikelle/ "like": синең шикелле "similar to thee"; аның шикелле "similar to him".

/aša/ "through": сезнең аша "through you".

/sayın/ "every, each": шуның саен "each of them".

2.162. The following postpositions require the pure-relational suffix /-gÄ/ on the noun:

1°. таба /taba/ "towards, in the direction of": авылга таба "in the direction of the village"; кичкә таба "towards the evening".

2°. каршы /karşı/ "against": көймә дулкынга каршы йөзә "the boat moves (lit. : "swims") against the waves".

3°. күрә /kürä/ "in consequence of, in view of, in accordance with": авыруга күрә "in view of the sickness"; эшенә күрә бәясе була "the price is according to work".

2.163. The following postpositions govern the pure-relational form with the suffix /-dÄn/ "from":

1°. башка /baška/ "without, besides, with the exception of, excluding": трактордан башка авыл хуҗалыгын алып баруы бик

читен "agriculture (lit.: "the conduct of agriculture") is very difficult without a tractor".

2°. бирле /birle/ "from, since": кичәдән бирле яңгыр ява "it has been raining (lit.: "it rains") since yesterday".

2.2. Pronoun Inflection

2.21. The inflection of the personal pronouns differs slightly from that of nouns. The pure-relational suffixes are in most cases the same as in the substantive inflection.

The personal pronouns are: /min/ "I"; /sin/ "thou"; /ul/ "he, she, it"; /bez/ "we"; /sez/ "you"; /alar/ "they".

The stems of these pronouns are: /min, sin, an, bez, sez, alar/ respectively. The inflection of the pronouns /bez, sez, alar/ is absolutely the same as that of any noun with corresponding stem-final phonemes, i. e., /bez, sez/ are inflected as any noun ending in /z/; /alar/ is inflected in the same manner as the plural of any noun of back vowels.

The pronouns of the 3rd person are demonstrative pronouns in origin: /ul/ "that"; /alar/ "those".

2.211. The pronouns /min/ "I" and /sin/ "thou" differ in their inflection from the substantives in that the suffix /-nE/ drops its initial /n/. Besides, the form with the suffix /-nEŋ/ "of" does not occur. Instead, the pronoun of the 1st person takes the possessive suffix /-m/, and the pronoun of the second person takes the possessive suffix /-ŋ/, the forms concerned being /minem/ and /sineŋ/ respectively.

The pure-relational suffix /-gÄ/ merges with the final /n/ of the stem, the forms in question being /miŋa/ "to me" and /siŋa/ "to thee".

The pronoun /ul/ has a nominative-form very different from the oblique stem. The latter is /an/. The inflection of /an/ does not differ in principle from that of /sin/.

МИН	"I"	СИН	"thou"	УЛ	"he, she, it"
МИНЕМ	"of me"	СИНЕŋ	"of thee"	АНЫŋ	"of his etc."
МИŋА	"to me"	СИŋА	"to thee"	АŋА	"to him etc."
МИНЕ	"me"	СИНЕ	"thee"	АНЫ	"him etc."

МИННЕН "from me"	СИННЕН "from thee"	АННАН "from him etc."
МИНДӘ "in me, at me"	СИНДӘ "in thee, at thee"	АНДА "in, at him etc."

2.212. Side by side with the pure-relational forms given in 2.211, some rare, exceptional forms occur.

1°. Instead of the forms /miŋa/ "to me", /siŋa/ "to thee", and /aŋa/ "to him" the forms /miŋar/ "to me", /siŋar/ "to thee", and /aŋar/ "to him" are used.

There are also the "double" forms /miŋarga/ "to me" (< /miŋar/ + /-gÄ/), /siŋarga/ "to thee" (< /siŋar/ + /-gÄ/), and /aŋarga/ "to him" (< /aŋar/ + /-gÄ/).

2°. The pronoun of the 3rd person sing. has two other, optional inflections:

ул		"he, she, it"
аның	улының	"of him, his"
аңарга	улгар	"to him"
аны	улы	"him"
аңардан	улдан	"from him"
аңарда	улда	"in him, at him"

2.213. The pronouns /ul/ "he" and /alar/ "they" take the possessive suffix of the 3rd person:

ул	"he"	алар	"they"
анысы	"he of his"	алары	"they of his"
анысының	"of him of his"	аларының	"of them of his"
анысына	"to him of his"	аларына	"to them of his"
анысын	"him of his"	аларын	"them of his"
анысынан	"from him of his"	аларынан	"from them of his"
анысында	"in, at him of his"	аларында	"in, at them of his"

2.22. The demonstrative pronouns are:

- бу /bu/ "this" (as an adj. also "these")
 шушы /šušŭ/ "this here" (as an adj. also "these here")
 шул /šul/ "that" (as an adj. also "those")
 теге /tege/ "that" (as an adj. also "those")
 ул /ul/ "that" (as an adj. also "those"), also "he, she, it" (2.21).

The plural forms are used only as substantives:

- болар /bolar/ "these"
 шушылар /šušŭlar/ "these here"
 шулар /šular/ "those"
 тегеләр /tegelär/ "those"
 алар /alar/ "those" and "they" (2.21).

2.221. The demonstrative pronouns are inflected when functioning as substantives. The stems to which the pure-relational suffixes are added are the following:

Pronoun	Stem
/bu/	/mon/
/šušŭ/	/šušŭn/
/šul/	/šun/
/tege/	/tegen/
/ul/	/an/

The demonstrative pronouns have the following pure-relational forms:

бу	/bu/ "this"	шушы	/šušŭ/ "this here"
моньң	/monŭŋ/ "of this"	шушының	/šušŭnŭŋ/ "of this here"

моңа	/moŋa/ "to this"	шушыңа	/šušĩŋa/ "to this here"
моны	/monĩ/ "this" (dir. obj.)	шушыны	/šušĩnĩ/ "this here" (dir. obj.)
моннан	/monnan/ "from this"	шушыннан	/šušĩnnan/ "from this here"
монда	/monda/ "in this"	шушында	/šušĩnda/ "in this here"
шул	/šul/ "that"	теге	/tege/ "that"
шуның	/šunĩŋ/ "of that"	тегенең	/tegeneg/ "of that"
шуңа	/šuŋa/ "to that"	тегеңә	/tegeŋä/ "to that"
шуны	/šunĩ/ "that" (dir. obj.)	тегене	/tegene/ "that" (dir. obj.)
шуннан	/šunnan/ "from that"	тегеннен	/tegenñan/ "from that"
шунда	/šunda/ "in that"	тегенде	/tegendä/ "in that"
ул	/ul/ "that"		
аның	/anĩŋ/ "of that"		
аңа	/aŋa/ "to that"		
аны	/anĩ/ "that" (dir. obj.)		
аннан	/annan/ "from that"		
анда	/anda/ "in that, at that"		

The plural pure-relational forms of /bolar, šušilar, šular, tegelär, alar/ are formed in accordance with the general rules.

2.222. The demonstrative pronouns are inflected and take the plural suffix or a pure-relational suffix only when functioning as substantives. When functioning as adjectives, i.e., when functioning as attributes and modifying a noun, they do not take the plural suffix or the pure-relational suffixes: ул килде "this (here: "he") came"; алар килделәр "those (here: "they") came"; бу китап "this book"; бу китаплар "these books"; бу китапка "to this book"; бу китапларга "to these books".

2.223. Side by side with the pure-relational forms given in 2.221 also the following exceptional forms of some demonstrative pronouns occur:

бу	/bu/ "this"
моңар	/moŋar/ or моңарға /moŋarga/ "to this"
моңардан	/moŋardan/ "from this"
моңарда	/moŋarda/ "in this, at this"
шул	/šul/ "that"
шуңар	/šunar/ or шуңарға /šunarga/ "to that"
шуңардан	/šunardan/ "from that"
шуңарда	/šunarda/ "in that, at that"
теге	/tege/ "that"
тегеңәр	/tegeŋär/ or тегеңәргә /tegeŋärgä/ "to that"
тегеңәрдән	/tegeŋärdän/ "from that"
тегеңәрдә	/tegeŋärdä/ "in that, at that"

2.224. The demonstrative pronouns /bu, šušī, šul, ul/ take the possessive suffix of the 3rd person:

бу /bu/ "this"	- монысы /monīsī/ "this of his"
шушы /šušī/ "this here, this same"	- шумысы /šušīsī/ "this here of his, this same of his"
шул /šul/ "that"	- шунысы /šunīsī/ "that of his"
ул /ul/ "that"	- анысы /anīsī/ "that of his"

2.3. Verb Inflection

2.30. The inflection of the verb includes the following categories: three persons, two numbers, three tenses, five verbal nouns, five participles, and four gerunds.

The three persons are the first, the second, and the third. The numbers are the singular and plural.

The suffixes denoting the acting person are added to the tense and participle suffixes. The latter are added to the stem of the verb.

All verbs have two stems: a positive stem and a negative stem. The positive stem denotes the action, e.g., /kil-/ "to come". The negative stem denotes the absence of an action: /kilmä-/ "not to come". In the positive conjugation the tense- (or participle-, gerund-) suffixes are added to the positive stem. In the negative conjugation they are added to the negative stem, i.e., to a stem provided with the negative suffix /-mÄ-/.

2.31. The stems

The positive stem, i.e., the stem which denotes an action, is the basic stem of the verb: /bar-/ "go"; /yasa-/ "do"; /yaz-/ "write".

The negative stem, i.e., that stem which expresses the idea of the absence of an action, is formed by adding the suffix /-mÄ-/ to the basic stem. The suffix /-mÄ-/ does not bear the accent (1.42):

яса-	/yasa-/ "to do, to make"	-	ясама-	/yasama-/ "not to do"
кил-	/kil-/ "to come"	-	килмә-	/kilmä-/ "not to come"
яз-	/yaz-/ "to write"	-	язма-	/yazma-/ "not to write"
бар-	/bar-/ "to walk"	-	барма-	/barma-/ "not to walk"

All tense-, participle-, and gerund suffixes are added to /yasa-/, and /yasama-/, /kil-/ and /kilmä-/, etc.

2.32. The personal endings

There are two main kinds of personal endings:

- 1°. Some forms take the predicative suffixes (2.15);
- 2°. Other forms take the possessive suffixes (2.13);
- 3°. Other forms take the possessive suffixes with the exception of the first person plural which is replaced with a special suffix.

Consequently, the following three sets of personal endings exist:

1st group (predicative suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-мѣн, -мѣи /-mĕn/	-бѣз, -бѣз /-bĕz/
2nd p.	-сѣѣ, -сѣѣ /-sĕĕ/	-сѣз, -сѣз /-sĕz/
3rd p.	Zero	-лѣр, -лѣр /-lĕr/ (i. e., the plural suffix)

2nd group (possessive suffixes as personal endings):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-бѣз, -бѣз /-bĕz/
2nd p.	-ѣ /-ĕ/	-гѣз, -гѣз /-gĕz/
3rd p.	Zero	-лѣр, -лѣр /-lĕr/ (i. e., the plural suffix)

3rd group (mixed group):

	Singular	Plural
1st p.	-м /-m/	-к /-k/
2nd p.	-ѣ /-ĕ/	-гѣз, -гѣз /-gĕz/
3rd p.	Zero	-лѣр, -лѣр /-lĕr/ (i. e., the plural suffix)

2.33. The finite forms

The finite forms function as predicates of finished clauses:
/mĭn utĭrdĭm/ "I sat down".

There are two types of finite forms: 1. primary finite forms which are finite forms in origin and function only as predicates of finished clauses; and 2. secondary finite forms which are participles in origin and are finite forms only in certain syntactic functions:
/arĭgan at/ "a tired horse" but /at arĭgan/ "the horse is tired".

The secondary finite forms, i. e., participial forms in predicative function will be discussed in sections dealing with participles.

2.34. The simple tenses

2.341. The past tense

Suff. /-dE/ and /-tE/ (vide 1.532.1°) to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	/-dEm/	/-dEk/
2nd p.	/-dEŋ/	/-dEgEz/
3rd p.	/-dE/	/-dElÄr/

Examples:

эшле-	"to work"	эшләме-	"not to work"
эшләдем	"I worked"	эшләмәдем	"I did not work"
эшләдең		эшләмәдең	
эшләде		эшләмәде	
эшләдек		эшләмәдек	
эшләдегез		эшләмәдегез	
эшләделәр		эшләмәделәр	
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карадым	"I looked"	карамадым	"I did not look"
карадың		карамадың	
карады		карамады	
карадык		карамадык	
карадыгыз		карамадыгыз	
карадылар		карамадылар	
кит-	"to go away"	китмә-	"not to go away"
киттем	"I went away"	китмәдем	"I did not go away"
киттең		китмәдең	
китте		китмәде	

киттек
киттегез
киттелер

китмөдөк
китмөдөгөз
китмөдөлөр

2.342. The conditional

Suff. /-sÄ/ to which personal endings of the third group are added:

	Singular	Plural
1st p.	-сөм, -сам /-sÄm/	-сөк, -сак /-sÄk/
2nd p.	-сөң, -саң /-sÄŋ/	-сөгөз, -сагыз /-sÄgEz/
3rd p.	-се, -са /-sÄ/	-сөлөр, -салап /-sÄlÄr/

Examples:

эшлө- "to work"

эшлөсөм "if I work"

эшлөсөң

эшлөсө

эшлөсөк

эшлөсөгөз

эшлөсөлөр

эшлөмө- "not to work"

эшлөмөсөм "if I do not work"

эшлөмөсөң

эшлөмөсө

эшлөмөсөк

эшлөмөсөгөз

эшлөмөсөлөр

кара- "to look"

карасам "if I look"

карасаң

караса

карасак

карасагыз

карасалар

карама- "not to look"

карамасам "if I do not look"

карамасаң

карамаса

карамасак

карамасагыз

карамасалар

КИТ-	"to go away"	КИТМә-	"not to go away"
КИТСәм	"if I go away"	КИТмәсәм	"if I do not go away"
КИТСәң		КИТмәсәң	
КИТСә		КИТмәсә	
КИТСәк		КИТмәсәк	
КИТСәгез		КИТмәсәгез	
КИТСәләр		КИТмәсәләр	

2.343. The imperative

Each of the three persons has a different tense-suffix. The personal endings are, with some exceptions, those of the third group.

1°. Imperative of the first person ("let me do!", "let us do!").

Suff. /-y/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant. The stem-final /a/ + /-y/ results in /ly/ [əy] (in orthography -ый); the stem-final /ä/ + /-y/ results in /ey/ [iy] or [ɪ] (in orthography -и). Personal endings of the third group are added:

Singular	Plural
-им, -ыйм [-iym, -ïym]	-ик, -ыйк [-iyk, -ïyk]

Examples:

ЭШлө-	"to work"	ЭШләмә-	"not to work"
ЭШЛИМ	"let me work!"	ЭШләмим	"let me not work!"
ЭШЛИК	"let us work!"	ЭШләмик	"let us not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карыйм	"let me look!"	карамыйм	"let me not look!"
карыйк	"let us look!"	карамыйк	"let us not look!"
КИТ-	"to go away"	КИТмә-	"not to go away"
КИТИМ	"let me go away!"	КИТмим	"let me not go away!"
КИТИК	"let us go away!"	КИТмик	"let us not go away!"

кил-	"to come"	килмә-	"not to come"
килим	"let me come!"	килими	"let me not come!"
килик	"let us come!"	килирик	"let us not come!"
утыр-	"to sit"	утырма-	"not to sit"
утырым	"let me sit!"	утырым	"let me not sit!"
утырык	"let us sit!"	утырык	"let us not sit!"
ая-	"to pity"	аяма-	"not to pity"
айым	"let me pity!"	айым	"let me not pity!"
айык	"let us pity!"	айык	"let us not pity!"
төя-	"to load"	төямә-	"not to load"
төйим	"let me load!"	төйим	"let me not load!"
төйик	"let us load!"	төйик	"let us not load!"
кае-	"to make a seam"	каема-	"not to make a seam"
кайым	"let me make a seam!"	каеым	"let me not make a seam!"
кайык	"let us make a seam!"	каеык	"let us not make a seam!"
бие-	"to dance"	биемә-	"not to dance"
биим	"let me dance!"	биим	"let me not dance!"
биик	"let us dance!"	бирик	"let us not dance!"

2°. Imperative of the second person ("do!").

Suffix is Zero to which no personal ending is added in the singular, and /-gEz/ is added in the plural:

Singular	Plural
Zero-ending	-гез, -егез, -гыз, -ыгыз /-gEz, -EgEz/

In dialects, however, the singular second-person suffix /-п/ may be added: килең /kileŋ/ "come!"; чишең /čiŋeŋ/ "solve!"

Examples:

эшлэ-	"to work"	эшлэмэ-	"not to work"
эшлэ	"work!"	эшлэмэ	"do not work!"
эшлөгез	"work!"	эшлэмөгез	"do not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
кара	"look!"	карама	"do not look!"
карагыз	"look!"	карамагыз	"do not look!"
кит-	"to go away"	китмэ-	"not to go away"
кит	"go away!"	китмэ	"do not go away!"
китегез	"go away!"	китмөгез	"do not go away!"

3°. Imperative of the third person ("let him do!, let them do!").

Suff. /-sEn/ to which a Zero-suffix of the 3rd p. sing. is added. The 3rd p. pl. takes the plural suffix /-lÄr/ (2.12):

Singular	Plural
-сен, -сын /-sEn/	-сеннәр, -сыннар /-sEnnÄr/

Examples:

эшлэ-	"to work"	эшлэмэ-	"not to work"
эшлэсен	"let him work!"	эшлэмэсен	"let him not work!"
эшлэсеннәр	"let them work!"	эшлэмэсеннәр	"let them not work!"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карасын	"let him look!"	карамасын	"let him not look!"
карасыннар	"let them look!"	карамасыннар	"let them not look!"
кит-	"to go away"	китмэ-	"not to go away"
китсен	"let him go away!"	китмэсен	"let him not go away!"
китсеннәр	"let them go away!"	китмэсеннәр	"let them not go away!"

2.35. The verbal nouns are substantives. They can be formed from any verb-stem, both positive and negative. They are inflected like any substantive. Most of them denote the process of an action ("the going") but some of them denote the actor ("the goer").

2.351. The first noun of action ("the doing")

Suff. /-w/ with the union-vowel /-E-/ on stems ending in a consonant; abstract idea of an action, often translated as an infinitive:

эшлэ-	"to work"
эшлөү	"the act of working"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәү	"the not working"
кара-	"to look"
карау	"the looking"
бие-	"to dance"
бию	"dancing"
кит-	"to go away"
китү	"the going away, the departure"
уқы-	"to study"
уку	"the study"
кил-	"to come"
килү	"the coming, arrival"
аңлаш-	"to understand each other"
аңлашу	"mutual understanding"
аңлашма-	"not to understand each other"
аңлашмау	"misunderstanding"

2.3511. The verbal noun in /-w/ is inflected normally:

язу	"the writing"
язулар	"the writings"
язуның	"of the writing"
язуга	"to the writing"
язуым	"my writing"
язуыма	"to my writing"

2.352. The noun of the actor ("doer")

Suff. /-wčE/ which is a compound suffix: /-w/ (2.351) + /-čE/ (4.11.1°); denotes the actor, the doer, and is often translated as a present participle, the native grammars listing this form as the present participle, because in attributive function it corresponds to a participium praesentis of the Latin grammar.

эшлэ-	"to work"
эшләүче	"worker; working"
язу-	"to write"
язучы	"writer; writing"
уку-	"to study"
укучы	"student; studying"
укыт-	"to teach"
укытучы	"teacher; teaching"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәүче	"not working one; not working"

2.3521. The noun of the actor is inflected exactly as any substantive: язучылар "writers"; язучысы "his writer"; язучыларыбыз "our writers"; язучының "of the writer"; язучыларга "to the writers"; язучысына "to his writer"; язучыларынан "from their writers"; язучымын "I am a writer", etc.

2.353. The second noun of action ("the doing")

Suff. /-mÄk/; abstract idea of an action; usually translated as an infinitive: *гөмер итмек - тырышмактыр* "to live means to make efforts" (lit.: "to make living — to make efforts").

эшлө-	"to work"	эшлөмө-	"not to work"
эшлөмөк	"working, to work"	эшлөмөмөк	"the not working, not to work"
кара-	"to look"	карама-	"not to look"
карамак	"looking, to look"	карамамак	"not looking, not to look"
кит-	"to go away"	китмө-	"not to go away"
китмөк	"going away, departure, to go away"	китмөмөк	"not going away, not to go away"
аңлаш-	"to understand each other"	аңлашма-	"not to understand each other"
аңлашмак	"mutual understanding"	аңлашмамак	"absence of mutual understanding"

2.3531. The second noun of action is inflected as any substantive.

2.354. The noun of intention ("intending to")

Suff. /-mÄkčE/ which is a compound suffix: /-mÄk/ (2.353) + /-čE/ (4.11.1°); intention to perform an action ("intending to do something"), mostly functioning as a predicate (with predicative suffixes): *Равил һөнәр мәктәбенә кермәкчә* "Ravil intends to enter a professional school"; *мин очучылар мәктәбенә кермәкчәмен* "I intend to enter a fliers' school"; *кузгатмакчы булсаң халык күңелләрен, тибрәтмәкчә булсаң иң кечкә кылларын* "if you intend to embarrass, it should be the hearts of people, if you intend to shake up, it should be their thinnest hairs".

2.355. The noun of possibility ("one who might do something")

Suff. /-mÄgÄy/ always with the possessive suffix of the third person, i. e., /-mÄgÄyE/; possibility of an action or capability

to perform an action, often expressing the fear or concern that an action might be performed; used predicatively: бҮГЕН ЯҢҖЫР булмагач "there might be rain today" (lit.: "today rain's possible becoming its"); бҮГЕН БЕЗГЕ Мансуров килмәгәч "Mansurov (last name of a person) might come to us today" (lit.: "today to us Mansurov's possible coming his"); килмәгәч, килсен! "if he comes, let him come!" meaning that I do not care whether he comes (lit.: "his possible coming let it come!").

эшлә-	"to work"
эшләмәгәч	"he might work"
кара-	"to look"
карамагач	"he might look"
кит-	"to go away"
китмәгәч	"he might go away"

2.36. The participles

The participles are noun-forms of the verb. They are inflected like nouns: they take the derivational suffix /-lÄr/, the concrete-relational (possessive) suffixes, and the pure-relational suffixes. They take also the predicative suffixes and function in this case as finite forms, being what is called the secondary tenses: /alğan/ "who has taken" - /alğan keşe/ "a person who has taken" - /minem alğanım alma bulıp äŷktä/ "what I had taken (lit.: "my taken") turned out to be an apple" - /min alganga ul bik şat/ "he is very glad that I have taken" (lit.: "he very glad to my having taken") - /min alganda Azat ide inde/ "when I took Azat was still there" - /min alğanmın/ "I have taken" (lit. "I - past taker").

2.361. The past participle

Suff. /-gÄn/ and /-kÄn/ (vide 1.532.1°):

эшлә-	"to work"
эшлөгән	"one who has worked"
эшлөгәнә	"his past working"
эшлөгәннән	"of the past working"

мен эшлэгәнмен	"I worked"
алар эшлэгәннәр	"they worked"
эшләмә-	"not to work"
эшләмәгән	"one who has not worked"
эшләмәгәнә	"his past not-working"
эшләмәгәннән	"of the past not-working"
эшләмәгәннән	"from his past not-working"
мен эшләмәгәнмен	"I did not work"
алар эшләмәгәннәр	"they did not work"

2.3611. The past participle takes predicative suffixes: /-gÄnmEn, -gÄnsEŋ, -gÄn, -gÄnbEz, -gÄnsEz, -gÄnnÄr/ and /-kÄnmEn/ etc. Forms with these suffixes function as a past tense, the difference between this past tense and that in 2.341 being that the latter denotes actions which have really taken place in the past, whereas the forms with /-gÄnmEn/ etc. denote past actions known from hearsay:

килгәнмен	"I came"	килмәгәнмен	"I did not come"
килгәнсең		килмәгәнсең	
килгән		килмәгән	
килгәнбәз		килмәгәнбәз	
килгәнсез		килмәгәнсез	
килгәннәр		килмәгәннәр	

2.3612. The gerund in /-gÄnĉE/ is formed from the past participle: vide 2.374.

2.362. The present participle

Suff. /-Ä/ after a stem-final consonant (including /w/); suff. /-y/ after a stem-final vowel, the vowel /ä/ changing to /e/, and the stem-final vowel /a/ changing to /i/ (vide 1.522).

This participle functions without any suffixes only as a gerund (vide 2.371).

2.3621. The present tense

Suff. /-Ä/ and /-y/ (2.362) with the predicative suffixes of the first group (vide 2.32), the ending of the first person singular being optionally /-mEn/ or /-m/.

	Singular		Plural
1st p.	-әм, -ам, -им, -ыйм		-өбөз, -абыз, -ибөз, -ыйбыз
2nd p.	-әсең, -асың, -исең, -ыйсың		-өсөз, -асыз, -исөз, -ыйсыз
3rd p.	-е, -а, -и, -ый		-әләр, -алар, -иләр, -ыйлар
яз-	"to write"	язма-	"not to write"
язам, язамын	"I write"	язмыйм, язмыймын	"I do not write"
язасың		язмыйсың	
яза		язмый	
язабыз		язмыйбыз	
язасыз		язмыйсыз	
язалар		язмыйлар	
эшлө-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшлим, эшлимен	"I work"	эшләмим, эшләмимен	"I do not work"
эшлисез		эшләмисез	
эшли		эшләми	
эшлибөз		эшләмибөз	
эшлисез		эшләмисез	
эшлиләр		эшләмиләр	

2.3622. The participle of necessity

The suffixes /-Ä, -y/ (2.362) with the possessive suffix of the third person /-sE/ form the participle of necessity: "one who will have to do something", "the necessity of doing something in the future".

The compound suffix /-ÄsE/ or /-ysE/ is no longer felt to be a form of the third person only, and other possessive suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-әсем, -асым, -исем, -ийсым	-әсебез, -асыбыз, -исебез, -ийсыбыз
2nd p.	-әсең, -асың, -исең, -ийсың	-әсегез, -асығыз, -исегез, -ийсығыз
3rd p.	-әсе, -асы, -исе, -ийсы	-әселәре, -асылары, -иселәре, -ийсылары
киләсе кеше		"a person who is to come"
сойлисе сүзем		"my word that will have to be spoken"
укыйсы кітабым		"the book which I have to read"
без барасы юл		"the road which we must go"
безнең экскурсиягә барасыбыз бар		"we must go on an outing"
барасым калган		"I should have gone"
мин аның киләсен белмәдем		"I did not know that he was to come" (lit. : "I did not know his necessity to come")

2.3623. The participle of necessity occurs in the predicative function:

ул иртәгә шәһәргә барасы	"he will have to go to city tomorrow"
кунаклар иртәгә киләсе	"the comrades must come tomorrow"

2.363. The first future participle ("one who will do")

Suff. /-ÄčÄk/ after a stem-final consonant including /w, y/;
the suffix /-yÄčÄk/ after vowels:

кил-	"to come"	килмә-	"not to come"
киләчәк	"one who will come"	килмәчәк	"one who will not come"
ю-	"to wash"	юма-	"not to wash"
юачак	"one who will wash"	юмачак	"one who will not wash"
эшлө-	"to work"	эшләмә-	"not to work"
эшлөчәк	"one who will work"	эшләмәчәк	"one who will not work"

2.3631. The first future participle takes the predicative suffixes. The resulting forms with endings /-ÄčÄkmEn, -ÄčÄksEn, -ÄčÄk, -ÄčÄkbEz, -ÄčÄksEz, -ÄčÄklÄr/ and /-yÄčÄkmEn/ etc. function as a future tense which denotes an action which will take place in the future and exactly at the time indicated by other words:

кил-	"to come"
киләчәкмен	"I shall certainly come"
киләчәксез	
киләчәк	
киләчәкбез	
киләчәксез	
киләчәкләр	
килмә-	"not to come"
килмәчәкмен	"I shall not come"
килмәчәксез	
килмәчәк	
килмәчәкбез	
килмәчәксез	
килмәчәкләр	

2.364. The second future participle ("one who will go")

Suff. /-r/ on stems ending in /e, ä, i, a/; suff. /-Är/ on stems ending in /w/; suff. /-Är/ and /-Er/ on stems ending in consonants, there being no rules with regard to which stem takes what suffix.

The second future participle denotes actions which will take place at some time in the future: /ešlā-/ "to work" - /ešlär/ "one who will work at some time in the future":

шу-	"to glide, to skate"	- шуар	"one who will glide"
ак-	"to flow"	- агар	"one who will flow"
кал-	"to remain"	- калыр	"one who will remain"

2.3641. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Är/:

яз-	"to write"	- язар	"one who will write"
тап-	"to find"	- табар	"one who will find"
оч-	"to fly"	- очар	"one who will fly"
тай-	"to slip"	- таяр	"one who will slip"
сиз-	"to feel"	- сизер	"one who will feel"
тип-	"to kick"	- тибер	"one who will kick"
көл-	"to laugh"	- көлөр	"one who will laugh"
түз-	"to tolerate"	- түзөр	"one who will tolerate"
сөй-	"to love"	- сөяр	"one who will love"
төй-	"to crush"	- төяр	"one who will crush"

and many other

2.3642. The following verb-stems ending in a consonant take the suff. /-Er/:

бар-	"to go, to walk"	- барыр	"one who will go"
ал-	"to take"	- алыр	"one who will take"

ур-	"to harvest"	- уыр	"one who will harvest"
кил-	"to come"	- килер	"one who will come"
бир-	"to give"	- бирер	"one who will give"
күбәй-	"to increase"	- күбәер	"one who will increase"
азай-	"to decrease"	- азаер	"one who will decrease"
сал-	"to put"	- салыр	"one who will put"

and many other

2.3643. The second future participle suffix /-r/ is not added to the negative stem formed with the suffix /-mÄ-/. Instead, a special suffix /-mÄs/ is directly added to the basic (i. e., positive stem): /kil-/ "to come" - /kilmäs/ "one who will not come"; /ešlā-/ "to work" - /ešlāmäs/ "one who will not work".

ят-	"to lie down"	- ятмас	"one who will not lie down"
кер-	"to come in"	- кермес	"one who will not come in"
чык-	"to come out"	- чыкмас	"one who will not come out"
өйт-	"to say"	- өйтмес	"one who will not say"

2.3644. The second future participle is inflected like any noun. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ and /-kÄ/ (2.14.2°) denotes the aim of an action ("in order to") and is often translated as an infinitive:

ал-	"to take"	- алырга	"in order to take"
эшлө-	"to work"	- эшлөргә	"in order to work"
үл-	"to die"	- үлмөскә	"in order not to die"
курк-	"to be afraid"	- куркмаска	"in order not to be afraid"

2.3645. The second future participle takes the predicative suffixes, the resulting forms ending in /-rmEn/ (also /-ÄrmEn, -ErmEn/ vide 2.364), or /-rEm/ etc. "I shall . . ." These forms function as the second future tense which denotes actions which will take place sometime in the future:

	Singular	Plural
1st p.	-рмен, -рмын or -рем, -рым	-рбез, -рбыз
2nd p.	-рсең, -рсың	-рсез, -рсыз
3rd p.	-р	-рлар

эшләрмен, эшләрем "I shall work"

эшләрсең

эшләр

эшләрбез

эшләрсез

эшләрләр

2.3646. The negative forms of the second future tense are formed from the negative future participle with the suffix /-mäs/ to which predicative suffixes are added:

	Singular	Plural
1st p.	-мәм, -мам	-мәбез, -мабыз
2nd p.	-мәссең, -массың	-мәсез, -масыз
3rd p.	-мәс, -мас	-мәсләр, -маслар

эшләмәм "I shall not work"

эшләмәссең

эшләмәс

эшләмәбез

эшләмәсез

эшләмәсләр

2.37. The gerunds

The gerunds, also called converbs, function only as adverbs, verbal attributes or adverbial complements.

2.371. The first present gerund

Suff. /-Ä/ and /-y/ which is the suffix of the present participle (vide 2.362), the latter never functioning as an attribute and not taking pure-relational suffixes, although it possesses some other features characteristic of participles. The first present gerund denotes actions simultaneous with the main action and merging with the latter in one combined action. It also serves to denote actions which occur repeatedly. The verbal complement of most auxiliary verbs is a first present gerund: /karıy karıy/ "looking, looking": /kara-/ "to look"; /yaza bardım/ "I continued to write" (or "went on writing"): /yaz-/ "to write", /bar-/ "to go"; /kilä kür/ "please come!" (lit.: "see coming!", i.e., "see that you come!").

яз-	"to write"	- яза	"writing"
кил-	"to come"	- киле	"coming"
ю-	"to wash"	- юа	"washing"
укы-	"to read"	- укый	"reading"
яса-	"to make"	- ясый	"making"
эшле-	"to work"	- эшли	"working"
язма-	"not to write"	- язмый	"not writing"
килмә-	"not to come"	- килми	"not coming"
эшләмә-	"not to work"	- эшләмә	"not working"

2.3711. The first present gerund of the negative verb occurs also with an additional suffix /-čÄ/ of the adverbs (4.4211) added to the suff. /-Ä/ or /-y/, the resulting form having the same meaning as the original negative form:

кил-	"to come"	- килмичә	"not coming"
яз-	"to write"	- язмыйча	"not writing"

2.372. The second present gerund

Suff. /-p/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant (including /w, y/); denotes actions which begin before the main action and continue with the latter: /tawga yögerep mende/ "he ran

up the mountain" (lit.: "he climbed running the mountain", i. e., he first ran and finally reached the top); /min yazıp beterām/ "I am finished writing".

яз-	"to write"	- язып	"writing"
кил-	"to come"	- килеп	"coming"
ю-	"to wash"	- юып	"washing"
яса-	"to make"	- ясап	"making"
эшлө-	"to work"	- эшлөп	"working"

2.3721. The suff. /-p/ is not added to the negative verb-stem. Instead, the form of the first present gerund with the suffix -миңә, -мәйчә is used (2.3711).

2.373. The past gerund

Suff. /-gÄč/ and /-kÄč/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which precedes, in time, the action of the main verb ("after having done").

яз-	"to write"	- язгач	"after writing"
кайт-	"to return"	- кайткач	"after having returned"
эшлө-	"to work"	- эшлөгач	"after having worked"
язма-	"not to write"	- язмагач	"after having not written"
китмө-	"not to go away"	- китмөгач	"after having not gone away"

2.374. The future gerund

Suff. /-gÄñčE/ and /-kÄñčE/ (1.532.1°), the resulting form denoting an action which is preceded in time by the action of the main verb ("before doing"): /min yazgančy ukıdım/ "I had been reading before I wrote"; /min yazgančy ukırmın/ "I shall read before I write"; /ul čišenep yağadan kiyengänče tagın ber sagat ütte/ "another hour passed before he redressed".

яз-	"to write"	- язганчы	"before writing"
кайт-	"to return"	- кайтканчы	"before returning"
эшлө-	"to work"	- эшлөгәнче	"before working"

2.3741. The future gerund is, in origin, a noun in /-џЕ/ (4.11.1°) from the past participle (2.361).

The future gerund is not formed from the negative stem. Instead, the form with the suffix -миџе, -миџча (2.3711) is used.

2.38. Defective verbs

2.381. The verb /i-/ "to be" is defective and irregular. Only the following forms occur:

1°. /ide/ the past tense:

	Singular	Plural
1st p.	идем "I was"	идек
2nd p.	идең	идегез
3rd p.	иде	иделәр

2°. /isä/ the conditional:

	Singular	Plural
1st p.	исәм "if I am"	исек
2nd p.	исең	исегез
3rd p.	исә	иселәр

3°. /ikän/ the past participle which is used, however, only in the predicative function:

	Singular	Plural
1st p.	икәнмен "I was"	икәнбез
2nd p.	икәнсең	икәнсез
3rd p.	икән	икәннәр

2.3811. The verb /i-/ does not have a negative stem. Its negative is /tügel/: түгел иде "he was not".

2.382. The verb /bar/ "is, existing, existence" is, in origin, the second future participle of a defective verb which does not have any other forms: минем китабым бар "I have a book" (lit.: "my book is"); бар көч белән "with all strength available" (lit.: "with

the existing strength"); барын үгүн белмәде "he demanded impossible things" (lit.: "he did not know the existing and not existing").

3. FORM- AND FUNCTION-CLASSES

3.0 Tatar has the following parts of speech: nouns, adjectives, pronouns, verbs, adverbs, postpositions, conjunctions, and particles.

3.1. Nouns which occur with all the suffixes given under noun inflection (2.1) include the following:

3.11. Nouns which occur with all suffixes given under 2.1, and other parts of speech when functioning as nouns (i. e., when substantivized) may function as subjects in clauses and as direct objects in verbal phrases. They function as heads of nominal phrases. There are the following sub-classes of nouns:

3.111. The negative noun /yuk/ "absence, non-existence", used also as negative particle "not", which takes all pure-relational, possessive, and predicative suffixes: *юкны сүйләде* "he spoke untruth" (lit.: "he spoke what does not exist"); *юкка чыгарды* "he refuted" (lit.: "he reduced to nothing"); *юкта* "in the absence, in absentia"; *югында* "in his (its) absence".

3.112. The reflexive noun /üz/ "self" which occurs only with the possessive suffixes:

"myself"	"thymself"	"himself"
үзем	үзең	үзе
үземнең	үзеңнең	үзенең
үземә	үзеңә	үзенә
үземне	үзеңне	үзен
үземнән	үзеңнән	үзеннән
үземдә	үзеңдә	үзендә

"ourselves"	"yourselves"	"themselves"
үзебөз	үзегөз	үзлөрө
үзебезнең	үзегезнең	үзлөренең
үзебезгә	үзегезгә	үзлөрөнә
үзебезне	үзегезне	үзлөрөн
үзебездән	үзегездән	үзлөрөннән
үзебездө	үзегездө	үзлөрөндө

3.113. The interrogative nouns

The interrogative nouns which function also as relative nouns are the following:

1°. кем /kem/ "who" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, the pure-relational suffixes, and the predicative suffixes: кемнәр "who" (plur.); кемнән "from whom?"; кемең "who of thine"; синең кемең ул "who is he to you?" or "what is his relation to you?" (lit.: "thy who is he?"); синең кемнөрең бар "is there anybody of thine?", i. e., "are there any relatives of yours?"; бу кем карандашы "whose pencil is this?"; сөз кемнөрсөз "who are you?"; кем эшләми, шул ашамый "he who does not work does not eat".

2°. нәрсә /närsä/ "what" which takes the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes: нәрселәр "what" (plur.); нәрсәң бар "is there anything of thine?" (lit.: "thy what is?").

3°. ни [ni] "what" (in meaning = нәрсә) which takes the plural suffix and the pure-relational suffixes: ниләр "what" (plur.); нинең "of what"; нигә "to what" (also used as the adverb "what for"); нидән "from what" (also used as the adverb "why").

3.114. The indefinite nouns are partly based on the interrogative nouns: һичкем /hičkem/ "nobody"; һичнәрсә /hičnärsä/ "nothing"; һәркем /härkem/ "everybody"; һәрнәрсә /härnärsä/ "everything".

3.2. Adjectives

The adjectives, when functioning as nouns, take the plural suffix, the possessive suffixes, and the pure-relational suffixes. They are used as invariable attributes in attribute-and-head nominal phrases. They take the predicative suffixes and function as predicates in finished clauses. They function also as adverbs, acting as adverbial attributes of verbs: /yaxşı kitap/ "a good book" - /igen yaxşı'ıñdı/ "the crops have grown well".

3.21. The interrogative adjectives

1°. НИНДИ /nindey/ "what, what kind of": НИНДИ чәчәк "what flower?"

2°. НИЧЕ /niçä/ "how many": НИЧЕ кеше "how many people?"¹

3°. КАЙ /kay/ "what": сөз кай илдән "from what country are you?" (lit.: "you from what country?").

4°. КАЙСЫ /kaysı/ "what": сөз кайсы катта торасыз "on what floor do you live?"²

3.22. The indefinite adjectives are partly based on the interrogative adjectives: НИЧИНДИ /hiç-nindey/ "not a single".

3.23. The numeral adjectives

The cardinal numerals from one to ten are the basis on which numbering is built. There are also special words for some numerals. Further formations such as higher numerals, ordinals, nominal or adjectival or adverbial derivatives are made by combining the primary numbers or by adding suffixes.

The cardinal numerals, when functioning as nouns, are inflected like nouns: /un/ "ten" - /unnar/ "tens"; /ike/ "two" - /ikebez/ "two of us" - /ikeney/ "of the two" - /ikeseney/ "of the two of them":

1. бер /ber/	10. ун /un/
2. ике /ike/	20. егерме /yegerme/
3. өч /öç/	30. утыз /utız/
4. дүрт /dürt/	40. кырк /kırk/
5. биш /biş/	50. илле /ille/
6. алты /altı/	60. алтмыш /altmış/
7. җиде /jide/	70. җитмеш /jitmeş/

8. сигез /sigez/	80. сиксэн /siksän/
9. туғыз /tuğız/	90. туксан /tuksan/
100. йөз /yöz/	
1000. мең /meң/	

3.231. Nouns modified by a numeral have the singular form:
утыз китап "thirty books".

Exceptions are nouns which denote time, taking optionally the plural suffix: өч атна or өч атналар "three weeks".

3.232. In counting "one, two, three, four, five, etc.", without mentioning the objects which are counted, the cardinal numerals are not used. Instead, collective numerals are used (4.121).

3.3. The pronouns have inflections different from those of nouns (2.2). The personal pronouns function only as substantives, whereas the demonstrative pronouns function also as adjectives, functioning as invariable attributes of nouns.

3.4. The verbs have verbal inflection (2.3). The finite forms of verbs serve as the centers of verbal phrases (6.1). Their non-finite forms function as nouns (verbal nouns and substantivized participles), adjectives (participles) or adverbs (gerunds).

3.5. Adverbs are a mixed group of words of various origins. Some of them are petrified pure-relational forms of nouns. Some of them are derived from adjectives, pronouns, etc.: шөп "quickly"; кинәт "suddenly" (cf. кинәттән "suddenly": /kinät/ + /-dÄn/ 2.1415); әлек "formerly"; кайчан "when" from кай "what".

3.51. The following pure-relational suffixes are taken by some adverbs: /-gÄ/, /-dÄn/, and /-dÄ/.

1°. The following adverbs occur with the suff. /-gÄ/ "to": шөп "quickly" - шөпкә "immediately upon something", cf. кайткан шөпкә "immediately upon the return"; бирә "hither" - бирегә "hither"; соң "late" - соңга "for late" (соңга калдырды

"he delayed", lit.: "he left for late"); әрәм "in vain" - әрәмгә "just for nothing", etc.

2°. The following adverbs occur with the suffix /-dÄn/ "from" and /-dÄ/ "in, at": тиз "quickly" - тиздән "soon"; кинәт "suddenly" - кинәттән "suddenly, of a sudden"; элек "formerly" - электә "in olden times, in antiquity, formerly" - электән "since former times"; бире "hither" - биредән "from here" - биредә "here, in this place"; бая "recently, not long ago" - баядан "since recent times, since a time not so long ago"; соң "late" - соңыннан "afterwards, in the future" - соңында "after, in the future"; әлгәре "formerly" - әлгәредә "in former times", etc.

3.6. The postpositions are a mixed group. They serve to denote the relations of nouns to other words in phrases and clauses (2.16). Some postpositions are such in origin, others are adverbs or even substantives: эш өчен "for the sake of work" (original postposition); соң килде "he came late" (adv.) - чәй соңыннан "after tea" (postp.); ян "side" (substantive) - өстәл янына "towards the table" (lit.: "to the side of the table", here as a postposition).

3.7. Conjunctions are invariable. They serve as connectives or to introduce clauses.

3.7.1. Coordinating conjunctions include:

һәм /häm/ "and": мин укыйм һәм язам "I read and write".

ни [nī] (repeated) "neither nor": бу чөчәкнең ни төсә матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor any smell".

ләкин /läkin/ "but, however": көн салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but beautiful".

ә /ä/ "but, however": урак белән уралар, ә чалгы белән чабалар "they harvest with a sickle but they mow with a scythe".

әммә /ämmä/ "but, however".

бәлки /bälkey/ "but": яңгыр туктамады, бәлки көчәйде генә "the rain has not stopped but is still increasing".

тик /tik/ "but, only".

яки /yäkey/ "or": я кино, яки спектакль "movies or a stage play".

я /yä/ "or" (when repeated "either or"): я мин, я син
"either I or thou".

яйсә /yäysä/ "or, or else": спектакль яйсә жыйлыш
"a stage play or meeting".

3.72. Subordinating conjunctions include:

чөнки [čönk'ī] "because": Зәкия барлык фәннәрдән биш
билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyā received
the grade mark five for all science subjects, because he studies
very assiduously" (lit.: "studies making great efforts").

гүя /güyä/ "as if": ағачлар жыл уңаена башларын ияләп,
гүя алар кемнеләр сәламләп каршылайлар "the trees bend their
tops in the wind direction, as if they were greeting somebody" (lit.:
"as if they were greetingly welcoming somebody").

ки [k'ī] "that, in order that": ихтимал ки "it is possible
that . . ."; ашлыкны шундый җентекләп чистатырга кирәк ки,
анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean
the seeds so thoroughly in order that a single grain of another kind
does not remain there" (lit.: "that there should not remain a single
foreign grain").

әгәр /ägär/ "if, when": әгәр карасагыз "if you look".

әгәр дә /ägär də/ "if" (= Engl. "if" with subjunctive):

әгәр дә ул аны күрсә, биргән булып иде "if he had seen him
he would have given".

3.8. The particles are invariable. There are postpositional
particles which are added enclitically, and prepositional particles
which, on the contrary, take the stress upon themselves, the suc-
ceeding word being enclitically added to them.

3.81. Postpositional particles include:

ме, мы /mE/ interrogative: бу ағачмы "is this a tree?";
бүген лекция буламы "will there be a class today?"

мени, мыни interrogative with a shade of doubt: бүген
жыйлыш булмаймыни "will there really be no meeting today?";
ул килгәнмени "has he really come?"

генә, гына /gEnÄ/ and кенә, кына /kEnÄ/ "only":
жыйлышка Бакиров кына килмәде "only Bakirov did not come to
the meeting".

үк, ук "exactly": мин урманга ук барып җиттем "I
arrived exactly at the forest"; бүген үк "exactly today".

дә, да /dǎ/ and тә, та /tǎ/ "and, as well as": бәл арыш та бодай да яхшы уңды "this year rye as well as wheat has grown well".

че, чы /čE/ particle of politeness and ardent desire: миңа бер бит кәгазь бирегез че "give me please a sheet of paper!"; бер генә күрсәмче "if I only could see it once in my life".

сәнә, сана /sǎnǎ/ particle of politeness: сөйләсәнә "tell me please"; ачуланмасана "please, be not angry!"

ләбаса /lǎbasa/ emphasizing particle: бу ат ләбаса, сүер түгел "but this is a horse and not a cow!"; килде ләбаса "but he has come!".

дер, дыр /dEr/ indefinite particle (= Engl. -ever in whoever, wherever, etc.): кемдер "somebody"; ниндидер "somekind of"; кайдадыр "someplace, wherever"; ул килгәндер "he has probably come".

3.82. Prepositional particles include the following:

3.821. Emphasizing particles which strengthen the quality which is denoted by the word immediately following. They function as adverbial attributes. These particles are formed of the first syllable of the word concerned with /p/ closing the former:

кап кара	"completely black, pitch black"
кып кызыл	"completely red"
яп яңа	"brand new"

3.83. The interjectional particles are used only as interjectional minor-clause forms. They include imitations of various kinds of sounds: их /ix/ "oh!"; аһ /ah/ "ah!"; микикики bleating of goats; кикрикүк /kikrikük/ crowing of the rooster, etc.

Notes

1. An "ordinal" form of /ničǎ/ occurs, the form in question being /ničǎnče/ "which": ничәнче кеше "which person?" (the answer being "the third person" or "the tenth person" according to whichever he is among other people). When functioning as a substantive, /ničǎ/ takes the possessive suffixes: ничәгез "how many of you?". It takes also the pure-relational suffixes: ничәгә "to how many?".

2. When functioning as a substantive, /kaysf/ takes the possessive and pure-relational suffixes: **КАЙСЫСЫ** "which of them"; **КАЙСЫНЫ** "which" (dir. obj.).

4. WORD-FORMATION

4.0. Word-formation is performed either by suffixation or by composition. Word-forming suffixes are added to the word-stem. The resulting new word is treated grammatically in the same manner as any other word of the same category, i.e., the resulting noun is treated exactly as any other noun, the resulting verb is treated in the same manner as any other verb, etc.

Composition includes coordinate and subordinate composition. In coordinate composition two words of the same structure and function are joined: **жер-су** /jir-siw/ "territory": **жер** "earth" + **су** "water".

In subordinate composition the two elements combined are related to each other as in certain types of phrase-structure: **урынбасар** "lieutenant, one who is in the place of another, acting (e.g., director), vice (e.g., vice-director)": **урын** "place" + **бас** "to sit" (lit.: "to press").

In compounds only the first element has the stress.

4.1. Nouns

4.1.1. Nouns from nouns

1°. Suff. /-čE/ professional names: **тимерче** "ironsmith": **тимер** "iron"; **балыкчы** "fisherman": **балык** "fish"; **язучы** "writer": **язу** "writing" (cf. 2.351); **бүлүчө** "divider": **бүлү** "dividing, division".

2°. Suff. /-čEn/ names of covers: **колакчын** "ear covers": **колак** "ears"; **борынчын** "muzzle": **борын** "nose".

3°. Suff. /-sÄ/ names of covers: **жиңсө** "sleeve cover": **жиң** "sleeve".

4°. Suff. /-lEk/ names of covers, places characterized by what is denoted by the primary stem, and abstract nouns: **күзлек** "spectacles": **күз** "eye"; **башлык** "hood": **баш** "head"; **битлек** "mask": **бит** "face"; **түшлек** "bib, chin-cloth": **түш** "chest"; **комлык** "sandy area": **ком** "sand"; **ташлык** "rocky area": **таш**

"rock, stone"; егетлек "valiance, bravery": егет "valiant young man"; батырлык "heroism": батыр "hero"; тимерчелек "ironmongering": тимерче "ironsmith".

5°. Suff. /-čĖk/ diminutives: кошчык "little bird": кош "bird"; өйчек "little house": өй "house"; капчык "little bag": кап "bag".

6°. Suff. /-kĀy/ diminutives: балакай "dear little baby": бала "child, baby"; әткәй "daddy": әти "father"; әнкәй "mummy": әни "mother"; сеңелкәй "dear little sister": сеңел "younger sister".

7°. Suff. /-Ās/ diminutives: җиләс "small wind, breeze": җил "wind".

8°. Suff. /-dĀš/ beings of the same class or category (fellow-countryman, classmate, etc.): авылдаш "fellow-villager": авыл "village"; җикердәш "sympathizer": җикер "idea"; көрәштәш "fellow-fighter": көрәш "fight, struggle".

4.111. Indefinites are formed from the interrogative nouns by adding the particle /dEr/ (3.81), all inflectional suffixes preceding the particle: кемдер "whoever": кем "who" (cf. кемгәдер "to whomever"); нәрсәдер "something": нәрсә "what" (cf. нәрсәгәдер "to something").

4.12. Nouns from adjectives

Suff. /-lEk/ (4.11.4°) abstractions of qualities: кызыллык "redness": кызыл "red"; аклык "whiteness": ак "white"; матурлык "beauty": матур "beautiful"; яңалык "novelty": яңа "new"; эшсезлек "joblessness": эшсез "jobless".

4.121. Nouns from numeral adjectives

1°. Suff. /-lEk/ (4.11.4°) substantivized numerals (a one, a ten, etc.): берлек "unit, unity": бер "one"; икелек "a two": ике "two"; унлык "a ten": ун "ten".

2°. Suff. /-Āw/ collective nouns: берәү "one by himself": бер "one"; икәү "both": ике "two"; өчәү "three together": өч "three"; дүртәү "the four together": дүрт "four"; бишәү "the five together": биш "five".

4.13. Nouns from verbs

Two main types occur: 1. nouns which can be formed from any given verb, both from the positive and negative stem, and 2. nouns which are formed only from a limited number of verbs.

The former group of nouns, the so-called verbal nouns are, for obvious reasons, regarded as being part of the inflection of the verb (vide 2.35) and will not be discussed here. The nouns of the second category will be discussed infra.

1°. Suff. /-š/ with the union vowel /-Е/ after a stem-final consonant; the abstract idea of the action, person subject to the action concerned, etc.: ЧЫГЫШ "exit": ЧЫК- "to come out"; кереш "introduction": кер- "to enter"; килеш "arrival": кил- "to come"; белеш "acquaintance, friend": бел- "to know"; таныш "acquaintance, friend": таш- "to be acquainted".

2°. Suff. /-m/ with the union vowel /-Е/ after a stem-final consonant: агым "current": ак- "to flow"; киеш "garment": ки- "to put on"; белеш "knowledge": бел- "to know"; сөйлеш "utterance, speech": сөйлеш- "to talk".

3°. Suff. /-mÄ:/ бүүлеш "room, partition in a house": бүл- "to divide, to partition"; оешма "organization": оеш- "to be organized"; тукуша "textile": туку- "to weave"; белешме "information": белеш- "to inquire"; берлешме "union, unity": берлеш- "to unite, to become united".

4°. Suff. /-k/ with the union vowel /-Е/ after a stem-final consonant: илеш "sieve": илеш- "to sift"; тарак "comb": тара- "to comb".

5°. Suff. /-Äk/: урак "sickle": ур- "to harvest"; торак "dwelling": тор- "to stay, to dwell"; кунак "guest": кун- "to spend a night".

6°. Suff. /-kÄ:/ тотка "handle": тот- "to hold".

7°. Suff. /-wEč/ after a stem-final vowel, suff. /-gEč/ and /-kEč/ after a stem-final consonant (vide 1.532.1°): каплавыч "lid": капла- "to cover"; янавыч "hone": яна- "to hone"; ургыч "mower": ур- "to mow"; ачыкч "key": ач- "to open".

8°. Suff. /-gÄk/ and /-kÄk/ vide 1.532.1°: төргәк "wrapping": төр- "to wrap"; ишкәк "oar": иш- "to row".

9°. Suff. /-gE/ and /-kE/ vide 1.532.1°: чалгы "scythe": чал- "to mow"; киерге "a frame for embroidering": киер- "to stretch out, to spread out"; оеткы "yeast": оет- "to ferment" (tr.).

10°. Suff. /-č/ with a union vowel /-Е-/ after a stem-final consonant, added mostly (if not exclusively) to verb-stems with a final /n/, i.e., the suff. /-n-/ (4.351.1°): ышаныч "confidence": ышан- "to trust"; сөөнеч "joy": сөөн- "to rejoice"; үтенеч "application, petition": үтен- "to ask for, to beg, to request".

11°. Suff. /-mtÄ/ with a union vowel /-E-/ after a stem-final consonant; mostly results of actions: өзөмтө "excerpt": өз- "to tear off"; кышымта "addition": кыш- "to add"; сөзөмтө "extract, conclusion": сөз- "to filter"; сыгымта "extract": сык- "to press".

4.14. Compound nouns

The compound nouns are formed by coordinate composition and subordinate composition.

4.141. Coordinate composition

Both components are nouns, including semi-repetitive words: аш-су "food, treat for a guest": аш "food" + су "water"; савыт-саба "dishes": савыт "container" + саба "vessel" < Mongolian; тешек-тошук "holes": тешек "hole" + тошук repetitive word without any meaning.

4.142. Subordinate composition

1°. Attributive compounds which consist of a noun modifying another noun: төнъяк "north": төн "night" + як "side"; ашъяулык "tablecloth": аш "food" + яулык "cover"; ташбака "turtle": таш "stone" + бака "frog".

2°. Objective compounds which consist of a noun (verbal noun, substantivized participle, etc.) which has a complement (usually direct object): урынбасар "deputy, vice, acting as or replacing someone": урын "place" + басар "one who presses": бас- "to press".

4.2. Adjectives

4.21. Adjectives from nouns

1°. Suff. /-gE/ and /-kE/ (1.532.1°) "pertaining or referring to, of the quality of": көзгө "autumnal": көз "autumn"; кышкы "wintry": кыш "winter"; алгы "frontal": ал "front side".

2°. Suff. /-lE/ "possessing or having something": акыллы "clever, intelligent": акыл "intellect"; тозлы "salty": тоз "salt"; керле "filthy": кер "filth"; кара күзлө "black-eyed": кара күз "black eyes".

3°. Suff. /-sEz/ caritive adjectives "not having, without" = Engl. "-less": акылсыз "unintelligent": акыл "intellect"; башсыз "headless": баш "head".

4°. Suff. /-čÄn/ "inclined to": эшчен "industrious": эш "work"; уйчан "pensive": уй "idea, thinking, thought".

5°. Suff. /-sEl/ "of the quality of": сусыл "juicy, watery": су "water"; хөпсөл "fibrous": хөп "fiber".

6°. Suff. /-ey/ [-i] on substantives of Arabic origin: әдәби "literary": әдиб "writer"; гыйльми "scientific": гыйлем "science".

4.22. Adjectives from pronouns

1°. Suff. /-kE/ added to the direct-object forms of personal pronouns, the resulting adjectives functioning as possessive pronouns and acting only as predicates of clauses: минеке "mine": мине "me"; синеке "thine": сине "thee"; аныкы "his, hers": аны "him, her"; безнеке "ours": безне "us"; сезнеке "yours": сезне "you"; аларныкы "theirs": аларны "them".

2°. Suff. /-dEy/, in orthography -ди, -дый, added to the stems of demonstrative pronouns: мондый "such one as this": бу "this", stem мон; андый "such one as that": ул "he", stem ан; шундый "such one as that": шул "that", stem шун; тегенди "such one as that": теге "that", stem теген.

4.23. Adjectives from adjectives

4.231. The comparative

Suff. /-rÄk/. The comparative denotes a quality stronger than that of another object. Only such adjectives form a comparative which denote qualities that can vary in strength.

1°. From adjectives: озынрак "longer": озын "long"; яктырак "brighter": якты "bright"; кызылрак "redder": кызыл "red"; аңлырак "more intelligent": аңлы "intelligent".

2°. From the past participle: укыганрак "more learned" ("one who has learned more, one who has read more"): укыган "one who has learned": укы- "to read".

4.232. The diminutive adjectives

The diminutive adjectives are formed mostly from adjectives denoting colors.

1°. Suff. /-lJEm/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: күгелдем "bluish": күк "blue"; каралдым "blackish": кара "black".

2°. Suff. /-sEl/: аксыл "whitish": ак "white".

3°. Suff. /-sEW/: алсу "reddish": ал "red"; зәңгәрсү "bluish": зәңгәр "blue".

4.233. Adjectives from numerals

4.2331. Ordinals

Suff. /-nčE/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: беренче "first": бер "one"; икенче "second": ике "two"; өченче "third": өч "three"; унбишенче "fifteenth": унбиш "fifteen"; утызынчы "thirtieth": утыз "thirty"; егерме алтынчы "twenty-sixth": егерме алты "twenty-six".

4.2332. Approximatives

Suff. /-lÄp/¹ "approximately so-and-so many, about": унлап "approximately ten": ун "ten"; утызлап "about thirty": утыз "thirty"; утызлап китап "approximately thirty books"; йөзләп "approximately one hundred": йөз "hundred"; йөзләп кеше "approximately one hundred people".

4.24. Adjectives from verbs

1°. Suff. /-nkE/² with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant: басынкы "modest, peaceful" originally "trampled on": бас- "to trample"; күтөрөнкө "elevated": күтөр- "to lift, to raise".

2°. /-gEn/ and /-kEn/ (1.532.1°): азгын "immoral": аз- "to be immoral"; үткен "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

3°. Suff. /-gEr/ and /-kEr/: сизгәр "perceptive": сиз- "to feel"; алгыр "inventive": ал- "to take, to get"; үткәр "sharp": үт- "to penetrate, to get through".

4°. Suff. /-gÄk/: тайгак "smooth": тай- "to slip on"; тузгак "dishevelled, tousled": туз- "to become dishevelled".

5°. Suff. /-Äk/: куркак "timid, cowardly": курк- "to be afraid".

6°. Suff. /-k/: уйнак "playful": уйна- "to play"; бозык "damaged": боз- "to damage"; артык "superfluous": арт- "to increase"; хыйнак "accurate": хыйна- "to collect, to gather".

7°. Suff. /-čÄk/: иренчәк "lazy": ирен- "to be lazy".

8°. Suff. /-čEk/: кыланчык "coquettish": кылан- "to behave in an unnatural manner"; бәйләнчәк "captious, fault-finding": бәйлән- "to try to find somebody's faults".

9°. Suff. /-l/: кызыл "red": кыз- "to become red-hot".

10°. Suff. /-č/ with the union vowel /-E-/: КЫЗГАНЫЧ "pitiful, unhappy, miserable": КЫЗГАН- "to pity"; КУРКЫНЫЧ "dangerous": КУРКЫН- "to be feared".

11°. Suff. /-dEk/: ТАШЛАНДЫК "being in a stage of decay, neglected": ТАШЛАН- "to be thrown away".

12°. Suff. /-gElT/ of diminutive color-adjectives: КЫЗГЫЛТ "reddish": КЫЗ- "to become red-hot", cf. КЫЗЫЛ "red" and analogous forms: СОРГЫЛТ "greyish": СОРЫ "grey" (there is no verb-stem cop-).

4.25. Adjectives from adverbs

Suff. /-gE/ added to the pure-relational form with the suffix /-dÄ/ which is taken by some adverbs (vide 3.51.2°) and to the same form of substantives (vide 2.14.5°): БИРЕДӘГЕ "one who is here": БИРЕДӘ "here": БИРЕ "hither"; КҮРШЕДӘГЕ "neighboring, which is near by": КҮРШЕДӘ "in the vicinity": КҮРШЕ "neighbor"; ЕРАКТАГЫ "distant, remote": ЕРАКТА "in the distance": ЕРАК "distant"; ЧИТ ИЛДӘГЕ "foreign": ЧИТ ИЛДӘ "in a foreign country".

4.26. Compound adjectives

4.261. Coordinate composition

The coordinate compounds include 1. simple reduplications; 2. combinations with rhyming words; 3. numeral compounds; and 4. compound numerals.

4.2611. Simple reduplications: ОЗЫН-ОЗЫН "long-long"; КЕЧЕ-КЕЧЕ "small-small" = "tiny little".

4.2612. Combinations with rhyming words which function mostly as adverbs: АЗ-МАЗ "little-by-little"; АРКЫЛЫ-ТОРКЫЛЫ "crosswise".

4.2613. Numeral compounds which consist of numbers belonging to the same decimal position: БЕР-ИКЕ "one-two", i. e., "one or two" or "some", "several"; ЕГЕРМЕ-УТЫЗ "thirty-forty", i. e., "thirty or forty", "between thirty and forty".

4.2614. Compound numerals

The numbers from 11 to 19, from 21 to 29, from 31 to 39, etc. are formed by adding the cardinal numbers 1, 2, 3, etc. to the numerals 10, 20, 30, respectively. In other words, the smaller number is added to the greater number:

11. унбер	/un-ber/	21. егерме бер	/yegerme-ber/
12. унике	/un-ike/	32. утыз ике	/utiz-ike/
13. унөч	/un-öç/	43. кырк өч	/kirk-öç/
14. ундүрт	/un-dürt/	54. илле дүрт	/ille-dürt/
15. унбиш	/un-biř/	65. алтмыш биш	/altmıř-biř/
16. уналты	/un-altı/	76. житмеш алты	/jitmeř-altı/
17. унжиде	/un-jide/	87. сиксэн жиде	/siksän-jide/
18. унсигез	/un-sigez/	98. туксан сигез	/tuksan-sigez/
19. унтугыз	/un-tugız/	99. туксан тугыз	/tuksan-tugız/

The hundreds: 100. йөз /yöz/; 200. ике йөз /ike-yöz/; 300. өч йөз /öç-yöz/, etc.

The thousands: 1000. бер мең /ber-meң/; 2000. ике мең /ike-meң/; 5000. биш мең /biř-meң/, etc.

Only the last numeral in a compound takes the inflectional and other suffixes: ике йөз уналты 216; ике йөз уналтының "of 216"; йөз егерме биш 125; йөз егерме бишенң "of 125"; йөз егерме бишкә "to 125", etc.

According to the rules of the official orthography, the numerals 11-19 are written together: унбиш /un-biř/ "fifteen", but the numbers 21-29, 31-39, 41-49, etc. are written separately: егерме бер /yegerme-ber/ "twenty-one".

The numerals denoting the numbers of hundreds and thousands are also written separately: ике йөз /ike-yöz/ "two hundred"; өч мең /öç-meң/ "three thousand".

4.262. Subordinate composition

1°. Adjective + adjective, the first adjective functioning as an attribute: кые кызыл "dark-red" (lit.: "thick-red").

2°. Adjective + adjective from a noun, the first adjective functioning as an attribute: озын гөмерле "long-living" ("having a long life"); ак сакаллы "white-bearded": ак "white", сакал "beard"; кара күзле "black-eyed": кара "black", күз "eye".

3°. Numeral adjective + adjective: дүрт аяклы "four-legged": дүрт "four", аяклы "having legs"; өчпочмаклы "triangular": өч "three" + почмак "angle, corner".

4.3. Verbs

4.31. Verbs from nouns

1°. Suff. /-lÄ-/: эшлэ- "to work": эш "work"; аңла- "to understand": аң "intellect"; җырла- "to sing": җыр "song".

2°. Suff. /-Ä-/: аша- "to eat": аш "food"; яшә- /yäšä-/ "to live": яшь /yäš/ "age"; сана- "to count": сан "number"; кана- "to bleed": кан "blood".

3°. Suff. /-gÄr-/ and /-kÄr-/ (1.532.1°): сугар- "to water": су "water"; җилгәр- "to fan, to ventilate, to winnow": җил "wind"; башкар- "to begin": баш "head, beginning".

4°. Suff. /-k-/ with the union vowel /-Е-/ after a stem-final consonant: юлык- "to meet": юл "road, way".

4.32. Verbs from adjectives

1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.31.1°: акла- "to make white, to whitewash": ак "white".

2°. Suff. /-Är-/ (intr.): күгәр- "to become blue": күк "blue".

3°. Suff. /-r-/ (intr.): кыска- "to become short": кыска "short"; яхшыр- "to become good, to improve": яхшы "good".

4°. Suff. /-Äy-/ (intr.): күбәй- "to increase in number, to become numerous": күп "many"; киңәй- "to become wide, to widen": киң "wide"; азай- "to decrease in number, to become less numerous": аз "few".

5°. Suff. /-k-/ vide 4.31.4°: савык- "to recover, to regain the health": сав "healthy"; саяк- "to become shallow": сая "shallow".

4.321. Verbs from numeral adjectives

1°. Suff. /-lÄ-/ (tr.) vide 4.32.1°: дүртлэ- "to make four-fold": дүрт "four".

2°. Suff. /-k-/ (intr.) vide 4.32.5°: берек- "to unite" ("to become one"): бер "one".

4.33. Verbs from adverbs

1°. Suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°: татарчалаштыр- "to translate into Tatar": татарча "in Tatar" + /-lÄ-/ + /-štEr-/ (4.354.2°).

2°. Suff. /-Äy-/ (intr.) vide 4.32.4°: шөбәй- "to become stronger, to become quicker": шөп "quickly".

4.34. Verbs from interjectional particles

1°. Suff. /-lĀ-/ vide 4.31.1°: безлѧ- "to hum": без imitation of the sound of humming.

2°. Suff. /-dĀ-/: кыштырда- "to rustle": кыштыр imitation of the sound of rustling; кетердѧ- "to rustle slightly": кетер-кетер imitation of rustling.

3°. Suff. /-EldĀ-/: безелдѧ- "to hum": без imitation of the sound of humming.

4.35. Verbs from verbs

Verbs from verbs include the passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs. These verbs are formed from all primary verb-stems and occupy, in the system of Tatar language, a place similar to the voices in the Indo-European languages.

All passive, reflexive, reciprocal, factitive, and frequentative verbs have both the positive and negative stem.

4.351. The passive and reflexive verbs

1°. Suff. /-n-/.

A. Passive ("to be taken") when added to stems terminating in /lĀ/ and /l/ (in the latter case the union vowel /-E-/ appears):

ал-	"to take"	-	алын-	"to be taken"
сукала-	"to plough"	-	сукалан-	"to be ploughed"
эшлѧ-	"to make"	-	эшлѧн-	"to be made"
башла-	"to begin"	-	башлан-	"to be begun"

B. Reflexive ("to dress oneself") when added to stems other than those mentioned under A, with the union vowel /-E-/ appearing after a stem-final consonant or after a semi-vowel:

бизѧ-	"to adorn"	-	бизѧн-	"to adorn oneself"
тот-	"to hold"	-	тотын-	"to hold on"
ки- /key-/	"to dress"	-	киен	"to dress"
ю-	"to wash"	-	юын	"to wash"

2°. Suff. /-l-/ with the union vowel /-E-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed stem being always a passive verb:

яз-	"to write"	-	языл-	"to be written"
ю-	"to wash"	-	юыл-	"to be washed"
яса-	"to make"	-	ясал-	"to be made"
сат-	"to sell"	-	сатыл-	"to be sold"

4.352. The reciprocal verbs

Suff. /-ѣ-/ with the union vowel /-Е-/ after a stem-final consonant or semi-vowel, the thus formed verb indicating that the action is performed mutually ("to see each other") or together as a form of co-operation ("to do something together"):

сөйлә-	"to talk"	-	сөйләш-	"to converse"
яса-	"to make"	-	ясаш-	"to assist in making"
сук-	"to beat"	-	сугыш-	"to beat each other, to fight"
җый-	"to collect"	-	җыеш-	"to assist in collecting"

4.353. The factitive verbs

The factitive verbs indicate the making someone perform an action or the making someone become something. If formed from an intransitive verb, the factitive verb is simply a transitive verb. If formed from a transitive verb, the factitive verb is a real factitive verb ("to order to do, to make do").

1°. Suff. /-т-/ added to stems of two or more syllables and terminating in /r, y, k/ or a vowel:

аша-	"to eat"	-	ашат-	"to make eat, to feed"
сөйлә-	"to speak"	-	сөйләт-	"to make or let speak"
кызар-	"to become red"	-	кызарт-	"to make red"
курк-	"to be afraid"	-	куркыт-	"to frighten"

2°. Suff. /-р-/ with the union vowel /-Е-/ after a consonant, added to some stems with a final /t, č, š/:

бет-	"to go to an end"	-	берер-	"to finish"
күч-	"to trans-hume"	-	күчер-	"to transfer to another place"
пеш-	"to cook" (intr.)	-	пешер-	"to cook" (tr.)

3°. Suff. /-Är-/ added to some stems with a final consonant:

чык-	"to come out"	-	чыгар-	"to let out"
куп-	"to fall out"	-	кубар-	"to tear off"
кайт-	"to return" (intr.)	-	кайтар-	"to return someone"

4°. Suff. /-dEr-/ and /-tEr-/ (1.532.1°) added to some stems of one syllable terminating in /w, y, r, l, z, n/:

яз-	"to write"	-	яздыр-	"to make write"
сал-	"to put"	-	салдыр-	"to make put"
ур-	"to harvest"	-	урдыр-	"to make harvest"
ян-	"to burn"	-	яндыр-	"to make burn"
ку-	"to chase"	-	кудыр-	"to make chase, pursue"
ки-	"to dress oneself"	-	кидер-	"to make dress"

5°. Suff. /-gEz-/ and /-kEz-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /r/ or /t/:

тор-	"to stand up"	-	торгыз-	"to make stand up"
ят-	"to lie down"	-	яткыз-	"to make lie down"
жит-	"to reach"	-	житкез-	"to make reach"

6°. Suff. /-gEr-/ and /-kEr-/ (1.532.1°) added to some stems with a final /t/:

ят-	"to lie down" -	яткыр-	"to make lie down"
жит-	"to reach" -	житкер-	"to make reach"

7°. Suff. /-kÄz-/ or /-kÄr-/; үткөз- or үткөр- "to see off":
 үт- "to pass".

8°. Suff. /-sÄt-/ added to the stem /kür-/ "to see": күр- "to see" - күрсөт- "to make see, to show".

9°. Suff. /-z-/; имез- "to feed the breast to a child": им- "to suck".

10°. Suff. /-dÄr-/; аудар- "to upset, to make fall down": ай- "to fall down".

4.3531. Combinations of factitive suffixes

A factitive verb-stem may be joined by another factitive suffix. Thus combinations of factitive suffixes appear. Such verbs have the meaning of making someone make someone do something (e.g., X makes Y make Z do something).

The suffixes of the secondary factitive stem are:

1°. /-t-/ added to the factitive stems formed with /-dEr-/; белдерт- "to let [someone] make [someone] know" (or "to make someone inform someone"): белдер- "to make know": бел- "to know".

2°. /-dEr-/ added to the factitive stems formed with /-t-/ or /-z-/; ашаттыр- "to make feed": ашат- "to feed": аша- "to eat"; имездер- "to make feed the breast to a child": имез- "to feed the breast": им- "to suck".

4.354. The frequentative verbs

The frequentative verbs denote actions which are performed often, systematically, or from time to time, periodically.

1°. Suff. /-gÄlÄ-/ and /-kÄlÄ-/ (1.532.1°) added to stems with a final consonant (including /w, y/):

яз-	"to write" -	язгала-	"to write from time to time"
кил-	"to come" -	килгәлө-	"to come visiting from time to time"
ашат-	"to feed" -	ашаткала-	"to feed from time to time"
ку-	"to chase" -	кугала-	"to chase from time to time"

2°. Suff. /-štEr-/ added to stems with a final vowel: ясаштыр- "to make from time to time": яса- "to make".

3°. Combined suff. /-gÄlÄ-/ + /-štEr-/ or the reverse combination: язгалаштыр- "to write once in a while": яз- "to write"; ясаштыргала- "to do once in a time": яса- "to do, make".

4.36. Compound verbs

The only type occurring is the subordinate type.

4.361. Subordinate composition

The subordinate compounds are verbal phrases. They consist of a verb inflected normally and preceded by a noun functioning as complement or by an adverbial expression.

4.3611. Noun as a complement

1°. As equational complement with the verb /bul-/ "to be, to become": кабул булды "he accepted": кабул "acception" + булды "he became"; һәлак булды "he perished": һәлак "destruction"; гашыйк бул- "to fall in love": гашыйк "amorous"; колак бул- "to listen attentively" (lit.: "to become ears").

2°. As direct object with the verb /it-/ or /kıl-/ "to do, to make": ярдәм итте "he helped": ярдәм "help"; хөрмәт итте "he esteemed, respected": хөрмәт "esteem, respect"; фида кылды "he sacrificed himself": фида "sacrifice".

3°. As direct object with some other verbs: ант эч- "to make an oath": ант "oath" + эч- "to drink"; сүз бир- "to promise": сүз "word" + бир- "to give".

4.3612. Gerund + verb: алып китте "he carried away": алып "taking" + китте "he went"; алып килде "he brought": алып "taking" + килде "he came"; очып чыкты "he flew out": очып "flying" + чыкты "came out".

4.36121. The following types of gerund compounds are of particular importance:

1°. Verbs functioning as auxiliary verbs with gerunds: сөер сөзеп жиберде "the cow butted": сөз- "to butt", жиберде "released" (lit.: "released butting"); уңыш өлгөрөп килә "the crops are ripening" (lit.: "come ripening"); самолёт очып килә "an airplane is flying" (lit.: "comes flying").

2°. The verbs кил- "to come", бар- "to walk", тор- "to stand", and ят- "to lie down" with the gerund in /-p/ and /-Ä/: эш береп килә "the work is ending" (lit.: "comes terminating"); яхшыра бара "he is improving" (lit.: "he walks improving").

3°. The verbs бет- "to end" (intr.), бетер- "to end" (tr.), чык- "to come out", чыгар- "to make come out" with the gerund in /-p/ denote actions completely finished: яңгырдан бетенләй чыланып беттем "I became absolutely wet from the rain" (lit.: "I finished becoming completely wet"); барлык китапларны укып бердем "I have read all the books" (lit.: "I gave reading all the books").

4°. The verbs жибер- "to release, to send", башла- "to start, to begin", and кит- "to go away" with the gerund in /-p/ denote intensive actions: яраланган ая акырып жиберде дә егылды "the wounded bear roared and fell down" (lit.: "sent roaring"); диңгез бик каты котырынып китте "the sea became very stormy" (lit.: "the sea went storming very hard").

5°. The verb ал- "to take" with the gerund in /-p/ denotes an action performed in a short time: тагын берәз эшләп алдыга кирәк "it is necessary to work a little again" (lit.: "there is the necessity for taking working again a little bit").

6°. The verbs жит- "to reach" and житкер- "to make reach" with the gerund in /-p/ denote the reaching of the destination: ишеккә хәтле йөгереп житте "he ran to the door" (lit.: "he arrived running at the door").

7°. The verb туй- "to be satiated, satisfied" with the gerund in /-p/ denotes the performance of an action to the full satisfaction: без инде йоклап туйдык "we have already slept enough" (lit.: "we have already been satisfied sleeping").

8°. The verbs кит- "to go away" and куй- "to cast, to put" with the gerund in /-p/ denote actions performed quickly at once: егылып китте "he fell down" (lit.: "went falling"); көлеп куйды "he smiled" (lit.: "he cast smiling").

9°. The verb житкermә- "not to make reach" with the gerund in /-p/ denotes incomplete achievement of an action: үтәп житкermәде "he has not fulfilled" (lit.: "he has not made reach going through"); бая биреп житкermәде "he has undervalued" (lit.: "he has not made reach giving the price").

10°. The verb яз- "to forfeit, to be deprived of" with the first present gerund in /-Ä, -y/ denotes actions which are almost performed: егыла яздым "I have almost fallen down" (lit.: "I was deprived of falling down").

4.37. Compound tenses

The compound tenses consist of a form of an auxiliary verb preceded by a form of the main verb. The latter is either a finite form, a verbal noun, a participle, or a gerund.

4.371. The conditional + auxiliary verb

The conditional with the suff. /-sÄ/ (2.342) with the past tense of the auxiliary verb /i-/ "to be" denotes an action which would have led to the result desired if it had taken place ("if had done something"). The personal endings are added either to the suffix of the conditional or to the verb-form /ide/:

	Singular	Plural
1st p.	-сәм иде or -сә идем	-сәк иде or -сә идек
2nd p.	-сәң иде or -сә идең	-сәгез иде or -сә идегез
3rd p.	-сә иде	-сәләр иде or -сә иделәр

Examples: без булса идек, бу хәл килеп чыкмаган булыр иде "if we had been there it would not have happened"; күгәрченнәр күк гөрләшеп торсаң иде дөньяда! "if [one] lived in the world, cooing like doves!"

4.372. The imperative + auxiliary verb

The imperative of the third person (vide 2.343.3°) with the past tense /ide/ denotes the desirability of an action: театрга барсын иде "he should go to the theater!" or "it would be fine if he went to the theater!"

4.373. Participle compounds

The participle compounds include compounds with the defective verb /bar/ "is" (vide 2.382) and the verb /i-/ "to be", or any "normally" inflected verb + /i-/ "to be".

4.3731. The participle /bar/: бар иде "he was"; бар икән "he was".

4.3732. The first future participle

The first future participle (vide 2.363) + иде denotes the intention in the past to perform an action in the future: язачак иде "he was to read" = "he intended to read".

4.3733. The participle of necessity

The participle of necessity + иде has almost the same meaning as 4.3732: хат язасы идем "I intended to write a letter"; бүген кинога барасы иде "it would be fine to go to movies today" (lit.: "today to movies to go was").

4.3734. The second future participle

The second future participle (2.364) + иде: адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address I would write [him] a letter" (an action which might or would occur in the future).

4.37341. The pure-relational form with the suffix /-gÄ/ (2.1413) of the second future participle + иде: бүген кинога барырга иде "it would be fine to go to movies today".

4.3735. The past participle

The past participle + иде: мин аңа язган идем, ләкин җавап алмадым "I had written to him but I did not receive an answer" (an action which had taken place in the past but did not bring any results); җирне аз-маз тырмалап, чөчкән идем, урган идем "I, ploughing the soil little-by-little, sowed, harvested" (an action which occurred periodically in the past but with no sizable effect).

4.37351. The past participle + булыр + иде: рөхсәт итсәләр, язган булыр идем "I would have written if they had permitted" (lit.: "if they had made a permission I was one who will become one who has written") (an action which would have occurred if . . .).

4.3736. The verbal noun with the suff. /-mÄkčE/

This verbal noun + иде denotes actions which the actor intended in the past to perform at that time, i.e., also in the past: мин аңа язмакчы идем "I intended to write him a letter".

4.374. Gerund compounds

1°. The first present gerund, originally a participle (2.362, 2.371), + иде denotes an action which began before another past action or which occurred repeatedly in the past: без килгәндә, ул доклад ясыи иде "when we came he was [already] making a report"; ул безгә әкиятләр сөйли иде "he used to tell us stories".

2°. The first present gerund + торган (тор- "to stand") + иде denotes actions which occurred in the past systematically: әби безгә кичләрен әкиятләр сөйли торган иде "grandma used to tell us stories in the evenings".

3°. The first present gerund of a frequentative verb + иде denotes an action which repeatedly occurred in the past: җәйләрен мин авылга кайткалый (or кайтыштыра) идем "in summer I used to return to the village".

4.4. Adverbs

Adverbs are formed from nouns, pronouns, adjectives, participles, and adverbs.

The basic forms of many nouns and adjectives have become adverbs: бүгөн "today": бу "this" + кен "day"; яхшы укый "he reads well": яхшы "good", cf. яхшы китап "a good book".

4.41. The pure-relational forms of some nouns and pronouns function as adverbs: башта "at the beginning, initially": баш "head"; арттан "from behind": арт "rear"; һәржирдә "everywhere": һәр "every" + жир "place" + -дә "in, at"; суыкырыктан "blindly": суыкырык "blindness" + -тан "from"; нигә "what for": ни "what"; монда "here": бу "this"; шунда "there": шул "that"; анда "there": ул "that"; тегендә "there": теге "that"; шушында "exactly here": шушы "this"; моннан "from here": бу "this".

4.42. Special suffixes are added to stems to form adverbs.

4.421. Adverbs of manner (how?)

4.4211. Suff. /-ĉÄ/; adverbs of manner and measure:

1°. From nouns: татарча "in Tatar": татар "Tatar"; галимнәрчә "in a learned manner": галимнәр "savants, scholars"; кешечә "in a human manner": кеше "person"; иптәшләрчә "in a comradely way": иптәшләр "comrades"; төлкечә "in a foxy way": төлке "fox".

2°. From pronouns (partly demonstrative adverbs): минемчә "in my way": минем "of me": мин "I"; безнеңчә "in our way" (or "like we"): безнең "of us": без "we"; анча "so much": ан stem of the obl. forms of ул "that"; монча "this much": бу "this"; шунча "that much": шул "that".

3°. From adjectives; озынча "lengthwise": озын "long".

4°. From substantivized numeral adjectives: уннарча "by the tens": уннар "tens": ун "ten"; йөзләрчә "by the hundreds": йөзләр "hundreds": йөз "hundred".

5°. From participles: язганча "according to what has been written": язган past part.: яз- "to write"; мин сез әйткәнчә эшләргән "I shall do as you say" (or "according to what you [will have] said").

6°. From adverbs: югарыга "as above": югарыга "above".

4.4212. Suff. /-dÄy/ and /-dEy/ (vide 4.22.2°); adverbs of manner:

1°. From nouns: уктai оца "he flies like an arrow"; кешедәй "in a human way"; аюдай "in a bear-like manner": аю "bear"; күл зур көзгедәй ялтырап ята "the lake sparkles (lit.: "lies sparkling") like a large mirror": көзге "mirror".

2°. From adjectives: язгыдай "in a spring-like manner": язгы "springly": яз "spring"; кышкыдай "in a winter-like manner": кышкы "wintry": кыш "winter".

3°. From numeral adjectives: бердәй "similarly": бер "one".

4°. From participles: белердәй "as if he knows": белер : бел- "to know"; күрмәстәй "as if he did not see": күрмәс : күр- "to see"; күргөндәй "as if he had seen": күргән : күр- "to see".

4.4213. Suff. /-lÄy/ or /-lEy/; adverbs of manner, both forms being in origin present gerunds of verbs from nouns (suff. /-lÄ-/ vide 4.31.1°), the verbs in question not occurring in Tatar:

1°. From nouns: орлыклай "in an embryonic stage": орлык "embryo"; кайтышлы керермен "I shall come on my way back": кайтыш "the act of returning"; барышлы "on the way": барыш "the going".

2°. From pronouns (demonstrative adverbs): болай "so, in this manner": бу "this"; шулай "in that way": шул "that"; төгеләй "in that manner": теге "that".

3°. From adjectives: корылай "dryly": коры "dry"; тереләй "alive": тере "live"; чили "in a raw stage": чи "raw"; беренчеләй күрдем "I saw for the first time": беренче "first"; икенчеләй "secondly": икенче "second"; өченчеләй "thirdly, in the third place": өченче "third".

4.4214. Suff. /-lÄp/³:

1°. From nouns: сәгатьләп "hourly, every hour": сәгать "hour"; атналап "weekly, by the weeks": атна "week"; стаканлап "glasswise, by the glasses": стакан "glass"; икәүләп "two together": икәү "two together" (cf. икәүләп килделәр "they came two together"); өчәүләп "three together": өчәү "three together".

2°. From numeral adverbs: берәрләп "by the ones", identical in meaning with берәр "by the ones"; икешәрләп "by the twos", identical in meaning with икешәр "by the twos".

4.4215. Suff. /-lÄtÄ/, this form being, in origin, the first gerund (suff. /-Ä/) of the causative verb (suff. /-t-/) from the verb with the suff. /-lÄ-/ from nouns:

1°. From nouns: акчалата "in cash": акча "money";
икмөклөтө бирде "he gave [it] in kind" (lit.: "he gave in the way of bread").

2°. From adjectives: чилөтө "wet, in a wet condition" (e.g.,
утун чилөтө өелде "the fire wood was piled up while wet" (lit.: "wetly"); икелөтө "twice as much, doubly": ике "two"; бишлөтө "five times more": биш "five"; унлата "ten times more": ун "ten".

4.4216. Suff. /-äÄr/, distributive adverbs ("by what amounts?") from the numeral adjectives ике "two", алты "six", сиксөн "eighty", туксан "ninety", the loan-words миллион "one million" and миллиард "one milliard" (= one billion in American), and also from the nouns ярты "half" and чирек "quarter": икешөр "by the twos"; алтышар "by the sixes"; сиксөншөр "by the eighties"; туксаншар "by the nineties"; миллионшар "by the millions"; миллиардшар "by the millions (billions)"; яртышар "by the halves"; чирекшөр "by the quarters".

4.4217. Suff. /-Är/, distributive adverbs from all the other numeral adjectives with a stem-final consonant: берер "by the ones": бер "one"; өчөр "by the threes": өч "three"; унар "by the tens": ун "ten".

4.422. Interrogative adverbs

1°. Suff. /-čEk/: ницек "how": ни "what".

2°. Suff. /-k/: ник "why": ни "what".

3°. Suff. /-čÄn/: кайчан "when": кай "what kind of".

4.423. Adverbs of time

Suff. /-En/ (when?): кышын "in winter": кыш "winter"; язын "in spring": яз "spring"; жэйлөрөн "in the summers": жэйлөр "summers"; көнөн "on day": көн "day"; төнөн "at night": төн "night".

4.43. Compound adverbs

Compound adverbs are either coordinate or subordinate.

4.431. Coordinate composition

1°. Combinations of words not used separately, the second element often being a rhyming or semi-rhyming word: әпән-тәпән "stumbling, somehow", әпән and тәпән not being used separately; берәм-берәм "separately", берәм not being used: бер "one".

2°. Combinations of words used also separately: ары-бире "to and back": ары "in that direction" + бире "hither"; көнен-төнен "day and night": көнен "on day" + төнен "at night".

4.432. Subordinate composition

This includes such types as көннәрдә беркөн "once" (lit. : "one day among days"); яңабаштан "anew": яңа "new" + баштан "from the beginning"; беравыздан "univocally, unanimously" (lit. : "from one mouth"): бер "one" + авыздан "from the mouth".

4.44. Comparison of adverbs

Only such adverbs occur in a comparative form which denote qualities that can vary in degrees.

4.441. Suff. /-rÄk/ (vide 4.231): тизрәк "quicker, faster": тиз "fast, quickly"; арырак "more in that direction, further on in that direction": ары "thither"; бирерәк кил "come nearer!": бире "hither, in this direction"; миндәрәк "closer to me": миндә "at me": мин "I".

Notes

1. Historically seen, this is a gerund in /-p/ (2.372) of verbs in /-lÄ-/ (4.31.1°) from numerals (cf. 4.321.1°).

2. The suffix is actually /-kE/ added to /-n-/ of reflexive verbs (cf. 4.351.B).

3. This adverb is in origin the second present gerund (with the suff. /-p/) of a verb from noun (with the suff. /-lÄ-/). This adverb is the only existing form of the verbs in question.

5. PHRASE-STRUCTURE

5.0. A phrase is a combination of words which is part of a clause and functions as a given word-category. This means that any arbitrarily chosen group of words in a clause is not a phrase. Thus, in the clause /ul bezne öygä alıp kerde/ "he led us into the house" the words /bezne öygä/ "us into the house" or /ul bezne/ "he us" are not phrases, whereas /alıp kerde/ "led" (lit.: "taking entered") or /bezne alıp kerde/ "led us" or /öygä alıp kerde/ "led into the house" are phrases.

The head of a phrase may be a single word or another phrase.

5.01. Universal phrase-types are those which occur with words of all categories.

There are two types of phrases: coordinate and contrastive.

5.011. Coordinate phrases have two or more heads of like function which are either single words, compound words or even phrases.

Suffixes are normally added to each head of the phrase separately: /awīda häm šähärdä/ "in the village and in the city" (мин авылда һәм шәһәрдә яшәдем "I lived in the village and in the city"); /alnı, artnı, uqnı, sulnı/ "the frontside, the rear, the right, [and] the left" (алны, артны, уңны, сулны белмичә утын кисә "he cuts wood, not noticing the front side, the rear, the right [and/or] left", i. e., not paying attention to which is what); /ähmätne, nayelne, saneyäne/ "Ahmat, Nayil, [and] Saniyā" (бакчада әхмәтне, Наилне, Санияне очраттык "we met in the garden Ahmat, Nayil, and Saniya"); /eštä dä köräštä dä/ "in work and in struggle" (без эштә дә, көрәштә дә, дәртлеләрдән дәртләрәк "we [are] more enthusiastic than the enthusiasts [both] in work and in struggle"); /urmanda, kīrda, bolīnda/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундый көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бертөрлө рәхәтлек бирә "on such a day [it] gives one a particular pleasure to walk in the forest, in the field, in the meadow").

Postpositions are also added to each head separately: /ay belän, nur belän/ "with the moon, with the light" (дулкыннар уйныйлар ай белән, нур белән "the waves are playing with the moon, with the light").

5.0111. Coordinate phrases may occur with a conjunction or without conjunction.

5.01111. Coordinate phrases with conjunction

1°. With one conjunction which precedes the last head, the conjunction being /häm/ "and": /yaktılık häm jililik/ "light and warmth" (кояш җиргә яктылык һәм җылылык бирә "the sun gives the earth light and warmth"); /yaktırta häm jılıta/ "illuminates and warms up" (кояш яктырта һәм җылыта "the sun illuminates and warms up"); /at häm siyir/ "the horse and the cow" (ат һәм сиер бик файдалы хайваннар "the horse and the cow are very useful animals"); /imän, kayın, usak, çiräñ, narat häm başka ağaclar/ "the oak, the birch, the aspen, the fir, the pine, and other trees" (безнең урманнарда имән, каен, усақ, чыршы, нарат һәм башка ағачлар үсәләр "in our forests [there] grow the oak, the birch, etc."); /ura, suga häm jilgärä/ "mows, threshes, and winnows" (комбайн ашлыкны ура, суга һәм җилгәрә "the combine [i.e., a harvesting machine] mows, threshes, and winnows the corn"); /salkında häm yağırılı/ "cool and rainy" (көн салкынча һәм яңгырлы "the day is cool and rainy").

2°. With more than one conjunction

A. Particle /dä/ placed after every head: /šähärdä dä, awıl da/ "in the city and in the village" (шөһәрдә дә, авылда да тормыш күңеллеләнде "living both in the city and in village was pleasant"); /narat ta, kayın da, imän dä/ "pines, and birches, and oaks" (безнең урманнарда нарат та, каен да, имән дә үсә "in our forests [there] grow pines and birches and oaks").

B. Conjunctions /yä/ "either" before the first head, /yäki/ "or" before the second head, and /yäsä/ "or" before the last head: /yä kino, yäki spektakl, yäsä jiyiliş/ "either movies or a stage play or a meeting" (завод клубында һәр көн я кино, яки спектакль, яисә җыелыш була "at the factory club [there] is everyday either a motion picture or a stage play or a meeting").

C. The conjunction /ney/ preceding each head "neither . . . nor": ни арба, ни чана "neither carriage nor sled" (is said about the poor condition of roads in early spring or fall); ни Аллага, ни муллага "neither to God, nor to mollah" (i.e., of no use to anybody); ни миңа, ни сиңа "neither to me, nor to thee"; бу чәчәкнең ни төсө матур түгел, ни исе юк "neither has this flower a beautiful color, nor does it have any smell".

5.01112. Coordinate phrases without conjunction

Coordinate phrases without conjunction consist of two or more heads juxtaposed: /alnı, artnı, ugnı, sulnı belmeyčä/ "not knowing (i. e., not paying attention to) the frontside, the rear, the right, the left"; безнең армиябез, батыр очучыларыбыз, көчле флотыбыз ватаныбызны дошманнардан саклый "our army, our valiant fliers, our strong fleet protect our homeland from the enemies"; /urmanda, kırda, bolında/ "in the forest, in the field, in the meadow" (шундый көнне урманда, кырда, болында йөрүе үзенә бертерле рәхмәтлек бирә "it gives one [lit.: to oneself] a unique pleasure to walk on such a day in the forest, in the field, in the meadow"); якындагына таулар; урманнар, болыннар яшәреп күренәләр "nearby only mountains, forests, meadows are seen" (lit.: "are seen being green"); ак чөчкә, ягымлы йөзгә, мөләем күзгә бу бабай безнең белән сөйләшәп утырырга бик ярата иде "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us"; авыл советы, колхоз идарәсе, клуб, мәктәп—һәммәсә дә авылның иң матур бер җиренә урнашканнар "the village soviet, the collective-farm office, the club, the school, all of them were located in the most beautiful place of the village"; бу тауларның өсләрендә, тирән чокырларда, тау араларында нинди генә ағачлар, нинди генә җимешләр, нинди генә үсемлекләр үсмиләр "what kind of trees, what kinds of fruit, what kinds of plants are (lit.: "are not") growing on the tops of these mountains, in the deep depressions, in the spaces between the mountains!"

5.012. Contrastive phrases

Contrastive phrases consist of a head and elements which contrast it with other features of the context.

There are the following particular cases: with contrastive conjunctions and without conjunctions.

5.0121. With contrastive conjunctions

1°. Conjunction /läkin/ "but": /salkınčä läkin matur/ "cool but nice" (көн салкынча, ләкин матур "the day [is] cool but nice").

2°. Conjunction /ä/ "but": урак белән уралар, ә чалгы белән чабалар "[one] harvests with a sickle but mows with a scythe".

3°. Conjunction /bälkey/ "but, on the contrary": яңгыр туктамады, бәлки көчәйде "the rain has not stopped, but it has even increased".

4°. Conjunction /xäl-bu-key/ "but the point is that". МИНЕМ өчен җайлы имеш, хәлбуки минем өчен бердә җайлы түгел "it is allegedly (имеш) for my convenience but the matter is that it is not convenient at all to me".

5.0122. Without conjunctions

1°. Noun, pronoun, or adjective + /tүgel/ "not but" + optionally a word of a meaning contrasting with the first head: бу ат түгел [сүер] "this [is] not a horse [but a cow]"; син түгел [мин] "not thou [but I]"; ак түгел [кара] "not white [but black]".

2°. Verb + /tүgel/ "not": киләчәк түгел "he will not come" (implies that he will stay there where is now); уңмаган түгел "he did not succeed" (implies that he failed).

5.1. Nominal Phrases

Nominal phrases have as their head a noun or any word which functions as a substantive (noun).

5.11. Attribute + head

5.111. Attributive phrases with the attribute in the nominative singular and invariable (possessive phrases excluded).

1°. A noun or equivalent phrase as an attribute.

A. The noun indicates a measure: йөз баш сүер "one hundred heads of cows" (head as unit); биш баш умарта "five beehives" (lit.: "five heads of beehives"); ике кап шырпы "two boxes of matches".

B. The attribute is a proper name (name of a person), the head is a noun (usually a kinship term) which does not have a possessive suffix added to it and which specifies who the person in question is: Гыйльман бабай "grandfather Gĭylman"; Хәдиçе түти "aunt Xädiçä".

C. The attribute is a noun (mostly a professional one) which modifies a proper name: тимерче Гали "the blacksmith Ali"; юлдаш Мансуров "comrade Mansurov".

2°. An adjective or any other word functioning as an adjective (noun, pronoun, numeral adjective, participle).

A. Adjective: ал байрак "red banner"; ал байрактан "from the red banner"; зур бакча "a large garden"; зур бакчадан "from the large garden".

B. Numeral adjective:

a. Head is optionally a plural when it denotes time: *өч атна* or *өч атналар* "three weeks".

b. Head is always a singular in all the other cases: *биш кеше* "five persons"; *алты китап* "six books"; *унлап бүрө* "approximately ten wolves".

c. Noun: *алтын йөзөк* "golden ring"; *таш йөрөк* "stone heart" (i.e., as hard as stone, cruel).

d. Pronoun: *бу китап* "this book"; *теге бала* "that child".

e. Participle: *укуган кеше* "a learned man"; *килөчөк заман* "the coming time" (i.e., future); *агар су* "running water".

f. A phrase with a participle as head with a direct object or another complement: *китап укуган кеше* "a man who has read a book"; *шөһөрдөн килгән эшче* "a worker who has come from the city"; *суга баткан Нәфисәнең анасы* "the mother of Nāfisā who was drowned (lit.: "in water drowned Nāfisā's mother", it was Nāfisā who was drowned); *стенага терәлгән зур пыяла шкаф* "a huge cupboard which was leaning against the wall".

Note: An attributive participle of an active verb functions both as an active and as a passive form: *килесе кеше* "a person who will come"; *барасы юл* "a road which will be traveled on".

A participle governing a direct-object form is active. A participle preceded by a nominative is passive: *сезне күргән кеше* "a person who saw you"; *сез күргән кеше* "a person seen by you" (lit.: "you seen person"); *мин бараçак шөһәр* "the city to which I shall go".

g. A special case is an equational-complement phrase without verb which functions as an attribute. Such a phrase consists of a noun always provided with the possessive suffix of the third person which (i.e., the noun) functions as subject of the phrase, and an adjective which functions as a predicate: *башы тишек кеше* "a thoughtless person" (lit.: "his-head-perforated person").

h. A special case is the verbal noun functioning as an attribute. Its characteristic feature is that it can have an adverbial complement, like a participle: *ана теленнән уку дәресе* "a lesson of native language" (lit.: "from-the-mother-tongue reading lesson").

i. An attribute may be a noun with a postposition, the modified noun being a verbal noun: *империалистларга каршы сугыш* "the war against the imperialists".

5.1111. When there are two or more attributes they follow each other in this order:

1°. The adjective is closest to the head, the numeral adjective preceding it: *өч ак ат* "three white horses".

2°. A demonstrative pronoun usually precedes everything else it modifies: *бу зур өй* "this large house"; *бу өч ат* "these three horses".

When there are many attributes, the pronoun /bu/ "this" may be closest to the head, in which case it serves to emphasize the head: *ак чөчле, ягымлы йөзле, мөлаем күзле бу бабай безнең белән сөйләшеп утырырга бик ярата иде* "this white-haired, friendly-faced, gentle-eyed grandfather liked very much to sit and converse with us".

3°. A relative clause precedes everything else it modifies, the relative clause being introduced by an interrogative pronoun functioning as a relative pronoun, and the modified element being introduced by a demonstrative pronoun: *ким эшләмә, шул ашамый* "he who does not work, does not eat" (lit.: "who does not work, that does not eat"); *көмнең белеме бар, шуның кадере бар* "he who has the knowledge has [also] the honor" (lit.: "whose knowledge there is, of that one the honor is").

In the language of poetry also the reverse order occurs: *бөхетле шул баладыр, кайсы дәрсенә күңел бирсә* "that is a fortunate child which gives [all its] heart to its classwork!" (lit.: "fortunate that child which to its lessons the heart if it gives").

5.112. Possessive phrases

Three types occur: 1. the attribute is a noun without pure-relational suffix and the head is a noun provided with the possessive suffix of the third person; 2. the attribute is a noun (or a pronoun of the third person) with a pure-relational suffix and the head is a noun with the possessive suffix of the third person; 3. the attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person and the head is a noun with or without the possessive suffix of the 1st or 2nd person respectively.

5.1121. Attribute without pure-relational suffix

1°. Proper names other than names of people function as attributes without pure-relational suffix, the modified noun (which always indicates what the object named is, e.g., city, river, mountain, newspaper, magazine, etc.) always taking the possessive suffix of the third person: *Балтик диңгезе* "the Baltic Sea" (lit.: "Baltic Sea its"); *Насыйри урамы* "the Nasīri Street"; *Казан шөһәре* "the city of Kazan"; *"Совет әдәбияты" журналы* "the magazine Soviet Literature"; *татар теле* "the Tatar language"; *татар әдәбияты* "Tatar literature".

2°. An attribute denoting an indefinite possessor is a nominative, the head always taking the possessive suffix of the third person: КИТАП ТЫШЫ "book cover, the cover of a book".

3°. A particular case is the nominative followed by a noun which functions as a postposition, the possessive suffix of the third person being added to the latter: КИТАП ӨСТЕНДӨ "on the book".¹

5.1122. Attribute with the pure-relational suffix /-нЕг/

Such an attribute denotes a definite possessor. The head has always the possessive suffix of the third person: ТАУНЫҢ КҮРКЕ - ТАШ, БАШНЫҢ КҮРКЕ - ЧЭЧ "the beauty of the mountain is the rock, the beauty of the head is the hair"; БУ КИТАПНЫҢ ТЫШЫ "the cover of this book".

5.11221. The superlative-adjective phrase is identical with the phrases given in 5.1122 with the difference that the former is an adjective phrase: ТАУЛАРНЫҢ ИҢ БИЕК "the largest of the mountains".

5.1123. The attribute is a pronoun of the 1st or 2nd person, the head having optionally the respective possessive suffix: МИНЕМ ДӘФТӘРЕМ or МИНЕМ ДӘФТӘР "my notebook"; БЕЗНЕҢ МӘКТӘБЕБЕЗ or БЕЗНЕҢ МӘКТӘП "our school".

5.1124. The attribute itself may take a possessive suffix of the first or the second person, the head taking the possessive suffix of the third person, because the attribute may denote an object which in its turn may belong to somebody: АТЫМНЫҢ БАШЫ "the head of my horse".

5.12. Head + attribute

There are two types of such phrases: 1. names of persons and 2. phrases with a substantive in apposition.

5.121. Names of persons

The first name precedes the last name: Мәжит Гафури; Габдулла Тукай.

5.122. Noun in apposition

A noun may occur in apposition, following the head: Нәфисәнең анасы, Зәйтүнә апа, газета китереп, бик каты куркытты "Näfisä's mother, aunt Zäytünä, bringing the paper, frightened [them] very much"; Жүһанша карт - Зәйнәпләрнең иске күршесе - бу минутта Зәйнәпкә бик якын булып күренде "the old man Jihanša, an ancient neighbor of the Zäynäp family (lit.: "of the

Zäynäp"), appeared, in this minute, very near to Zäynäp"; мин үзем "I myself"; сугышта чагында Хәйдәрнең, үзенең дә иң сагынганы балалар булды "even at the time of battle, the foremost subject of his own, Хәйдәр's longing, were [his] children".

5.2. Adjectival Phrases

In adjectival phrases the head is an adjective or a part of speech which functions as an adjective (e. g. , participle).

5.21. Attribute + head

1°. The attribute is an adverb or equivalent (e. g. , a noun with a pure-relational suffix): бик зур "very large"; иң матур "most beautiful"; ап-ак "snow-white" (lit. : "absolutely white"); нефтькә бай "rich in oil"; эшкә сәләтле "gifted for work"; төскә матур "beautiful as far as the color is concerned" (lit. : "to color beautiful"); эшкә батыр "valiant in work" (lit. : "valiant to work"); күзгә ягымлы "pleasant to the eye"; безгә якын "close to us".

2°. A participle as an attribute may have a direct object or an adverbial complement: куркудан калтырган "one who trembled for fear"; ачтан үлгән "dead from starvation".

3°. Adjectives in the comparative are preceded by a noun (pronoun, etc.) with the pure-relational suffix /-dÄn/ "from". The adjective may or may not have the comparative suffix /-rÄk/: аттан биек or аттан биекрәк "bigger than a horse"; аннан яхшы or аннан яхшырак "better than he".

4°. The superlative is formed by /иң/ "most" placed before the invariable form of the adjective: иң яхшы "the best". The object with which the comparison is made is denoted by a noun with the pure-relational suffix /-nEg/. When the superlative form of the adjective is a member of a phrase other than attribute (i. e. , when it is a subject, predicate, or complement), the adjective takes the possessive suffix of the third person: армияләрнең иң көчле "the strongest (attribute) of all armies"; армияләрнең иң көчлесе ["is] the strongest of all armies".

5°. An adjective may be preceded by any other part of speech which functions, in this case, as its attribute: ун метр озын "ten meters long"; өч карыш киң "three spans wide".

6°. Numeral adjectives as heads occur in phrases of the following special types:

A. Fractions. The denominator is a cardinal numeral provided with the pure-relational suffix /-dÄn/: *хидедән биш 5/7* (lit.: "from seven five").

B. The word /yarĭm/ "half" follows a numeral or a noun with a numeral functioning as the latter's attribute: *ике метр ярым* "two and half meters" (lit.: "two meters half"); *өч ярым* "three and a half".

C. The word /yartĭ/ "half" precedes a numeral: *ярты йөз* "half a hundred".

5.3. Pronominal Phrases

There occurs only one type and this is a phrase consisting of a personal pronoun and a substantive in apposition.

1°. With the reflexive noun /üz/ "self" in apposition, the latter always provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: *мин үзем* "I myself"; *син үзең* "thou thyself"; *алар үзләре* "they themselves".

2°. With the noun /hämmä/ "all" provided with a possessive suffix of the same person as the preceding pronoun: *сез һәммеgez* *дә килерgez* *тырышыgez* "you all of yourselves make an effort to come!"

3°. With a collective noun (4.121.2°) in apposition: *без дүртәү барабыз* "we four [persons] together go".

5.4. Adverbial Phrases

Any noun or equivalent phrase provided with a pure-relational suffix or with a pure-relational suffix + postposition, or any noun without pure-relational suffix but with a postposition may occur in adverbial function: *ул урманнан килде* "he came from the forest"; *директор белән сөйләшү* "to converse with the director"; *дулкынга каршы* "against the waves".

In particular, the following types occur:

5.41. Attribute + head

The attribute may be:

1°. An adverb: /bik yaxşı/ "very well": *бик яхшы укый* "he reads very well"; *бигрәк тиз* "very fast": *балык бигрәк тиз үрчи* "fish procreates very fast".

2°. An adjective: /akillı keşečä/ "in the manner of an intelligent person"; /ač büredäy/ "like a hungry wolf".

3°. A noun in the basic form used adverbially: /artık küp/ "too much" (lit.: "excess much"): артык күп сөйли "he talks too much".

5.42. Head + attribute

In poetry there occur adverbial phrases of the type /karşı utka/ "opposite the fire": өч-дүрт бүре утырганнар каршы утка "three or four wolves sat opposite the fire".

5.5. Postpositional Phrases

1°. A noun or a personal pronoun or equivalent phrase followed by a postposition: трактор белән "with the tractor"; китап өчен "for the book"; синең белән "with thee"; авылга таба "in the direction of the village"; кичәдән бирлө "since yesterday".

2°. Quasi-postpositional phrases with a noun or equivalent phrase followed by a noun provided with the possessive suffix of the third person: өстәл өстөндө "on the table" (lit.: "table on its top").

3°. Personal pronoun + quasi-postposition provided with a possessive suffix corresponding, in person, to the pronoun: минем янымда "by my side".

5.6. Verbal Complement

5.61. Equational complement consists of a substantive, pronoun, adjective, or equivalent phrase in the basic (i. e., subject) form with or without a predicative element, i. e., an auxiliary verb or predicative suffix. The predicative element agrees, in person, with the subject. However, agreement in the third person plural is optional.

1°. With a verb: мин студент идем "I was a student"; Мансур исемлектә беренче иде "Mansur was the first in the list"; Латыпны бик көчле иде "Latiypı was very strong".

2°. With a predicative suffix: ул язучыдыр or ул язучы "he is a writer"; алар студентлардыр "they are students"; мин язучымын "I am a writer".

3°. The third person plural may optionally be a singular although the subject is a plural: таулар биек иде "the mountains were high".

5.62. Direct object complement

A direct object complement has either the basic, suffixless form or the form of the direct object with the pure-relational suffix /-nE/.

5.621. Direct object complement without suffix

Substantives which denote indefinite objects void of any characteristic features making them distinguishable from other, similar objects, appear in a suffixless form: бала китап укый "the child reads a book"; мин хат яздым "I wrote a letter".

5.622. Direct object complement with the suff. /-nE/

1°. Substantives have the suffix when the direct object is definite, i. e., when it has some characteristic features, an attribute, etc.: бу мекалене син өлбөттө укып чыгарга тиешсең "thou must by all means read this article".

2°. The reflexive and interrogative nouns take always the suffix /-nE/: ул үзен һәлак итте "he has destroyed himself"; син кемне күрдең "whom did you see?"

3°. Proper names always take the suff. /-nE/: мин Нәфисәне күрдәм "I saw Nәfisä".

4°. Pronouns take always the suff. /-nE/: ул мине күрде "he saw me"; мин аны күрдәм "I saw him".

5°. A clause with a participle: participle with the suff. /-nE/ and the actor indicated by a nominative indicate that the predicate affects the action of the participle: мин син укыганны яратам "I like your reading" = "I like the fact that you read" (not "what you read", the latter being expressed by a phrase with a participle, as a head, provided with a possessive suffix and the actor indicated by a noun [pronoun, etc.] with the pure-relational suffix /-nE/: мин синең укыганыңны яратам "I like what you read").

5.63. Adverbial complement

An adverbial complement may be an adverb, a noun provided with a pure-relational suffix (including the direct-object suffix /-nE/), a noun in the nominative (basic form), a noun or pronoun with a postposition, a participle phrase with a participle provided with a pure-relational suffix, gerund, gerundial phrase.

1°. Adverb: балык тиз үрчи "fish procreate fast".

2°. Adjective with a pure-relational suffix: ул яңадан буяды "he repainted" ("painted anew").

3°. Noun with a pure-relational suffix: без мәктәптә укыйбыз "we study in school"; Зәйнәптән киталны алдым "I took the book from Zäynäp".

4°. A particular case is the suffixless direct-object form of a noun which functions as adverbial complement indicating time: ул бер ай практикада булды "he was on practical work for a month"; Үткән ел өлгеге суга баткан Нәфисәнең анасы "the mother of above mentioned Nāfisä who (i. e., Nāfisä) had drowned last year"; һәр көн, иртәле-кичле салкыннар булып тора "every day, morning and evening, cold weather stays".

5°. A particular case is the direct-object form provided with the suffix /-нЕ/ which indicates a definite time: бер көнне яр буендагы куаклыкка җиләккә киттек "one day we went for berries to the bushes which are on the bank".

6°. A particular case is the suffixless direct-object form which serves to indicate the object into which the direct object is transformed: мине местком председателе итеп сайладылар "they elected me the chairman of the local".

7°. Noun or pronoun with a postposition: мәктәп өчен "for the sake of the school"; әти белән "with the father"; синең өчен "for thy sake".

8°. Participial or verb-nominal phrase with a participle or verbal noun respectively, provided with a pure-relational suffix and with or without a postposition: мин мәктәпкә укырга килдем "I came to school in order to study"; мин үземнең әтем белән бергә чокыр буйлап күтөрелгәндә, эссе июль көне иде "it was a hot day of July when I, together with my own dog, was climbing the ravine"; ярышның үзен тасвир итүгә керешүдән элек үземнең хикәямдә катнашучыларның һәркайсы турында берничә сүз өйтү артык булмас дип санийм "before I proceed to the description of the competition itself, I believe it not to be superfluous to say some words about each of the characters in my tale".

9°. Gerund: ул тырышып эшли "he works industriously" (lit. : "he works making efforts"); кич якынлашып килә "the evening is approaching" (lit. : "the evening comes becoming near"); юл буенда җимеш бакчалары яшәреп калалар "by the side of the road orchards" (lit. : "fruit gardens") are covered with green foliage" (lit. : "remain being green").

10. Gerundial phrase: хатны укыгач, Зәйнәп бик шатланды "after having read the letter, Zäynäp greatly rejoiced"; поезд килгәнче утырабыз "we sit before the train comes"; яңгыр туктагач, балалар урамга чыктылар "when the rain stopped

the children went into the street"; *жыл басылып, һава төмәм тынычланды* "the wind calmed down and the weather became completely calm"; *буран басылганчы, юлга чыкмый тордык* "we still did not go on the road before the blizzard had stopped"; *машина килеп туктаганны күргөч тә, Нәсимә ала ашыга-ашыга аны каршы алырга йөгерде* "having seen that the engine had arrived and stopped, Aunt Näsīmā ran quickly towards it in order to receive it"; *биш сум чамасы акча җыелгач* "when there had accumulated money [amounting to] about five roubles"; *ул чишенеп яңадан киенгәнче, тагын бер сәгать үттә* "another hour passed before he redressed".

Notes

1. This is the reason why such nouns as /*östendä*/ "on top, on" are not regarded as true postpositions, because the latter never take possessive suffixes.

6. CLAUSE-STRUCTURE

6.0. A clause may consist of one or more words or phrases: килдем "I came"; көн кояшлы "the day [is] sunny"; сез Маратны беләсез? "do you know Marat?". Clauses may be joined to other clauses, thus forming compound clauses. Clauses are classified in full and minor clauses.

6.1. Full Clauses

Full clauses have as their basic element the predicate. The latter may occur with or without subject.

With subject: мин күрдәм "I saw".

Without subject: күрдәм "[I] saw".

6.1.1. The predicate

The predicate has as its center:

1°. A verb, including compound verbs and compound tenses: күн йөзә ятыра "the sky (lit.: "the face of the sky") brightens"; мин авыруга ярдәм иттем "I helped the sick person"; мин китапны алып килдем "I brought the book"; самолёт очып килә "an airplane is flying"; эш бетеп килә "the work is going to an end"; мин яңгырдан бөтенләй чыланып беттем "I became completely wet from rain"; хат язасы идем "I intended to write a letter"; адресын белсәм, хат язар идем "if I knew his address, I would write [him] a letter".

2°. A noun, adjective, pronoun, verbal noun, participle or equivalent in nominative. Such a clause has the meaning "identity of things indicated by the subject and predicate".

A. With a verb as a copula: Вәли инженер булган "Wäli has become an engineer"; Мохтар укытучы булыр "Mokhtar will be a teacher"; кичә көн матур иде "yesterday the weather (lit.: "the day") was beautiful"; хат язасы идем "I intended to write a letter".

B. With a predicative suffix (mostly with a zero-suffix of the third person): мин инженермен "I am an engineer"; алар студентлардыр "they are students"; язучысың "thou art a writer"; сиз укучыларсыз "you are students".

C. Without verb or predicative suffix: мин — большевикларның фронт штабы разведкасынан Карабанов "I [am] Karabanov from the intelligence of the headquarters of the Bolshevik front"; өйткән сүз — аткан ук "a spoken word [is] an arrow which has been shot"; безнең өйдә без жидәү "we are seven in our house"; Сарык абый, син көчлерәк "Uncle Sheep, thou art stronger"; ә колхоз кемнеке? "but whose [is] the collective farm?"; колхоз — синеке дә, минеке дә "the collective farm is both thine and mine".

3°. A noun, pronoun or equivalent with a pure-relational suffix: мин Казаннанмын "I am from Kazan".

4°. Interjection: ул аяклар, мин сиңа әйтим, тратта-та да тратта-та "those feet, I tell you, [make] tratta-ta and tratta-ta" (sounds of clattering).

A predicate is modified as a whole by an adverb: бу китап бик яхшы "this book is very good".

6.12. The subject

The subject may be a noun, a substantivized adjective, a pronoun, numeral or verbal noun or participle, a phrase or even a clause.

The subject is in nominative, i. e., without pure-relational suffix: Марс мәктәпкә китте "Mars went to school"; бакчада кошлар сайрыйлар "birds sing in the garden"; җир йомшартылды "the earth was made soft"; Вәли бик матур шигырь язган "Wali has written a very beautiful poem"; бүген һава җылы "today weather is warm"; Тукай — шагыйрь "Tukai is a poet"; Азат тырышып укый, ул — пионер "Azat studies industriously, he [is] a pioneer" (i. e., a boy scout).

6.121. Agreement between the subject and predicate is always obligatory in actor-action clauses when the predicate is a verb-form: мин кичә җыелышка калдым "I remained yesterday at the meeting".

6.122. Agreement in person is not obligatory in equational clauses, when the predicate is a substantive or adjective: мин колхозчымын or мин колхозчы "I [am] a collective farmer"; без колхозчыбыз or без колхозчы "we [are] collective farmers".

6.123. There may be no agreement in number in the following cases:

1°. In actor-action clauses the verb may be a singular when the subject is the pronoun алар "they" or a substantive in a plural-form: алар кайттылар or алар кайтты "they returned"; ашлыклар

үсте "the crops grew"; башаклар пеште "the ears ripened"; таулар биек иде "the mountains were high"; аның төньяк өлешенә Волга, Урал, Терек һәм Кура елгалары агып төшә "in its northern part the rivers Volga, Ural, Terek, and Kura join it" (i. e., the Caspian Sea).

2°. In equational clauses the predicate may be a singular, although the subject is a plural: без колхозчыбыз or без колхозчыларбыз "we [are] collective farmers".

6.124. Compound subjects

1°. A verbal predicate (i. e., a verb form functioning as a predicate) may be a singular although the subject is a compound subject of the third person and includes even plural-forms: безнең армиябез (sing.), батыр очучыларыбыз (plur.), көчле флотыбыз, җитез кавалериябез ватаныбызны эчке һәм тышкы дошманнардан саклый (sing.) "our army, our valiant fliers, our mighty navy, our mobile cavalry protect (sing.) our homeland from the internal and external enemies"; искән әкрәң җил белән яфрак, ағачлар калтырый "the leaves, the trees are shaking in the slow blowing wind".

2°. In equational clauses the noun of the predicate is a plural when the compound subject consists of proper names: Нәфисә һәм Мохтар укучылар "Näfisä and Mokhtar [are] students".

3°. The predicate is a plural first person when the compound subject is a pronoun of the first and second person: мин һәм син колхозда эшлибез "I and thou [we] work in a collective farm".

4°. The predicate is a plural second person when the subject phrase contains the second person pronoun and the third person pronoun or a substantive: син һәм ул яхшы укучысыз "thou and he are good students"; син һәм Нәфисә яхшы укыйсыз "thou and Näfisä study well".

6.125. Pause (||)

In some instances the pause is an important mark of the subject.

1°. After a noun which is followed by a noun: Волга Днепрдан озырак /volga || dneprdan ozīrak/ "Volga [is] longer than the Dnepr"; Азат Илдардан олырак /azat || ildardan olīrak/ "Azat [is] older than Ildar".

2°. After a demonstrative pronoun: бу — китап /bu || kitap/ "this is a book" (without pause, i. e., /bu kitap/ is "this book", i. e., attribute + head).

3°. After a substantivized adjective: кара шешә эчендә иде /kara || šešä ečendä ide/ "ink was in the bottle" (without pause, i. e., /kara šešä ečendä ide/ is "was in a black bottle").

4°. After a numeral adjective: ун тапкыр ун — йөз /un tapkır un || yöz/ "ten times ten [is] hundred".

5°. After a participle: туры әйткән котылыр, ялганлаган тотылыр /turı äytkān || kotılır, yalğanlagen || totılır/ "he who spoke the truth will be saved, he who lied will be caught"; тырышкан табар /tırışkan || tabar/ "he who made efforts will find".

6.2. Types of Intonation and Clause-Structure

There are three main types of clause-intonation according to which clauses may be classified.

6.21. Declarative clauses

1°. Falling intonation: the pitch is higher at the beginning of the clause and falls on the stressed syllables of the successive phrases to a lower point on the stressed syllable of the last phrase. This type of intonation indicates that the clause is the last in the sentence /. /. As example may serve the second clause of the following sentence: Эт санитар отряд янына чапты һәм безнең санитарларны китерде. Санитарлар мине үлемнән коткардылар ——— /sanitarlar mine ülemnän kotkardılar/ "the medical aids saved me from death".

2°. Falling-level intonation (comma intonation): the pitch is high at the beginning of the clause, falls and remains level. This type indicates that a further clause is to follow in the same sentence. As example may serve the first clause of the sentence given above: /et || sanitar aträd-yanına čaptı häm bezneñ sanitarlarnı kiterde/: ————— "the dog ran to the medical platoon and brought our medical aids".

6.211. The normal order is: subject + predicate: кошлар сайрыйлар "birds are singing"; яз жигте "spring has come".

Likewise, the complement usually precedes the predicate and follows the subject: бала китап укый "the child reads a book".

6.212. In poetry and in political slogans the order may be reversed. In such instances the elements at the beginning of the clause are felt to be emphasized: яратам мин киң кырларны "I love the wide fields"; яшәсен очучылар "long live the fliers!".

6.213. In negative clauses the predicate has a negative.

1°. The predicate is a negative verb-form: мин аны күрмәдем "I did not see him".

2°. The predicate may be a participle with түгел "not": ул киләчәк түгел "he will not come"; яшлык уңган түгел "the crops have not grown".

3°. The predicate may be a noun or adjective with түгел: бу агаç түгел /bu || agaç tügel/ "this is not wood"; бу китап юнь түгел "this book is not inexpensive"; ул кеше миңа таныш түгел "that person is unknown to me".

4°. The predicate may be the negative noun юк: аны һич күргөнәм юк "I have never seen him" (lit.: "him at all my having seen not", i. e., "there has never been my seeing him").

5°. A predicate with a double negative is positive: яшлык уңмаган түгел "the crops have not not grown", i. e., "the crops have grown".

6.22. Interrogative clauses

Two types of interrogative clauses occur.

1°. With rising intonation: clauses in which the predicate is questioned the latter takes one of the interrogative particles or may not take it. In such clauses the pitch is high on the last accented syllable of the clause: — — /sez maratnı beläsez/ сез Маратны беләсез? "do you know Marat?"; — /zäkiyā kildeme/ Зәкия килдеме? "did Zäkiyā come?"; — /yagır tuktadımıney/ яңгыр туктадымыни? "has the rain really stopped?".

2°. With falling intonation. Clauses which contain an interrogative word such as /kem/ "who?", /närsä/ "what?", /nindey/ "what kind of?", /kayda/ "where?", /kayčan/ "when?", etc. functioning as any element other than predicate.

A. With falling intonation. Clauses of two elements (subject + predicate): кем бар — /kem bar?/ "who is [it]?"; нәрсә бар — /närsä bar?/ "what is [it]?"; ни булды — /ney buldı?/ "what has happened?".

B. With rising-falling intonation. Clauses of more than two elements: the intonation rises on the accented syllables, the pitch reaches its peak on the accented syllable of the interrogative word and falls: кичә сизгә кем килде — — — /kičä sezgä kem kilde?/ "who came to you yesterday?".

6.23. Exclamatory clauses

The pitch remains level on all stressed syllables and the stress is stronger than usual /1/: ——— их, нинди матур чечәк! /ix, mindey matur čäčäk/ "oh, what a beautiful flower!"; дәфтерне пычратып язмагаз! /däftärne pıčratıp yazmagız!/ "do not soil the notebook!" (lit.: "do not write soiling the notebook!"); суны кирәксезгә коймагаз! /sunı kiräksezgä koymagız!/ "do not pour water unnecessarily!".

6.3. Minor Clauses

Minor clauses are: 1. fragmentary (incomplete) clauses which can be expanded by adding other elements which are lacking, or 2. interjectional clauses.

6.31. Fragmentary clauses

Fragmentary clauses are:

1°. Substitutes for complete clauses in vivid descriptions in which images follow each other in a swift succession: Якшәмбе кен. Ирте сәгать уннар чамасы "Sunday. Approximately ten o'clock in the morning" (for: "it is Sunday, it is approximately ten o'clock in the morning"); Карлы яңгыр. Окоп. Төн. Суык. "Rain with snow. A trench. Night. Cold".

2°. Fragmentary clauses in dialogue, questions and answers: Итең бармы? —Юк! "Do you have meat?" —"No!"; Улым, Сәлимҗан кайсы йортта тора? —Нинди Сәлимҗан? —Балтачы Сәлимҗан. —Әнә тере йортта. "My son, in what house does Selimjan live?" — "What Selimjan?" — "The hammerer Selimjan." — "There, in that house."

3°. Vocatives: Иптеш Мансуров! "Comrade Mansurov!".

4°. Greetings, book titles, contents of captions, signboards, etc.: Сәлам! "Greetings!"; Таң атканда "At dawn." (title of a novel by Kamal); Урта Мәктәп "Secondary school" (a signboard).

6.32. Interjectional clauses

Interjectional clauses occur usually with exclamatory intonation.

1°. Phrases of normal construction: Мәне кайда дөнья! "So this is where the world is!".

2°. Special words such as interjections: Иһи! — диде Гариф
 "Aha," said Garif".

6.4. Combination of Clauses

There are two types: coordinate and subordinate clauses.

6.41. There occur two types of coordinate clauses: 1. without conjunctions and 2. with conjunctions.

6.411. Coordination without conjunctions: ашлыклар үстө, башаклар пештө "the crops grew, the ears became ripe"; агым су ялтыравыклы күксел бозга уралып ята, урманлык матур гына акка буяла, сахраларны да ал-ак чаршау калып ала "the streaming water whirls on the sparkling bluish ice, the wooded country acquires a beautiful white color, an absolutely white curtain covers even the [wide] space"; жир яшөрмөс, гөл ачылмас, төшми яңгыр тамчысы "the earth does not become green, the rose does not unfold, the rain drops do not fall".

6.412. Coordination with conjunctions

The conjunctions used in coordinate clauses are those enumerated in 3.71 and the particle /dÄ/ vide 3.81: жыл басылды, һәм көн матурланды "the wind stopped and the day became beautiful"; яз килер, һәм сез тагын да алма, кыяр бакчаларында дүрт аякланы кунакка йөрерсез "the spring will come and you will again go visiting, on four legs, in the orchards and vegetable gardens (lit.: in the apple and cucumber gardens)"; менә хәзер арба кузгалыр да, бу йөз белән бу күзләр ераклашырлар, һәм, ниһаять, бөтенләй күздән югалырлар "look, now the carriage will move and these eyes, together with this face, will become distant and, finally, disappear completely from the view"; бүре дә тук булсын, куй да бөтен булсын! "let the wolf be satiated and the sheep intact!"; урамда беркем дә юк, хәтта этләр дә өрми "there is nobody in the street and the dogs do not even bark"; ни аяклары төзелми, ни бер кулы эшкә ярамый "his feet do not become better and none of his hands is suitable to work"; кич белән командир тагын килеп китте, ләкин аның шиге һаман хәл ителми калды "in the evening, the commander came again but his doubts remained all the time, [the problem] not being solved".

6.42. Subordination

Clauses are subordinated by means of the following subordinating conjunctions:

1°. /čönkey/ "because": Зәкия барлык фәннәрдән 5 билгесе алды, чөнки ул бик тырышып укый "Zäkiyā received the grade mark 5 in all subjects, because he studies very industriously (lit. : because he studies making great efforts)".

2°. /güyä/ "as if": Караборын башын түбән иде, гүя әйдүкнең кайгысын белгән кебек, әкрән генә атлап килә иде "Karaborin drooped his head as if he had known Äydük's sorrow, and he came pacing slowly"; Сәмигулла абзый бүген йокысында да гаять ләззәтле төш күрдә, гүя ул зур бер бакчада йөри имеш "Uncle Sämigulla had (lit. : saw) today a very pleasant dream in his sleep as if he was walking in a large garden"; ағачлар жил уңаена башларын ияләр, гүя алар кемнеләр саламләп каршылар "the trees are bowing their heads in the direction of the wind as if they are welcoming and greeting somebody".

3°. /ägär/ "if, when": әгәр шатлык, бәхет килсә, хәзерләрсез бүләргә сез, әгәр ямьсез вакыт килсә, хәзер миннән көләргә сез "when joy and happiness comes, you will be ready to share it [with me] when unpleasant times come you will be ready to laugh at me"; әгәр дә ул үзенең киләчәгенә ышана икән, яланкул белән таулар актара ала "if he believes in his future, he will be able to dig away mountains with his bare hands"; әгәр дә кешене кеше итү безнең кулдан килә торган булса иде, без инде аны алтыннан ясап куйган булыр иде "if it depended on our own hands to make a person a human being, we would make him of gold".

4°. /key/ [kī] "that": билгеле ки, безнең завод үз эшендәге кимчелекләрне һаман бетер бара "it is known that our plant always corrects (lit. : liquidates) the defects in its work"; чәчүлек ашыкны шундый җентекләп чистатырга кирәк ки, анда бер генә чит орлык та калмасын "it is necessary to clean the seeds so thoroughly in order that there does not remain a single foreign (i. e., of another kind) seed".

6.421. The direct discourse is juxtaposed to the main clause and connected with the verb "to speak" (verbum dicendi) other than ди- by means of the gerund дип "saying": нигә җибәрмәскә, җибәрер идем, — диде теге малай "why not send? I would send," said that lad"; бездә хәзер кич, — дип җавап бирер иде "now

we have evening, he answered"; сездә хәзер көннәр нинди, һавалар ничек? — дип сораса "when he asked, 'what are the days presently in your country? (lit. : at yours), what is the weather?'" "Нәрсә бар?". "Кем бар?". "Ни булды?" —дип кычкыра башладылар "What is there?", "Who is there?", "What has happened?", they started to shout.

II. TEXTS

The texts given in the chrestomathy were taken from the following sources:

1. Татар халык авыз ижаты from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, 8нче класс өчен дәреслек, Татарстан Мәгариф Министрлыгы раслады, Дүртенче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 16-18, 35-36.
2. Камыр батыр and 3. Ике мулла белән бер мужик from Татар әдәбиятынан хрестоматия, Татар урта мәктәпләренең VIII классы өчен, Төзүчеләре: М. Гайнуллин һәм Х. Ярми, 8нче басма, Татарстан Мәгариф Министрлыгы раслады, Таткнигоиздат, 1957, pp. 3-12.
4. К. Насыри новеллаларынан үрнәкләр, ibid., pp. 27-33.
5. Хиссияте миллия and 6. Мөкаммәл махсуса by Габдулла Тукай from Әдәбияттан хрестоматия, Урта мәктәпнең 9нчы классы өчен, Төзүчесе Х. Хәйри, Татарстан Мәгариф Министрлыгы тарафыннан раслады, Жиденче басма, Таткнигоиздат, Казан, 1957, pp. 91-100.
7. Ярлылар яки өйдәш хатын by Мәжит Гафури, ibid., pp. 189-199.
8. Татар кызы by Фатих Әмирхан, ibid., pp. 308-317.
9. Габдрахман Ильяси (a biographical article) from М. Гайнуллин, Х. Ярми, Татар әдәбияты, pp. 155-161 (full bibliogr. information vide 1.).
10. The poems Татар яшьләре and Хөрмәтле хөсәен ядкаре from Әдәбияттан хрестоматия (full bibliogr. information vide 5.), pp. 90-91.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

**В. И. Ленин
халык авыз
ижаты турында**

Бөек юлбашчыбыз В. И. Ленин халык авыз ижаты эсәрләренен тарихи һәм хужество кыйммәтләренә бик зур бәя бирде. Вл. Бонч-Бруевич «Поэзия турында Ленин» исемле истәлегендә Владимир Ильичның халык шагыйрьләре ижатына һәрвакытта да аерата зур игътибар белән караганлыгын әйтә.

В. И. Ленин революцион җырларны бик ярата һәм аларны җырлаганда һәрвакытта үзе дә катнаша торган булган. Ул революцион эчтәлекле шигырьләргә дә бик яратып укыган.

Владимир Ильич халык ижаты эсәрләренен барлык төрләре белән дә бик нык кызыксына. Ул мәкаль һәм әйтемнәренен иң матурларын, халык арасында бик нык таралганның үзенен хезмәтләренә кертә, алардан бик оста һәм урынлы файдалана.

В. И. Ленин халык ижаты эсәрләренә халыкның дөньяга карашын, аның уй һәм теләкләрен өйрәнү өчен кирәкле һәм мөһим материал дип карый. Халык авыз ижаты эсәрләре социаль-политик ноктадан каралырга тиеш, — ди ул һәм эдәбият тарихчылары алдына халык ижаты материаллары нигезендә «халыкның теләкләре һәм өметләре турында бик яхшы хезмәтләр язарга тиешләр» дигән бурычны куя.

В. И. Ленинның өйрәтүләрен тормышка ашыручы Коммунистлар партиясе һәм Совет хөкүмәтенен халык ижатын үстерүгә бик зур әһәмият бирүләре нәтижәсендә, Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң безнең илебездә халык поэзиясенен үсүенә, аның өйрәнелүенә

бик күп шартлар тудырылды. Октябрь социалистик революциясеннан соң, СССРдагы башка халыкларның авыз ижаты кебек үк, татар халык авыз ижаты да урта мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында аерым фән итеп укытыла. Халык ижаты әсәрләрен халык теленән ызып алу өчен һәр елны фәнни экспедицияләр оештырыла, жыйналган материаллар нигезендә төрле жыентыклар чыгарыла һәм хезмәтләр языла.

Совет хөкүмәтенең күренекле жырчылар, былһачылар һәм әкиятчеләрне орденнар белән бүләкләве, безнең илебездә халык авыз ижаты жәүһәрләрен туплау һәм өйрәнү эшенә зур мөмкинлекләр бирелүе — болар халык талантларын үстерү турында Коммунистлар партиясенен көндәлек кайгыртуы буенча эшләнәләр. Әнә шуңа күрә бездә хәзер халык ижаты тирән эчтәлеккә, художестволы матурлыкка иреште, аның чын-чыннан чәчәк ату чоры башланды.

А. М. Горький
халык авыз
ижаты турында.

Пролетариатның бөек язучысы А. М. Горький, халык авыз ижатын бик күп еллар буена өйрәнү һәм туплау белән бергә, халык поэзиясе материалларын үз әсәрләрендә дә гаять киң күләмдә файдаланды. Ул халык ижатының идея һәм художество үзенчәлекләре турында зур һәм кыйммәтле фәнни хезмәтләр язып калдырды. «Шәхеснең жимерелүе» исемле мәкаләсендә, «Мен дә бер кичә» исемле жыентыкка язган сүз башында, совет язучыларының Беренче Бөтенсоюз съездында ясаган докладында һәм башка хезмәтләрендә Горький халык авыз ижатының тарихи һәм художество әһәмиятен тирәнтен аңлатты. «Халыкның авыз ижатын белгичә торып, хезмәт халкының чын тарихын белү мөмкин түгел... Фольклор иң борынгы заманнарда бирле һич чигенмәстән һәм үзенә бөртөрле рәвештә тарихка юлдашлык итеп килә», — диде ул.

А. М. Горький: борынгы халык ижаты әсәрләренен төп мәгънәләре «хезмәт кешеләренең үз эшләрен жиңеләйтергә, аның житештерүчәнлеген көчәйтергә, дүрт аяклы һәм ике аяклы дошманнарга каршы коралланырга, шулай ук сүз көче белән, төрле «ырымнар» ярдәме белән кешеләргә дошман булган стихиячел табигать күренешләренә йогынты ясарга омтылуларына кайтып кала», — ди һәм авыз ижаты әсәрләренең тирән эчтәлекле, югары художестволы булуларының төп сәбәбе — ха-

лыкның талант иясе булуында икәнлеген күрсәтә. Кеше «...үзенең тормышына нинди дә булса матурлык кертергә тырыша. ...Кеше — художник. Моның шулай икәнлегенә безне, «кечкенә» кешеләр тарафыннан чыгарылып, телдән телгә сөйләненп йөри торган, халык ижаты булган мифлар, әкиятләр, легендалар, хорафатларга ышанулар, жырлар, мәкальләр һәм башкалар ышандыра. Болар барысы да — «кечкенә» кешеләр ижаты, һәм боларның барысында да, гәрчә аларның күпчелегендә инде искергән карашлар булса да, чиксез күп матурлык бар, боларга хисапсыз күп буыннарның хезмәт тәҗрибәсе салынган. Капиталистик строй «кечкенә» кешеләрдә художниклык һәм ижат сәләтләрен үтерде, бу строй талантлар — урын да, жәелергә һәм чәчәк атарга мөмкинлек тә бирмәде», — ди А. М. Горький.

А. М. Горький үзенең халык поэзиясе турындагы хезмәтләрендә халык авыз ижаты әсәрләрендә образларның бик нык эшләнү мәсьәләсенә тукталып: «Геройларының иң тирән һәм ачык, сәнгать ягыннан камил эшләнгән типлары фольклор тарафыннан, хезмәт халкының телдән сөйләнә торган ижаты тарафыннан барлыкка китерелгәннәр», — ди. Ул халык ижаты әсәрләре теленең сафлыгына һәм байлыгына да гаять зур бәя бирә, язучыларның халык поэзиясе теленнән өйрәнергә чакыра.

Халык авыз
ижаты әсәрләр-
енең төрләр-
е һәм жанр-
лары.

Совет чоры
халык жыр-
лары.

Халык авыз ижаты әсәрләре ике зур төргә — эпик һәм лирик төргә — бүленәләр. Эпик төргә мифлар, легендалар, әкиятләр, бәетләр; лирик төргә йола фольклоры, мәкальтәр, табышмаклар һәм лирик жырлар керә.

Безнең Октябрь социалистик революция халыкның дөньяга карашын нигездән үзгәртте. Бу, үз нәүбәтендә, халык ижатына бөтенләй яңа идеяләр кертте. Элек

хыялда гына яшәгән нәрсәләрнең социалистик револю-

циядан соң чынбарлыкка эверелүе халык ижатының эч-тәлеген яңартты. Халык совет тормышының матурлыгы турында **жырлай**. Революциянең беренче көннәреннән үк, гражданнар сугышы окопларында туган эсәрләрдән алып, **халык поэзиясендә совет төзелешенең жиңү тантанасы жырлана** башлады. Элекке авыр тормыштагы кайгы-хәсрәт, халыкның моң-зарын чагылдырган жырлар урынына, Октябрьдан соң илне индустрияләштерү, авыл хужалыгын коллективлаштыру кебек зур темаларны, яңа, социалистик тормышның барлык якларын яктырткан жырлар ижәт ителде. Октябрьдан соң халыкка, элекке вакытлардагы кебек, әллә нинди геройлар эзләргә, фантастик геройлар турында хыялланырга туры килмәде.

Бөек Октябрь социалистик революциянең жинеп чыгуына В. И. Ленин житәкчелек итте. Менә шуның өчен дә бөек Ленин образы халык күңелендә хезмәт ияләренә күптәнге теләк һәм өметләрен тормышка ашыручы реаль герой булып гәүдәләнде. Дошманнарны тар-мар итүче Кызыл Армиянең барлык жиңүләрен халык революциянең беренче көннәреннән үк Коммунистлар партиясә һәм бөек Ленин исемә белән бәйләп жырлады һәм шул турыда йөзләргә жырлар ижәт итте. Гражданнар сугышы фронтларында Совет илен батырларча яклаучы геройлар — Ворошилов, Буденный, Фрунзе, Чапаев һ. б. турында халык бик күп санда жырлар һәм бу полководецларга кайнар мәхәббәт белән сугарылган истәлекләр тудырды.

Совет халык авыз ижаты эсәрләрендә безнең илдә булган барлык уңышлыklar безнең бөек партиябез һәм Ленин образы белән бәйләп жырлана.

Советлар Союзы Конституциясенә багыпланган жырларда халыкның Коммунистлар партиясенә булган кайнар мәхәббәте, чын күңелдән әйтелгән рәхмәте яңгырый. Коммунизмга бару юлындагы жиңү байрагы булган Советлар Союзы Конституциясен халык алкышлап каршы алды һәм шул шатлыгын үзенә жырларында чагылдырды.

Халыкның Коммунистлар партиясенә һәм Совет дәүләтенә булган чиксез зур мәхәббәте Бөек Ватан сугышына карата ижәт ителгән жырларда тагын да ачык чагылды.

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫ

ӘКИЯТЛӘР.

КАМЫР БАТЫР.

Борын-борын заманда, кәжә команда, әби-бабай тумас борын, әти белән икәү генә торган чагында, бар иде бер карт белән карчык. Аларның балалары юк иде, шунар кайгылары бик зур иде.

Бер заман болар исәпләделәр, уйладылар да камыр-дан бер бала сыны ясап куйдылар. Әби чыгып китте сыер саварга, бабай чыгып китте утын ярырга.

Керсәләр, исләре китте, акыллары таралды: камыр сыны, малай булып, кәжә бәтиләре белән уйнап йөри.

Камыр малай төн үсә, көн үсә, ай үсәсен көн үсә, ел үсәсен ай үсә. Бабай ясап бирде, ди, моңа шартаяк. Малай бер таянган иде, ди, шартаяк шарт итеп сынды, ди. Бабай төшөп китте, ди, тимерчедән ясатты, ди, моңа тимер шартаяк. Малай бер көнне урамга чыга — бер малайның аягын сындырып керә, икенче көнне чыга — икенче малайның муенын сындырып керә, ди.

Шуннан соң авыл халкы жыелып бабайга әйтәләр:

— Малася малай төсле түгел, балаларны имгәтеп бетерә, теләсәң кая куй! — диләр.

Чыгып китә малай дөнья гизәргә. Атна китә, көн китә, ай китә, ел китә, бер саплам жир китә. Барып керә, ди, бу бер карурманга. Очрый, ди, моңа бер аягын тышаулаган кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп тышауладың син бу аягыңны? — ди.

Теге кеше әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди, аягыңны ычкындырсам, мин күккә очам, миңем арттан кош-корт та очып җитә алмый, — ди.

Камыр батыр моны үзе белән ияртеп китә, ди.

Баралар, баралар, ди, барз торгач, очрый, ди, боларга борын тишеген бармагы белән кысып утырган бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай борын тишегенне кысып утырасың? — ди.

Теге кеше әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди. Югытса дөньяда зилзилә куба, бер борын тишеге белән өрдереп тә биш ташлы тегермән әйләндерәм мин, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп алып китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга эшләпсән кырын гына салган ак сакаллы бер бабай.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай эшләпсәне кырын гына салдың? — ди.

Теге бабай әйтә:

— Миңа болай да таманга килә әле, ди. Мин эшләпәмне туры кесәм, күз ачмаслык буран чыга, басып кесәм, жир һөзсөз ике илле боз ката, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Баралар, баралар, ди, болар. Очрый, ди, боларга ук төзөп торучы тагын бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нәрсә атасың син болай? — ди.

Ук төзөп торучы әйтә:

— Ә-ә-ә-нә, күрәсәңме, теге тауның кабыргасында, моннан алтмыш чакрым жирдә, бер чебен утыра. Шул чебеннең сул күзен атып чыгараем, — ди.

Камыр батыр моны да үзе белән ияртеп китә, ди.

Тагын китәләр, ди. Беравык баргач, очрый, ди, боларга түфрак белән уйный торган сакаллы бер кеше.

Камыр батыр сорый моннан:

— Нишләп болай уйныйсың? — ди.

Сакаллы кеше әйтә:

— Бу яктан сугам — бу якка тау өям, бу яктап сугам — бу якка тау өям, — ди.

Камыр батыр монысын да үзе белән ияртеп китә.

Барып житәләр болар бер байга, сорыйлар моның кызын. Бай бик кире була, төрле хәйләләр кора.

— Минем кызым бай кызы, патша кызыннан ким түгел, сиңдәйләргә тиң түгел, ди. Әйдә, миннән булсын

яхшылык, ди, йөгерешчемне узсаң, бирсәм бирермен инде, — ди.

Китәләр йөгерешкә. Аягын тышаулаган егет алтымыш чакрым жирне бер-ике сикерүдә барып житә дә, бай йөгерешчесе килеп житкәнче дип, тау өстендә йоклап китә. Байның йөгерешчесе йөгереп мәйданга якынлашып килгәндә, теге һаман йоклаган була, ди, әле.

Камыр батыр әйтә:

— Ай-һай, ди, бай малае жиңә бит, ди. Ат әле тегенәр, — ди.

Алтымыш чакрымнан чебеннең сыңар күзен атып алу-чы кеше атып жибәрә, йөгерешченең колак яфрагын чәметтереп ала. Йөгерешче уянып китә дә мәйданга бай йөгерешчесеннән алда килеп житә, ди.

Хәзер бай алай итә, болай итә, боларны алдап чуен мунчага яба, ди. Әрдәнә-әрдәнә утын өйдәрә, ут төртә, боларны яндырып үтермәкче була. Болар мунча эчендә пешә башлыйлар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпсән туры кидерә — мунча эчендә күз ачмаслык буран кузгала, ди. Алай да пешә башлыйлар, ди. Камыр батыр бабайның эшләпсән бастырып кидертә — мунча стена-сына ике илле боз ката, ди.

Икенче көнне бай, мунча ишеген ачып жибәрсә, шаккатып ботып чаба: болар барысы да исән!

Камыр батыр әйтә бу байга:

— Башымны катырма син минем, ди. Алыштанмы, салыштанмы? — ди.

— Алыштан да булыр, ди, бай әйтә, салыштан да булыр. Минем сиңа бирә торган кызым юк, көчең житсә алырсың, — ди.

Китте алыш, китте егып салыш. Шундый алыштылар, шундый салыштылар — тигез жирләр түмгәк булды, түмгәк жирләр тигезләнде. Көн сугыштылар, төп сугыштылар, кич сугыштылар, бик озак сугыштылар. Бер борын тишеге белән өрдереп биш ташлы төгөрмән тарттыручы кеше борын тишеген сызгырттырып жибәрә — байның егерме кешесе очып китә. Туфрак белән уйнаучы бер яктан сугып жибәрә — утыз кеше күмелә, икенче яктан сугып жибәрә — утыз кеше күмелә. Камыр батыр күсәге белән бер селтәнә, утыз-кырык кеше кырылып бетә, ди.

Бай түзә алмаган, кызын бирергә булган, ди. Кызын Камыр батырга биргәннән соң утыз көн уен итеп, кы-

рык көн туен итеп, тумаган ала биянең итен пешереп, бик каты сыйланганнар, ди. Туйларында мин дә булдым, аш-суының чиге юк, бәдешләренәң төбө юк, мичкә-мичкә бал куйганнар, үзләре чүмеч белән чумыралар, миңа сабы белән генә эләкте.

ҮТКЕН ЕГЕТ.

Бер фәкыйрьнең өч улы була. Моның зур улы эш эзләп читкә чыгып китә. Атасы әйтә:

— Фәлән авылга барсаң, Мусага кермә, — ди.

Малай китә, теге авылга керә, Мусаның нәкъ үзенә очрый.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ди.

— Кирәк, — ди теге.

— Исең кем?

— Муса.

— Юк, ди, егет әйтә, — әти Мусага керергә кушмады, — ди.

Малай туры урамнан барганда, Муса карт астагы урамнан әйләнеп тагы моның каршысына килеп чыга. Малай әйтә:

— Мин эш эзләп йөрм, кеше кирәк түгелме? — ди.

Муса әйтә:

— Кирәк, — ди.

— Исең кем?

— Муса, — ди.

Теге егет:

— Бу авылда Мусадан башка кеше юктыр, ахры, ялланам инде, — ди.

Бу ялланды шул шарт белән: ачу китерештән. Муса әйтә:

— Сиңа ашаган саеп бер чынаяк чәй белән бер телем икмәк булып, ашыйсың да торып китәсен. Шунар ачуың килсә, арканнан бер телем хәш телеп алырмын. Минем ачуым килсә, син минем аркадан телеп алырсың, — ди.

Ни булса булды, егет кереп эшкә тотынды. Кайтып ашарга утыра: бер чынаяк чәй, бер телем икмәк моңа. Дүрт-биш көн эшлөгәч үк чыдарлык хәлс калмады моның. Беркөнне егет, эштән кайтып, чәйне эчте дә чынаякны ныграк каплады. Муса әйтә:

— Әллә, улым, ачуың киләме бер чынаяк чэй эчеп, бер телем икмәк ашаганга? — ди.

Егет әйтә:

— Эшләп-эшләп туйганчы ашамагач, нишләп ачуың килмәсен? — ди. Малайның аркасын ачып, бер телем каеш ала да жибәрә бай мою.

Уртанчы малай да, барып, шулай ук булып кайта.

Инде кече малай китә. Тагы теге карт туры килә.

— Бабай, сиңа хезмәтче кирәк түгелме? — ди.

Бабай әйтә:

— Кирәк, — ди.

Егет әйтә:

— Исемен кем?

— Исемем Муса.

Егет әйтә:

— Миңа Муса кирәк иде дә шул, минем эзләп йөргәнем син иден, — ди.

Кереп эш башлый бу. Бер, ике, өч көн бик яхшы хезмәт итә. Бер телем икмәкне ашап, бер чынаяк чәйнә эчә дә әйбәт кенә чынаягын каплый. Муса әйтә:

— Бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чэй эчкәнгә бер дә ачуың килмиме? — ди. Егет әйтә:

— Юк, ачуым килми, — ди.

— Иртәгесен, ди Муса, күрше малайлар белән сарык көтәргә барырсын, бик яхшы эшлисез икән, — ди.

Болар сарык көтәргә баралар. Елгага төшөп, Мусаның бер симез сарыгын суялар да иптәшләре белән пешереп ашыйлар.

Кич кайта, өстәл арасына кереп утыра, бер чынаяк чэй эчә, чынаягын каплай да кузгала.

— Улым, ди. Муса, бер телем икмәк ашап, бер чынаяк чэй эчкәнгә ачуың киләме әллә? — ди. Егет әйтә:

— Юк, юк, бабай, ачуым килми, ди. Теге тирән елда синен бер симез сарыгыңны суеп ашадык, бабай, синен ачуың килмиме? — ди, Муса:

— Юк, юк, — дигән була.

Муса хатынына әйтә:

— Бу малайны сарык көтәргә жибәрмик, ди, бу өйрәтер ахрысы безне, — ди.

— Бүген ат көтәргә бар, балам, — ди егеткә.

Икенче көнне ат көтәргә баралар. Мусаның бер симез бнясен суялар да рәхәтләнеп тамакларын туйдыралар, тиресен сатып, чэй-шикәр алалар.

Кич кайта, өстөл кырыена утыра, бер чынажк чэй эчэ дэ каплай, бер телем икмэкне ашый да торып китэ.

Муса әйтэ:

— Улым, аллә бер телем икмэк ашап, бер чынажк чэй эчкәңгә ачуың киләмс? — ди.

— Юк, юк, ди егет, бүген синен бер симез бияжне суеп ашадык әле. Синен ачуың килмиме сон? — ди.

— Юк, юк, — дигән була Муса, үзе «uh-uh», ди. — Алайса моннан сон йорт эше эшләрсең син, улым, — ди.

Беркөнне Мусага кунаклар килә.

— Улым, — ди, — кунаклар килде, бер сарык суй, — ди.

— Бабай, кайсын суйыйм? — ди.

Муса моңа күн бияләй чыгарып бирә:

— Шушыны ки дэ шапылдат, кайсы сиңа караса. шунсын суй, — ди.

Малай, күн бияләйне киеп, абзарга кереп кулын шапылдаткан иде, сарыклар өркөп абзар почмагына жылдылар да барысы да моңар карап тора башладылар. Тотынды бу сарыкларны кырырга. Бер сарыкны тунап алып керде. Муса әйтэ:

— Иңк озак маташтың, мал суйганың юк иде мал? — ди.

— Анда эш күп булды, — ди егет. — Сарыклар барысы да миңа карадылар, миңа аларның барысын да суйдым, ачуың килмиме? — ди. Муса:

— Юк, юк, — дигән була, үзе «ah-vah» килә.

Муса хатынына әйтэ:

— Безне бестерде бу, маллардан да аерды, моны. диюләргә жибәрәп, үтертергә кирәк, шунсыз котылып булмас моннан, — ди. Моңа әйтэ: — Безнең урманда, фәлән күлдә, су атларыбыз бар, шуларны алып кайтып күрсәт, — ди.

Егет чыгып китэ, күлгә барып житэ. Күл читеңдә һэй-бэт яшь юкәләр үсә икән, юкә төшсәрәп ала да тотына бу аркан ишәргә. Бер дию килеп чыга.

— Нишлисең? — дип сорый.

— Нишләгәнне күрсәң, — ди егет әйтэ, — аркан ишәмен, күлегезне күккә күтәрәмен, — ди. Дию күлгә чума да алып чыга бер зур ишәк.

— Менә шушыны күтәрәп күлне әйләнеп кил, — ди, — шуннан сон күлне күккә асуыңа ышанырмын, — ди.

— Әүвәл үзең күтәрәп әйлән, — ди егет.

Дию ишәкне күтәрәп китә дә, күлне әйләнәп, егет янына килә. — Хәзер син күтәр инде, — ди. Егет, арканнан пукта ясап, ишәккә кигезеп ала, өстенә сикереп менә дә — әйдә күл әйләнәсеннән чабарга! Биш минут эчендә күлне әйләнәп, дию янына килеп житә бу. Дию күлгә чума, абыйсына төшәп әйтә:

— Абый, күл читенә бер адәм баласы килгән, күлегезне күккә асам дип әйтә, котым очты, — ди. Агасы да чыга. Егеткә әйтә:

— Монда нишлисең?

— Нишләгәнне күрерсең, күлегезне күккә ассам, — ди егет.

Дию күлгә чума да егермә потлы чуен алып чыга.

— Менә шушыны күккә атып жибәр, төшкән чагында жиргә төшәрмисенчә кулга тотып, жиргә куй, — ди. Егет әйтә:

— Әүвәл үзек атып күрсәт, — ди. Дию тотып чөя чуенны, бик югары менеп китә. Төшкән чагында, кулы белән тотып жиргә куя.

— Я, син атып жибәр инде, — ди. Егет чуен гернең тоткасынан тота да, башын кыйшайтып, бер болытка карап тора. — Я, ни карап торасың, нишләп жибәрмисең? — ди дию.

— Мин жибәрсәм, төшәрлек итмәмен, энә болыт килмә, шуңа кыстырып жибәрермен мин, — ди. Дию әйтә:

— Дөнъяда бар гәрәбез шушы безнең, зинһар жибәрә күрмә, — ди. Бу, болытка карап, тагы якланган була:

— Жибәрәм булгач жибәрәм, калдырмыйм, — ди. Дию әйтә:

— Жибәрә күрмә, ни теләгән бар? — ди.

Егет әйтә:

— Минем теләгем шул: син энесне алып чык та, мин сезгә атланып Мусага сезне күрсәтеп килим, — ди.

Дию энесен алып чыгып, бу — абыйсына атланып, тегесен житәкләп, Муса авылына кайтырга чыгалар.

Урманны чыкканда юл буенда бер ауган имән бар икән. Егет әйтә диюгә:

— Әни, жиләккә килгәндә орчыгымны югалттым, дип әйткән иде, монда икән, моны күтәрәп кайт инде син, ди. Диюнең коты оча. — Әниснең орчыгы болай булгач, безне бер генә кабып йотар ул, — ди.

Бер су буеннан узганда ташландык тегермән ташы күрделәр. — Менә, ди егет әйтә, минем әнинең орчык

башы монда төшөп калган икэн, ди, моны да алыяк, — ди. Берсе имәнне күтәрде, берсе тегермән ташын, кайталап болар.

Авылга да якынлаштылар. Муса, егеттән котылдык дип, капка төбөнә чыгып карап йөри икэн, бер түбәдән диюләр белән егетнең килеп чыкканын күрә. Коты чыга моның. Егет диюләрне ишәк алдына алып керә, имән белән тегермән ташын куялар.

— Бабай, менә айгырларыңны алып кайттым, — ди егет, — кая куйыйм? — ди.

— Жибәр, улым, — ди Муса, — исәннәр икэн, шуныгына беләсем килгән иде, рәхмәт сиңа, — ди.

Муса бик курыкты инде моннан.

— Ишәк котылырга инде, — ди. Моны хәзер туйганы ашата, ачуың киләме дип сорамый да. Кич белән моңа әйтә:

— Балам, син түбән өйдә йокларсың, — ди. Хатыны белән киңәшеп, бер зур казан белән су кайнаталар. Егет йоклагач, өстенә кайнар су кошп үтермәк булалар. Егет төшөп ята. Кайнар су коя башлаганда, читкәрәк китеп тора. Тегеләр түгеп беткәч, тагын урынына килеп ята.

— Инде үлгәндер, ди Муса, иртәгә жыештырыбыз, — ди.

Иртә белән Муса төшә дә:

— Улым, нихәл? — ди. Бу йоклап яткан була. — Тынычсыз булмадымы, монда кеше кунганы юк иде, — ди.

— Юк, юк, бабай, — ди егет, — бер болыт килеп жылыгына янгыр яуды, рәхәтләнде тәңнәрәм, — ди.

Муса хатынына менеп әйтә:

— Ул, ди, жылыгына янгыр яуды дип әйтә, гомердә үлсә юк икән аның, башыбызга житәр, ахрысы, — ди.

Иртә торып, хатыны юл азыгы пешерә башлый, йортыны ташлап качыйк, дип уйлашалар болар. Шул көнне кич, ат жигеп, китәргә хәзерләнәләр. Юл азыкларын бер капчык белән тараптас артына бәйлиләр, бүтән әйберләрен дә салалар. Егет моны сизә дә, капчыкның азыгын бушатып, анда үзе кереп ята.

Муса белән хатыны, атка утырып, чыгып китәләр. Бик каты чабалар, барып-барып, ничә чакрымнар киткәч, бер су буена килеп житәләр. Ай яктысы якты. «Котылдык тегеннән» дип, атларын туарып, ашап-эчеп, йокларга яталар. Егет, капчыктан чыга да, байның атын жигәргә тотына, алып китәргә жыена. Ара-тирә атка

кычкыргалап та куя. Муса башын калкытып караса, егет атын тарантаска жигеп китэргэ тора. Егет әйтә:

— Бабай, атың белән тарантасынны алып киткәнгә ачуың килмиме? — ди. Муса кычкыра башлый:

— Мал-туарынны да бетереп, актык атынны да алгач, нигә ачуың килмәсен? — дип сикереп тора. Егет Мусаның аяк-кулын бәйлә, үткен пычак алып, күлмәген күтәрә дә аркасыннан бер телем каеш ала:

— Бусы абзый өчен, — ди. Икенчене теләп ала: — Бусы уртаңчы абзый өчен, — ди. Өченчене теләп ала: -- Менә монысы үзем өчен. — ди.

ИКЕ МУЛЛА БЕЛӘН БЕР МУЖИК.

Борын-борын заманда ике мулла белән бер мужик юлга чыкканнар. Барганнар-барганнар да туктаганнар болар бер кунаклыкка¹, туктагач, ботка пешергәннәр. Ботканың уртасын чокрыайтып, күп итеп май салганнар. Ашарга утыргач, муллаларның берсе, кашыгын алган да:

— Дин-шәригать юлы менә бола-а-а-й килә, — дип, ботка уртасындагы майны үз ягына агызып жибергән. Икенче мулла, моны карап торган да:

— Безнең әтинең тегермәне менә бу якка таба әйләнә торган иде, — дип, майны үз ягына агызган.

Мужик, карап-карап утырган да:

— Менә, муллалар, дөнья дигәнәң гел үзгәрәп тора, киләчәктә дөньяның менә шулай асты-өскә килер, — дип, табактагы ботканы бөтенләй болгатып бетергән. Муллалар бу юлы мужикны алдый алмаганнар.

Ярар. Икенче көнне болар тагын кунарга туктаганнар. Боларның бер пешкән казлары булган. Кичен йокларга ятканда үзара сөйләшкәннәр.

— Кем дә кем иң яхшы төш күрә, иртәгә казны шул ашар.

Иртән торгач, болар үзләренең төшләрен сөйләп башлаганнар. Башта беренче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — төшемдә яшел чапан, ап-ак чалма киеп, хажга киттем, — дигән.

¹ Кунаклык — юлчылар туктап кунып китә торган йорт — квартира.

Аның төшен яхшыга юраганнар. Аннары икенче мулла сөйләгән:

— Мин, — дигән, — зур аккош булып, кыйбла ягына очып киттем, — дигән.

Моның төшен дә яхшыга юраганнар. Инде мужикка чират житкән. Мужик әйткән:

— Сөзнен березгез яшел чапан, ап-ак чалма киеп хажга китте, икенчегез аккош булып очып китте. Мин: «Болар тиз генә кайта алмас инде, каз бозылып әрәм булыр», дип куркып, аны ашадым да куйдым, — дигән.

К. НАСЫРИ НОВЕЛЛАЛАРЫННАН ҮРНӘКЛӘР ИСКЕ МӘДРЭСӘДӘ.

1

Берәү әйтте: «Бер хәлфәне күрдәм, янында бер озын вә бер кыска таяклары бар, бер быргы, дәхи барабаны бар.

— Болар ни эшкә? — дип сорадым. Хәлфә әйтте:

— Бу авылда мин балалар укытып торамын. Балалар шаяралар, сабакларын укымыйлар. Миңа якынак утырганнарын кыска таяк белән сугамын, ерактагыларын озын таяк белән сугамын. (Алар минем) сүземне тыңламыйлар, үземнән өстемә ташланалар. Аннан соң барабанны орамын, быргыны кычкыртамын, шуннан соң халык жыелып мине коткаралар, — диде».

¹ Автор аларны хикәятләр дип атып.

К. Насыринның бу новеллалары 1880 нче елда басылган «Кырык бакча» һәм 1884 нче елда басылган «Фәвакиһәл жөләсә фил әдәбият» дигән китапларында бирелгәннәр.

II

Янә бер авылда бер өйнен ишеге төбендә бер хәлфәне күрдем, эт кебек өрер. «Бу ни хәл?» — дип туктадым. Күрдем, өйдән бер бала чыкты. Хәлфә ул баланы тотып алды, колагыны бәрды.

— Бу ни хәл? — дип сорадым.

Хәлфә әйтте:

— Мин балалар укытучы бер хәлфәмен. Бу бала бик усал, каршы. «Сабагынын укы!» — дисәм, качып китә; өснә керәдер дә чыкмый, эт белән уйный. Качан ки мин эт кебек өрсәм, «эт бар икән» дип чыгадыр да, тотып аламын, — диде.

III

Мәдрәсәдә бер шәкерт үзенен әнесен куа: «Бар, фәлән, су алып кер, минем эчәсем килә», — диде, әнесе бармады, тәкрар әйтте, бармады, чөнки әнесе яткан иде. Боларның хәлфәләре бар иде, ул әйтте: «Бар син, фәлән, үзең миңа су алып кер, минем эчәсем килә», — диде. Ул шәкерт торды, су алып керде, хәлфәсенә бирде. Хәлфә әйтте: «Ярар, рәхмәт, үзең эч инде, мин эчмәймен», — диде.

НАДАН МӨЭЗИН БЕЛӘН НАДАН МУЛЛА.

Бер мөэзинне манарада күрделәр, кулында «Иман шарты» бар, азанны «Иман шарты»ннан карап әйтә, имеш. Сорадылар: — Ник карап әйтәсен, азан сүзләрен күңеленнән белмисенме? — диделәр.

— Мулладан сорагыз, — диде.

Муллага бардылар. Мулла ул вакытта ишек алдында икән. Барып: «Әссәламегаләйкем», — дип салам бирделәр. Мулла, салам алмыйча, өенә кереп китте дә бер китап алып чыкты, (шуннан) актарды-актарды да «Вәгаләйкем әссәлам», — диде.

— Хәер, мулласы да шулай икән, — дип киттеләр.

СУФЫЯ.

Бәгъзе суфыйларга әйттеләр: «Жөббәнне¹ сат, акча булыр», — диделәр. Суфый әйтте: «Балыкчы кармагын сатса, ни белән балык тотса кирәк», — диде.

¹ Жөббә — мулла, ишан һәм суфыйлар кия торган озын кием.

МУЛЛА КАЯГЫСЫ.

Берәү вафат булып, мирасыннан бер яхшы тунын бер муллага жибәрделәр. Ул мулла әйтте: «Вафат булганым ишетеп бик кайгырган идем, тунын күргәч, сөендем тагы», — диде.

ЯРЛЫ КАЯГЫСЫ.

I

Бер фәкыйрь үлем сырхавы хәлендә ятканда, әкәра-басыннан (якыннарыннан) ¹ янына жыелган адәмнәр: «И фәлән, хәлән начар, иманыңны әйт», — дигәч, ул бичара: «Һай, шул үлем хәлендә дә имана белән аптыраталар ла», — димеш,

II

Берәү әйтте: «Бервакытны атым чыгып киткән иде. Атымны эзләргә чыктым, бик суык көн иде. Бер өйгә барып кердем, жәмәгать белән намаз укып торалар. Араларында бер карт бар, күлмәкчән, аяклары ялангач, үзе тунган, дер-дер калтырый, әйтә: «Ярабби, бу суык үзәгемә үтте, намаз укырга кушасың, киём бирмисең. Әгәр тәмуглык булсам, хәзер керт мине тәмугка, ичмасам жылыныр идем», — диде.

ХӘЙЛӘ ҺӘМ ТАПҚЫРЛЫК.

I

Бер үзен-үзе жыя алмаган ангыра кызны кияүгә бирделәр. Кияү, кыз янына кERGәч, күрде: кызның кулы камырлы, тырнак төпләре бар да камыр.

Кияү пакылекне ярата торган адәм, имеш. Кызның кулын юдырырга бер хәйлә табып, ул: «Абау, эчем авырта!» — дип угалана башлады. Кыз хафаланып: «Ай-һай, ни дару итәек?» — дигәч, егет әйтте: «Эчем авыртканда, энкәй кулын юып эчерсә, шифа таба торган идем», — диде. Аннан соң кыз: «Тукта, мин һәм шулай итеп караем, бәлки шифа булмасмы икән?» — дип, бер табакка су салып, кулын юды, суны егеткә бирде.

¹ Жәя эчендәге сүзләр төзүче аңлатмасы.

Егет күрде, кулында камырлар һаман бетмәгән, имеш. «Әнкәй ике кат юа торган иде», — дип, янә бер кат юдырды. Бераз торгач: «Шөкер, инде эчем авыр-туы басылды, ул суынны чыгарып түк», — диде. Кыз дәхи ул суны чыгарып түкте, хәйлә белән юдырганын аңламады.

II

Бер егет өйләнәп кыз катына баргач, егеткә аш пешереп китерделәр. Кыз барды да ин әүвәл ашны кабып карады. Кайнар, имеш, авызы пеште. «Һай, безнен әнкәй һәркайчан ашны суытып китерә», — диде. Егет дәхи: «Мин дә кабып карыйм», — дип барды да, салкын аш капкан кебек, алып кисәктән кабып йотты, авызы пеште, тамагы пеште, бик күнелсез булды. Кыз һәм хафаланып тышка чыгып керде. Егет әйтте: «Тышта һава ничек?» — диде. Кыз әйтте: «Тыштагы һаваны сора-саң, авызы пешкән егет кебек», — диде, чөнки һава болытлы вә томанлы иде.

III

Бервакыт хәзинәдән бер капчык алтын югалды. Казыйга¹ хәбәр бирделәр. Хәзинә йортында булган кешеләрнен барын да казый үзенә чакырды вә һәрберсенә берәр таяк бирде. Таяклар һәммәсе бер озынлыкта, бер үлчәүдә иде. Казый әйтте: «Кем дә кем угры булса, ул кешенен таягы бер бармак кадәрә озын булыр», — диде. «Бар, кайтыгыз!» — дип, кайтарып жиберде.

Капчык белән алтынны угырлаган кеше курыкты да казый биргән таякны бер бармак кадәр кисте.

Икенче көнне казый ул кешеләрнен һәммәсен үзенә чакырды, таякларын карады. Берсенен таягы бер бармак кадәрле кыска булып чыкты. Мәгълүм булды, алтынны ул кеше угырлаган, имеш. Алтынны хәзинәгә тапшырып, ул угрыны сәясәт кылды².

¹ Казый — хөкөм итүче.

² Сәясәт кылды — бу урында хөкөм итте, җәза билгеләде дигән мәгънәдә.

ТАНҚЫР ХАЛФӘ.

Бер патша үзөтсө углын гавам¹ балалары укый торган мәдрәсәгә бирде. Халфә аны укытты, кулыннан килгән чаклы тәрбияләде. Ләкин патша баласы, күпчелек укучыларга караганда, сәләтсезрәк һәм әхлак ягынан да түбәнрәк булып чыкты.

Халфә бу бит патша баласы дип тормады, малайны бүтән укучыларынан да битәр жәзалады, суктырды. Иркә малай халфәнең бу катылыгына түзә алмады, атасына кайтып зарланды, тәнендәге яраларын ачып күрсәтте. Патша, моны күрөп, бик каты ачуланды һәм тиз генә халфәне үз каршына чакырып китерергә кушты.

Халфәне китерделәр, патша каршына керттеләр.

— Син, халфә, — диде патша, ачулы тавыш белән, — минем баламны хәтта гавам балаларына караганда да катырак жәзага тартасың икән. Әйт, ни сәбәптән болай итәсен?

Халфә аңар җавап бирде:

— Гавам балалары алар болай да тормышның ачы һәм төчөсен татып үсәләр. Аларга жәфаның ни икәнен белдереп торасы юк. Патша балалары исә, киресенчә, жәфа ни нәрсә дә жәбер ни нәрсә икәнен белми үсәләр. Аңнары, патша булгач, халыкка жәбер-жәфа кылуны нигә дә санамый торган булалар. Мин, шуны истә тотып, сезнең балагызга жәзаны катырак бирәм, — диде.

— Сәбәбе шул гынамы? — диде патша.

— Юк; тагын бер сәбәбе бар.

Әйт, анысы нидән тора?

— Анысы, — диде халфә, — моннан гыйбарәт: гавам балалары күп вакыт, патша һәм бай балаларына чагыштырганда, үткенрәк, зирәгрәк һәм сәләтлерәк булалар. Мин сезнең балагызны өйрәтүгә күбрәк көч салам, ул исә һаман да артта калып бара.

— Алайса, мин баламны синнән укыттырым, алып бүтән халфәгә бирәм, — диде патша.

— Анысы сезнен ихтыярыгызда, падишамым, тик шуны онытмагыз: тәрбия бер — сәләт башка, — дип җавап бирде халфә.

¹ Гавам — халык, масса.

ПАТША БЕЛӘН КАРТ.

Беркөн бер патша бәгъзе вәзирләре белән сайранга чыкты, йөрә торгач, бер жирдә, кешеләреннән аерылып, ялгыз калды. Үзенә бер карт очрады, һәм ул картка әйтте: «Бабай, син кайдагы?» — диде. Карт әйтте: «Мин ошбу шәһәрдәнмен». Патша әйтте: «Бу шәһәрнең хакимнәре ничек?» Карт әйтте: «Хакимнәребез бик залимнар, бик усал кешеләр», — диде. Патша әйтте: «Патша хакында ни әйтәсен?» — диде. Карт әйтте: «Мәмләкәтебездә моның кебек залим патша булганы юк иде. золымы белән мәмләкәтне корытты», — диде. Патша әйтте: «Мине таниймсың, мин кем?» — диде. Карт әйтте: «Юк, танымыйм». Патша әйтте: «Мин шәһәрнең патшасы булырмын», — диде. Карт әйтте: «Син мине танийсыңмы?» Патша әйтте: «Юк». Карт әйтте: «Мин гажем кабиләсеннән фәлән углы фәлән мәжнүн (жүләр), көн саен ике мәртәбә шулай жүләрләнеп, саташып йөрмен», — диде.

ХЕЗМӘТЧЕ БЕЛӘН БАЙ.

Бер кешенен бер хезмәтчесе бар иде. Анар акча бирде, боерды: «Бар, базардан йөзем вә инжир алып кил!» — диде. Малай базарга китте, бик озак торып кайтты. Йөзем алып кайтты. Янә икенче мәртәбә инжир алырга китте, төплә кайтты. Аннан соң бае орышты, кыйнады. «Бер йомышка баргач, ике йомышны бетереп кайтыр кеше», — диде. Бервакытны бу бай сырхау булды. Баягы малайны табипка¹ жибәрде. Хезмәтче китте, табибны алып килде. Аның белән янә бер кеше няртеп килде. Бае әйтте: «Бу кешене нигә алып килдең?» — диде. Малай әйтте: «Фәлән вакыт үзен мине кыйнады, бер йомышка барганда, ике йомышны бетереп кил, дидең. Инде менә сина табиб, әгәр үлсәң, менә сина хабер казучы, икенче мәртәбә мине йәртмә!» — диде.

АҢГЫРАЛЫК БЭЛАСЕ.

Берәү углын сукага жибәрде, углына әйтте: «Углым, кич кайтканда, сука тимеренне яшереп кайт, угырлап китмәсеннәр», — диде. Углы барып бөтен көн сукалады,

¹ Табиб — доктор, врач.

кич кайтканда, сука тимерен бер карама төбенә яшереп куйды.

Кайтып килгәндә, атасы берничә адәмиэр белән урамда утырып торыр. Атасына кычкырды: «Әти, сука тимерен фәлән карама төбенә яшереп калдырдым», — диде. Атасы әйтте: «И ахмак, яшерган нәрсәне шулай кычкырып әйтәләрме», — диде.

Икенче көнне сукага барса, күрде: карама төбенинән сука тимерен урлап китмешләр. Тиз үк атына атланып, атасы янына чабып кайтты. Атасы печәнлектә йоклаган иде. Атасын эзләп тапты. Атасының колагына акрын гына: «Әти, сука тимерен урлаганнар», — диде.

ХИКӘЯТ.

Бер сабый бала, кояшлы көн бер жирдә йөргәндә, үзенең күләгәсене күреп, күләгәсә артыннан житмәкче булды. Күләгә артыннан житәмен дип бара. Ул барган саен, күләгә һаман алга китә. Бу баланың ачуы килеп, күләгәнән өстенә басарга теләп йөгәрә башлады. Ул йөгәрсә, күләгә һәм йөгәрә. Бала тәмам арыды. Әйләнә-иш янә киткән урынына кайтып барганда артына әйләнә-иш караса, күләгә артыннан ияреп килә. «Һи, мин юкка йөгәрдем, ул миннән үзе дә калмый икән», — диде.

ХИССИЯТЕ МИЛЛИЯ

(1906)

Көз житте. Мәдрәсәләребездә укулар башлана. Уку дигәч тә, чын уку дип уйланмасын. Безнең бәхетсез мәдрәсәләребез һаман шул укытучы битлеген киеп, култык

астына китаплар кыстырган булып, 25 жирдән аш ашагач, абыстай янына корсагын күтәреп кайтып житү авыр булганлыктан гына, мәдрәсәгә туктап, берәз хәл жыйр өчен гешә бер чирек сәгать 5—6 кабат мөндәр өстендә утырып, берәз хәл жыйгач, чыгып китә торган мөдәррисләр¹ кул астыннан һәмшә² чыкмагандыр.

Шәкертләребез, хөррият кояшы туып дөньяны яктырткач, борынгы истибдат³ караңгылыгында кеше төсле булып күренгән мөдәррисләрнең кем икәнлекләрен таныдылар. Шул мөдәррисләрнең укытабыз дигән булып, шәкертләрне һич чыга алмаслык падаңлык урманына кертәп адаштырганнарын аңладылар. Һәм шәкертләрнең төхсыйле кәмәләт вә гыйлемнән⁴ максутлары бер такым⁵ сыра миңкәсә булган байларның этләре хөкемәндә бер хыйваннары булу булмаенча, азат, сәрбәст⁶, һәр байдан бай, үзенә-үзе һәр падишаһдан артык падишаһ була алулары икәнлеген төшенделәр.

Инде ул шәкертләрнең шул аңлауларын вә үзләренен хөр икәнлекләрен белү хисләрен күңелләреннән кисеп ташламаган төкәдирдә, алар һаман бөтен көчләре, тешләре вә тырнаклары илә үзләрен шул залым мөдәррисләрнең вә падаң зур корсаклы байларның кулларыннан коткарырга тырышачаклардыр. Шәкертләр, бу көпнән алып, үзләрсенң милләт эчендә иң кадерле, иң дәрәжәле бер затлар икәнлекләрен аңлап вә аңлатып, үзләрсенң иң түбән теләнгәндән дә түбән бер меккеннәр түгеллекләрен күрсәтәчәкләрдер. Инде шәкертләр бер сараң байның күз карашларын тәгъкыйп итеп⁷, безгә иңчәк карар икән, мәрхәмәтле карар микән, мәрхәмәтсез карар микән, алафранка⁸ киеңгәнемле күрсә, ашка чакырыр микән, дип калтырал тормаячаклардыр.

— Алар, бу хурлыкларны күргәнчә, нинди кәсеп итсәләр дә, үзләрен үзләре кул көчләре берлә туйдырачаклардыр.

¹ Мөдәррисләр — дәрес бирүчеләр (муллалар).

² Һәмшә — һаман.

³ Истибдат — реакция, искелек, деспотизм.

⁴ Төхсыйле кәмәләт вә гыйлемнән — белем алу һәм өйрәнү мәгънәсендә.

⁵ Бер такым — берничә.

⁶ Сәрбәст — ирекле.

⁷ Тәгъкыйп итеп — күзәтеп.

⁸ Алафранка — французча (европача). Биредә шәкертләрнең яңачарак киенүләре турында сүз бара.

Милләт образованный кешеләргә һәм халык файдасын һәр төрлө үзенең шәхси мәнәфигыннан¹ вә корсак фәйдаларыннан өстә тотат торган, милләт файдасын күз өстендәге каш дәрәжәсендә газиз тотат торган милләт арсланнарына мохтаж. Милләт аталарга, аналарга, мөгаллимнәргә, мөгаллимәләргә², мөрәббиләргә вә мөрәббияләргә³, чын мөхәррирлек табигатыләренә вә салахиятләренә⁴ мохтаж. Безнең милләт тә, башка милләтләрдәге кеби, хамисез⁵, мәлжәэсез⁶, фәкыйрь вә эшче халыкның фәйдаларына тырышучы, биш фәкыйрь кеше икән бер бай этеп алмаштырып вакытлар үткәнлеген аңлаучы вә аңлатучы егетләргә мохтаж. Безнең милләт тә Пушкиннарга, граф Лев Толстойларга, Лермонтовларга мохтаж. Кыскасы гына, безнең милләт тә башка милләтләрнең тәрәккыйләренә⁷ сәбәп булган чын мөхәррирләргә, рәссамнарга⁸, яңа-яңа милли шагыйрьләргә, музыкантларга вә гайреләргә⁹ мохтаж.

Бу әйтелгәннәр булмаганда, безнең тормышыбыз күчелсез, үлек чыккан өй төсле монды, тынсыз, тавышсыз, рәхәтсез булачактыр.

Болардан башка безнең гомерсез бер дә бәйрәмсез, гомерлек мәшгулият, яки бер дә жәйге қояшсыз мәңгелек көз көне төсле үтәчәктер.

Яшьләргә, баягы хәзрәтләрнең мендәр өстендә ял иткәннәренә генә канәгәтләнмәснә, уку кирәк. Бу аларның иң мөһимдәс¹⁰, иң беренче вазифаларыдыр¹¹.

Бу безнең һәр төрлө чалмалы бурлаклар тырнагынан азат булуыбызга вә бюрократия золымыннан, башка милләтләр илә берлектә, безнең дә котылуыбызга иң беренче вә иң тугры юлдыр. Укымак — дәресең ялганны, яктылыкның караңгыны, туының кәкрәсә, сафлыкның тозыклыкның жиннүләренә иң үткен, иң кирәкле коралдыр.

¹ Мәнәфигыннан — фәйдаларыннан.

² Мөгаллимнәргә, мөгаллимәләргә — ир укучуларга, хатын-кыз укучуларга.

³ Мөрәббиләргә вә мөрәббияләргә — тәрбияче ир һәм тәрбияче хатын-кызларга.

⁴ Салахиятләренә — сәләтләренә.

⁵ Хамисез — яклаучысы булмаган.

⁶ Мәлжәэсез — сиеңә торган урыны булмаган.

⁷ Тәрәккыйләренә — алга китүләренә.

⁸ Рәссамнарга — художникларга.

⁹ Вагайреләргә — һәм башкаларга.

¹⁰ Мөһимдәс — изге.

¹¹ Вазифаларыдыр — бурычларыдыр.

Укымак — фикерләргә жирдән күккә жибәрмәк. Укымак — үз янында булып торган нәрсәләрдән бигрәк, фикерләргә булачакларга сузмак. Укымак — үткәннәрдән кичеп, киләчәкләр — истикъбалъләр¹ тугрысында пәйгамбәрлек итмәк. Укымак — хәзергә көннәргә киләсе көннәргә өчен, бу көнгә мәсьәләләргә киләчәктәгә мәсьәләләргә чишү угрында ташламак димәктер. Укымак — бүгенгә дуслардан киләчәктәгә кара көннәргә өчен асылмак димәктер. Укымак — үзсизне һәрнәрсәгә белергә вә һәр макутка прешергә вә бөтен дөньяга солтан булырга лаек дип танымактыр. Укымак — «ижтиһад монкариз»² кеби сүзләрдән ха-ха-ха илә көлеп, гакыл пычагын гыйлем вә мәгърифәт кайрагына чылап кайрамак дигән сүздер. Укымак — утыз ел мәдрәсәдә ятып, бер татар баенның эштән чыккан кызы илә бер аулак бүлмәгә кереп яту, сонра шул байның бер асрау малае булып торы дигән сүз түгелдер.

Укымак ләфзы³ астында монның кеби хисапсыз мәгънәләр чыкса да, барчасы үз халкыбызга хезмәт итмәк дигән сүзгә кайтадыр. Укымак — халыкның бөлешен ашап, капын эчеп, үзсизне симертеп, ел сасен бер бай кызы үтереп яки асырып, хайванлык итеп яту дигән сүз түгелдер.

Беләмән ки, безнең шәкертләребез бу мәгънәләргә барчасын аңлаганнардыр, алар шуңар күрә үзләрен теләнчә ясап чыгара торган, тугрысын әйткәндә, теләнчә фабрикасы булган мәдрәсәләргә ләгънәт укып чыгып киткәннәрдер.

Шәкертләребезнең бу хәрәкәтләрен милләт әллә нинди зур өмнәләр вә сәгадәтләр көтсә дә урынлыдыр; яшьләребезне кайда укытырга вә ничек укытырга икәннен белсәк, милләт өчен жаннарын корбан итүчеләр вә үзләренң бил бәйләп керешкән юлларыннан, әллә нинди куркынычлар, әллә нинди хәвәф-хәтәрләр очраса да кайтмый торганнар һәм шулай булырга салахиятлеләр дә, анчак, яшьләребездер.

Без шәкертләргә, үзбездә кирәк кадәр динбезне вә әдбиятыбызны аңлагач, вакыт кичермичә, хөкүмәтнең рәсәлийларына вә гимназия казаннарына кереп, пешеп, кеше булып чыгарга кирәк. Русларның үз балалары

¹ Истикъбалъләр — киләчәкләр.

² Ижтиһад монкариз — дин һәм тормыш мәсьәләләргә турында фикер йөртү заманы үткән дип карау.

³ Ләфзы — сүзе.

кайсы мәктәпләрдә укыса, бездә дә шуларның итәкләренә ябышып керергә тырышырга тиешләр.

Хәзер дә милләткә чынлап риясыз, нифаксыз¹ хезмәт итүчеләр шул мин теләгән юл илә укыган яшьләребездер.

Без яшьләребезне Бохарага жиһәрсәк — ишәк, Истамбулга жиһәрсәк — полицейский вә шпион булып кайтачаклары моңарчы кайтканнары илә сабит вә мөдәлләлдер².

Әле Мәкәржә базарында да жылышлар, шураи өмәтләр³ булып үтте. Мосадәмәи әфкярдән барикаи хакыйкәт зәһур итәр⁴ дигән шикелле, шул жылышларынан берәр төрле файда чыгып китсә, шаять, без шәкертләргә дә гомеребездә, элек дәфга⁵ уларак, чын гыйлем илә сәламләшеп, гыйлемнең алдына тез чүгеп, кулларын үбеп, моңарчы гыйлем дип, гыйлемгә табан-табанга зыйд вә кире⁶ нәрсәләр берлән баш катырып йөргәнебез өчен гафу үтенер көннәр житәр; тырышыгыз, карендәшләр, шәкертләр, тырышыгыз, муллаларның мендәр өстендә корсак шиндереп утыруларына гына канәгать итмәгез, бөтен өмитебез, бөтен рижа вә илтимасыбыз⁷ анчак сезгә гаиттер!

МӘКАЛӘИ МАХСУСА

(1912)

III

Уфага життем. Тау башында тәртипсез таралып утырган. Извозчикка утырдым. Ләкин бу инде Самараның түгел иде. Арбасы шундый иске, шундый каты иде ки, эчәкләрем такта арбага буш салган дилбегә кеби үрле-

¹ Риясыз, нифаксыз — ялагайлыктан, икейөзлелектән башка.

² Сабит вә мөдәлләлдер — расланган, исбат ителгән.

³ Шураи өмәтләр — бер диндәге кешеләрнең жылышлары (бу урында 1906 елдагы мәселәманнар съезды күздә тотылган).

⁴ Мосадәмәи әфкярдән барикаи хакыйкәт зәһур итәр — фикерләр бәрелешүеннән хакыйкәт яшенләре туа.

⁵ Элек дәфга — беренче тапкыр.

⁶ Зыйд вә кире — каршы һәм кире.

⁷ Рижа вә илтимасыбыз — үтенү, соравыбыз.

кырлы сикерә иде. Таудан акрынлап менәсен, юлның этрафында жәһәннәм кеби тирән чоқырлар — хисабы юк. Жәһәннәмнең тирәсенә саклык өчен тезгән баганаларның арасы бик сирәк булып, арба янтайса, мәкиббән галә вәжһини¹ жәһәннәмгә төшү бик мөмкин иде.

Уфага кәргәндә бер дә шәһәргә кәргән кебек булмый. Әллә нинди ачык, тишек вә рәтсез һәм пустынный урамнар белән барасың. Эч поша. Кая соң моның шәһәрлеге! дип сукранганда, көчкә беркадәр яхшырак урамнарға кердек. Шулай барганда «Сабах» көтепханәсенең² ак вьескасы күренде. Тугры анда туктадым.

«Сабах» ка килүдән максудым, Самарадагы кеби, бер «Бристоль»гә барып эләкмәскә, ягъни нинди номерлар ничек булачагын сорашу иде. Ләкин, күрдем ки, магазинга тоташ шундый киң вә яхшы бер квартира бар. Монда мин түгел, миңа тагы 19 кеше кушсаң да сыярлык иде. Житмәсә аның асты кухня булып, һәрвакыт астан жылы бәргәйләгә беленде. Менә рәхәт! Менә икенче ләүкә. Монда китап төялеп килгән гайре мөтәһһи³ ящиклардан кровать ясау вафля пешерү шикелле тиз. Аста ящик булса да, өстенә йомшак вә натур нәрсәләр каплагач, ярый ул. Өстендә әйбәт киём булгач, синең бәрәңгә ашаганыңны кем белә? Урамга чыксаң, мыскны кашыктагы май белән майлап була. Дөнья яратылганнан бирле ялганнар күбесенчә тотылмый калган...

...Мин фәкыйрь дә татар вә исламга гаят⁴ эшләрдә «чебен тимәс чер итәр» бер кеше булганымнан, «Япония мөселман идүче голәма нәрәдә?»⁵ сәрләүхәлә⁶ бер шигырь язган идем.

Квартира, гомумән, күңелле. Кеше күп килә. Эч пошарлык түгел. Монда һәр көн мөхәддисе кәбир⁷ Әхмәт Фаиз Даутов белән күрешәбез. Ул скрипкада маташтыра, әлегә яхшы уйный алмый. Ләкин жырласа, миңа андый жырны гомеремә тыңлар идем. Аның гади сөйләшүдә дә металлический вә музыкальный тавышы жырлау заманында бөтен көчен вә голвиятен изһар итә⁸. Мин

¹ Мәкиббән галә вәжһини — ләзгубән.

² «Сабах» көтепханәсе — китап кибетчесе яме.

³ Гайре мөтәһһи — чиксез күп.

⁴ Гаят — караган.

⁵ Голәма нәрәдә — галимнәр кайда?

⁶ Сәрләүхәлә — исемдәгә, исемле.

⁷ Мөхәддисе кәбир — пәйгамбәр сүзләрен күп белүче

⁸ Голвиятен изһар итә — бөскетеп күрсәтә

Латыповны ишеткәнем юк, ләкин Камил буш бугаз кебиләрне бу жирдә телгә алырга да хурланам. Петербург профессорлары хәзер башкорт халкының бик тиздән монкариз булачагына¹ иман иткәһнәр. Башкортларның гадәт вә әхлакларын язу һәм кием вә эшшәтләрен музей өчен гикшереп ятмакталар икән. Әгәр Фанз әфәнде кеби чын башкорт рухы вә башкорт моңы белән жырланган жырлар да граммофоннарға алынып калса, моның башкорт инкыйразынан² соң азы әһәмияте булыр иде?! Ләкин милләтемез дигүзенен энжеләре төптә ятып, «ул-бу»ларыгына өскә калка шул.

Дикъкәт итәсезме? Хәзер граммофонға жырлау фахшәләр вә энваг³ эшсез, ашсызлар кәсебе булды. Казанның «Кәжә Маһи», «Подвал Фатыйма», «Этле Хөснни», «Жингәчи кызлары»на кадәр, төрле шәһәрләрдә граммофонға жырлап, милләтнең сәмгын⁴ мәсхәрә итеп бөтерделәр. Фахшиш тавыш, фахшиш рух, фахшиш көй! Фахшиш мәгънә! Менә шулар безнең фахшиятсез, пакъ мәселман түрләренә кереп утыралар. Түрдә утырып граммофоннар сүгенәләр. Мин Казанда, Астраханьда әллә ничә граммофоннан шуны уйнатучы гаилә әфрады⁵ өчен кызарып утырдым. Алар минем кәсфемиңе ачарга граммофон боралар иде. Мин исә чыраемны сытып утыра идем. Чөнки алар шикәр дип үзләре белмиңә ачуташ каптыралар иде.

IV

Уфаның мәгъмүрият⁶ ягы Казаннан күп начар булса да, табигать ягы күп шәһәрләрдән өстен. Әүвәл үк тау башында, димәк, жәй көне дә, кыш көне дә һава яхшы. Жырларымызда шулкадәр күп жырланган Агыйдел буенда. Шәһәр эчендә йортларга караганда агачлар күп диярлек. Моның жәй көнегә әһәмияте! Өстәк карашта Уфаның халкы да айнык вә саф күренә. Чөнки бу шәһәрдә чат саен халык саулыгын химая итә⁷ торган сәт ки-

¹ Монкариз булачагына — бетәчәгенә.

² Инкыйразынан — бетүениән.

³ Энваг — төрле.

⁴ Сәмгын — тыклау тойгысы.

⁵ Гаилә әфрады — семья членнары.

⁶ Мәгъмүрият — төзеклек.

⁷ Химая итә — саклый.

бетләре. Һәммәсендә халык. Пивнойлар сирәк. Бу шәһәр «Ай-һай Казанның каласы, аза ишан баласы» түгел. Сөт сатучылар, мендәргә утырган мулла кеби, үзләре хезмәт итмиләр. Сөт эчүчеләр үзләре буфеттан сөт алып килә. Чөнки... сөтчә сиңа саламәтлек бирә, алар нишләп үзләре хезмәт итсеннәр... Сау буласың килсә, әнә сөтне үзәң барып ал! Монда трактир официантлары кеби рия, ни-фак¹ вә посетительгә ярарга тырышып кылану күренми.

Фәлсәфәгә кердем... язам, язам, — кая көлкесә?..

Урман, урман, — кая төлкесә?!

V

Әйе, урманның да бөтен жирендә төлкә булмый, мә-каләңең дә һәр сәтырыңда² көлкә булмый. Актар агач араларын, бардыр төлкесә, укып чык бөтен караларым, бардыр көлкесә.

Мәжит әфәнде Гафури белән күрештек. Ул миңа караганда да юаншланган вә дөнья тарафыннан басылган кеби күренде. Аның белән безнең мосахәбәмез³ күп ва-кыт күзләр аркылы гына кылына иде. Чинтәи безне кара-ган кеше икемезне әле генә хисапсыз каты шаярып, соң-ра аналары кыйнап, бер минут элек кенә елаудан тукта-ган балаларга охшатыр иде.

Ишшлик соң? Шаярыр идек, әле генә язмыш ханым кыйнаган; слар идек, әле күздә яшемез дә кипкән.

Россиядә хәзер уйнаган жыллар вә Россия һавасы безнең бөтен коллегаларымызны шул халәтә рухиягә ки-тергән...

Әйе, әле күздә яшемез дә кипкән. Киләчәктәге шатлык яки ерак, яки юк.

Уфада шактый заман торсам да, аның эчен вә этра-фын карап йөрү алмадым. Мәжит белән йөрергә чыксам да, ярты юлда хәл беткәч, өйгә борыла идек. Монда трамвай юк. Извозчикта эч кенә авырта, эч авырттырмый торганына утырсаң, кесә авырта иде...

Әлкыйсса⁴, мәзкүр⁵ нәрсәне күрсәтмәгәннәр.

Хәзергә житәр әле.

¹ Н и ф а к — бозык.

² С ә т ы р ы ң д а — юлыңда.

³ М о с а х а б ә м е з — сөйләшүебез, әңгәмәбез.

⁴ Ә л к ы й с с а — кыскасы.

⁵ М ә з к ү р — әлегә.

VI

Өстөн генә эләктереп китү тарзын алган¹... мондый сәяхәтнамә өчен Уфада артык нәрсә күрмәдем, бугай.

Хәер, шәһәр бакчасында өстөнә жөббә, башка зәңгәр фәс, күзгә күзлек, аякка «ботинка», авызына кош канаты төшәрлек дәрәжәдә, борынын күтәрәп барган бер моғърур шәкертне туктатып, юри «вокар² вә мәһабәтен» бозар өчен «Син курай уйный беләсәңме?» — дип сорыйсым килде. Мин үзем, гомумән, шундый «кәмпитле» мәһабәтлекне бозудан ләззәт табам. Аннан соң без беләбез ки, татар шәкертен кеше ясар өчен иң элек анын «вокарен» бозарга кирәк.

Бу, өй салганда иң элек нигездән башлау, сүткәндә түбәдән тотышу кеби кагыйдә инде.

Андый «вокар», яшьлектә жиңмерелмәсә, бәгъзан, мөхәррир булып гомәр итеп, неграмотный үлчәк «затә гәлиләрдә»³ дә калат. Мисал эзләсәңгез, күктән йолдыз эзләгән кеби генә булып, аны табуда зохмәт чикмәссез.

Әле апрельнең әүвәлге яртысы гына житә. Минем өчен көннәр әкрән кичәләр. Апрельнең әүвәл ягынан, «әүвәл коръаннан чыга алмый йодәгән малай кеби, мин дә үтә алмыйм. Малай, хәлфәсә сизмәгәндә, сабагын «сикерткән» кеби, мин дә күп йоклап карыйм. Ләкин максады аслый⁴ булган кымыз сезоны житми. Уфада кымыз юк.

Дорес, мин кымызны Уфада да, әтрафында да эчәчәк түгел. Мин анын өчен Троицкига барырга Казаннан ук карар биреп чыккан вә йөзләп баш бия саудыра торган бер Троицк кешесенә барасы, кымызны савылган урында чатыр тегеп торып эчәсә кеше. Чөнки Уфа әтрафын европалылар басып, биттабгы⁵ андагы кымыз искусственый (жагли) лаңганлыгынан хәбәрәм бар иде. Ләкин Уфада да кымыз булмаганлыгынан, Троицк «кусагасылары»⁶ ның да «бия байламаганлыгын» истидлалъ итә идем⁷.

¹ Тарзын алган — төсен, формасын алган.

² Вәкар — тәкәббер.

³ Затә гәлиләрдә — югары затләрдә.

⁴ Максaды аслый — төп теләк.

⁵ Биттабгы — табигый.

⁶ Кусагасылары — биредә Тукай кымыз эчәтүче казахлар турында сөйлә.

⁷ Истидлалъ итә идем — уйлап белдем.

Шулай, ни ары, ни бире булып торганда, кесәмдәге, Петербургка мине чакырып язган, бер хат исемә төште. Бу хат инде беренче түгел, берничәнче иде.

Буш та түгел, житди иде. Ләкин житди булса да, мин Петербургка баруны көзгә, кымыз эчеп хәлләнгән чакка китермәкче идем. Юк инде, Петербургка хәзер барам. Кымыз да булмагач, Уфада нәрсәгә ятыйм? Житмәсә аның «авыллыгы», тынлыгы, жансызлыгы минем әле хасил¹ булмактагы европалылыгымны, культурный шәһәр кешесслегемне, шау-шу яратучылыгымны, галәбәлек², көрәш сөючелегемне үчәкләгән кеби булды. Китәм Петербургка! Кымызга кадәр торам. Телеграмма, ответ. Киттем.

¹ Хасил — барлыкка килү.

² Галәбәлек — өстенлек, җиңү.

ЯРЛЫЛАР ЯКИ ӨЙДӘШ ХАТЫН

(1909)

I

Мин тора торган шәһәрнең уртасында базар булып, ул базарның да уртасында бер жирдә һәрвакытта эш эзләп, эш көтеп тора торган ярлылар була торган иде. Кем нинди эш куша, нинди хезмәт тугры килә, алар шуны дүрт күз илә көтеп кенә торалар иде. Бер кешегә утын ярдыру, кар көрәтү кеби кара эшләрне эшләргә кеше кирәк булса, шул эш көтеп тора торган ярлылар янына килеп, аларның берсене алып китә иде.

Монда эш көтеп тора торган ярлыларның кулларынан килә торган эш утын яру, кар көрәү, пычрак чүпләрне тазарту кеби, бик агыр кара эшләр генә булып, кораллары да көрәк, балта кеби нәрсэләр иде. Болар шул һөнәр вә шул кораллары илә кул көчләре аркасында тамакларын туйдыралар иде. Бу ярлылар, солы катыш үскән богдай кеби, татар илән руслары катыш торалар иде. Боларның һәр көнге гадәтләре иртә үк торып, шул жиргә килеп жыелып, эш көтеп тору, эш булса, эшләп кайту, эш булмаса, кайгылы сурәттә кайту иде.

Менә бу көндә алар гадәтләре буенча иртә намаз вакытында ук бу жиргә ризык эзләп килеп тулганнар иде. Бу көн кышның иң салкын көне булып, кара халык төгъбиренчә әйткән вакытта, төксерек жиргә төшмәслек чатлама суык иде. Кояш яңа гына чыгып, тирә-ягы зур алка илә әйләндереп алынган иде. Кояшның буйлә киртәләнеп зур алка (даирә) эчендә калуы бик салкын вакытларда гына булганга күрә, кояшка караганда кояш үзе бер салкын боз тавы кеби күренә иде.

Базарга утын, печән сатарга килә торган авыл кешеләренең йөгәрә-йөгәрә атлары вә чаналары янынан килүләре, дагасыз атларның, тоякларына ябышып каткан бозлары сәбәпле, тарта алмый әрле-бирле селкенүләре, бу атлар асылда кара туры булып та, тирлән чыккан парлары өсләренә бәс булып ябышкач, ап-ак булып күренүләре, борыннарына сыер имчәге кеби бозларның катулары көннең рәхимсез салкын икәнне күрсәтә иде. Моржалардан чыгып бик югары күтәрел-

гән, салкынлыктан зур тирәкләр шәклен алган төтеннәр иһаятьсез күп булып, читтән караганда кара урман кеби булып күрсенә, һәр кешенек өйдә генә утырганыны искә төшерә иде. Урамда йөрүчеләр бик аз булып, аларның да ихтыярсыз йөгәрә-йөгәрә барулары бик зарур йомыш илә чыкканлыкларыны белдерә иде. Бу йөрүчеләр тиз-тиз колакларын, битләрен ышкыйлар, бара торган жирләренә барып житү илә, тишегенә качып кереп киткән тычкан кеби, тиз генә кереп югалалар иде.

Менә шулай салкын көндә теге эш эзләп чыгучы ярлылар үзләренек мәжмәгелфокара¹ булган урыннарына әллә кайчан килеп тулганнар, бик ашыгычлык илә эш көтәләр иде. Болар эш көтә-көтә аптырагач, салкынлыкка чыдый алмагач, ике кулларын бер-берсенә китереп жиңнәре эченә тыгып куйганнар, кулларында бияләйләре булганы өшемәскә тырышып ике кулны бер-берсенә шап-шоп иттереп сугалар, әрлс-бирлс йөгәрәләр, бер-берсе илә көрәшеп алышып та киткән булалар, «э, корт чага, корт чага» дип, тиз-тиз колак һәм борыннарын ышкыйлар иде. Иңчаклы салкынга бирешмәскә, чын куәтләре илә мокавәмәт итәргә² тырышсалар да, салкынлык боларга галип килә³, боларны калтырата, иң нечкә жирләренә чаклы барып, без кеби чәпчеп-чәпчеп ала иде. Өйләрендә тычкан туярлык та ризыклары булмаган бу ярлылар, эш кушучылар чыкмас микән дип, өмнит итеп, бу көнгә житәрлек ризык алып кайтып балачагаларыны туйдыру кирәк идекенә исләренә тошереп, шул 25—30 дәрәжә салкында торалар иде. Кайда булса да бер үлем дигән, күз керфекләренә кар ябышып, са кал-мыскларына боз катып, калтырашып торган бу ярлылар иңчек булса да үләр дәрәжәгә килгәнче эш көтәләр. Иң чаклы тилмереп көтсәләр дә, бик аз гынасына эш табу насып булды.

Эш тапканнары шатлыкларынан сикерә-сикерә китәләр, монда калганнары аңа кызыгып, «безгә дә шулай эш табылса, иңчек рәхәт булыр иде» дигән төсле, калалар иде. Калганнары никадәр зур өмет илә эш көтсәләр дә, бер дә эш табылмады. Кисмнәре берәр кат чикмән

¹ Мәжмәгелфокара — ярлылар жыела торган урын.

² Мокавәмәт итәргә — каршы торырга.

³ Галип килә — җиңә.

илә иске генә бишмәттән гыйбарәт булган бу ярлылар көтүнең актык дәрәжәсенә житеп, камил өмет өзгәч, өйдә аз гына ашарларына булганнары кайтып китә башладылар. Бу урында бик аз гына ярлылар торып калды. Монда торып калганнарының өйләрендә бер сынык булсын икмәк, бер чөметем чәй булмаганнарыдыр. Боларның максудларының гаясе¹ шушы салкында эш табып, 20—30 тиен акча алып кайтмак, шуның илә бу көн киченмәктер. Бу жирдә торып калганнарының эчендә кыска гына чикмән кигән, биләне бер жеп берлә генә бәйләгән, төрлө чүпрәкләренә, иске тулалары жыеп, аягына урап чабата кигән, чикмәне кыскарах булу сәбәпле, тезе тугрысында кызыл штаны күренеп торган, көрөгөнә култыгы астына кыстырган дәр-дәр калтырап торучы Шәриф дигән кеше дә бар иде.

Безем ярлылар арасынан алып, хәленә язачак ярлы зат ошбу Шәриф агай булганга күрә, монны онытырга тиеш түгел. Шуның өчен мин аны укучыларга артыграк тәгъриф итеп китмәкче буламын.

Шәриф бу шәһәргә срак түгел бер авылда тутан. Бала вакытында уку-фәлән күрмәгән, ятим калып, шул вакыттан бирле рәхәт күрмәй фәкыйрьлектә үскән, гомере буенча шуның кебек кара хезмәтләр илә генә тамагыны туйдырып көн үткәргән, ләззәт-рәхәтнең ни икәнәне белмәгән бәхетсез бер кешеләр. Менә монда торган вакытта да ике күзеннән ихтыярсыз үзе белмәй торган күз яшьләре ага, чуалып беткән сакалына тама да боз булып ката, салкынлыкка чыдый алмый калтырана, әрлө-бирлө йөгәргәләп, эллә ниләр уйлап эш көтә иде. Аның өсидәгә, әти нәрсә алып кайтыр икән, дип көтеп утыра торган балалары исенә төшә, ничек булса да бу көн ашарлык нәрсә алып кайтасы килә, шулай мөжәссәм² ярлы булып эш көтеп тора иде.

Шәрифнең ярлы иптәшләре, салкынга чыдый алмый, берәм-берәм кайта башладылар. Шәриф тә бик кайтыр, бу салкында бер минут та тормас иде, ләкин өйдә бер дә ашарга булмагач, анда хатын, бала-чагалары ач көенчә көтеп утыргач, ничек булса да берәр эш табып кайтуны өмет итә иде.

¹ Гаясе — чиге.

² Мөжәссәм — жисемләнгән (бу урында «нәкъ ясап куйган ярлы» мәгънасендәрәк).

Иптәшләре таралып беткәч, Шәриф бик шатланып, «инде үзем генә калдым, шаять берәр эш тутры килер», дип торган чакта, бер маржа Шәрифнең янына килеп, «әйдә, бу әйберләргә күтәрәп алып бар әле», дигәч тә Шәриф, аллага шөкерләр кылып, маржаның әйберләренә күтәрәп алып китте.

Юлда барган чакта ләззәтләр хыял илде, «бу маржа уи тиен бирер микән? Әгәр дә уи тиен бирсә, ике ка-
дак икмәк һәм, үземнең янымдагы бер тиенне кушып, өч мыскал чәй алып кайтыр идек», дип уйлый вә рә-
хәтләнә иде. Ул шулай унбер тиен акчасыны иници
урында тотарга кирәк икәнне уйлап бара торгач, мар-
жаның тора торган өенә барып та життеләр. Өйгә
кереп, әйберләргә идәнгә куйгач, теге маржа чишенеп,
кесәсеннән унике тиен акча алып, Шәрифкә тоттырды.
Менә шатлык! Инич уйламаганда, унике тиен акча
бирде...

Шәриф шатлануыннан нишләргә белмәй өйгә карап
йөгерде. Кайтып барганда, үзләренә якын лавкадан
ике кадак икмәк илде бер кап шырпы, өч мыскал чәй
алып кайтты. Тора торган кечкенә фатиры шәһәр-
нең читендә булса да, бик тиз кайтып житте, өенә ба-
рып кергән вакытта гүя хатын, балаларына мактанган
кебек: «Менә атагыз малны шулай таба ул, чыкты исә,
ала да килә», дигән төсле, култыгындагы әйберләр-
не сәке өстенә бушатып ташлады. Үзе бик зур бер
бурычтан котылган, өстән тау кеби авырлыкны алып
ташлаган кеше кеби, чикмәнне салып күлмәкчән генә
калды.

Шәрифнең хатыны Бәдрижамал исемле булса да,
ярлы булганга күрә, Бәдри яки Бәдрәш кенә дип йөртә
торганнар иде.

Бәдри ул Шәрифкә итагатьле генә һәм аның тор-
мышына өйрәнгән, Шәрифне эшлекле дип игътикатъ
итә¹ торган иде. Озын гына буйлы, ач ядакты, күзләре
эчкә баткан, мээюс кенә бер сыйфатта иде.

Өстенә кигән күлмәгенен ике жипе ак, билдән югары
тарафы кызыл, түбән тарафы саргылт, башына ураган,
былтыр урак вакытында алган яулыгы кып-кызыл
булганга күрә, ала киемле дип әйтерлек иде.

¹ Игътикатъ итә — мшана.

Боларның ике баласы булып, берсенең исеме Гөлжиһан булып, жиде яшендә, икенчесе ир бала булып. Ходайбирде исемдә, дүрт яшендә иде.

Бу вакытта Гөлжиһанның күлмәге таза гына булып, итәге генә ертылган, саче тарак юкка күрә таралмаган, чуалып беткән көенчә, ике кулы илә тиз-тиз башын кашып, яланаяк көенчә, миң алдында тора иде.

Ходайбирденең штаны юк, кап-кара күлмәк кигән, изү бавы ычкынган, ике жиңене салындырып, кулларыны эчкә тыгып, башыны иеп, бөгәрләнеп утырган, ике танау тишегеннән маңкасы кап-кара булып салынып төшкән, инде агызына керә дип куркып торганда гына кире тартып ала иде. Башының сачене үтмәс пәке берлә алганга күрә — тигезсез, аның өстенә өч-дүрт урында кутыр булып канаганга күрә, кәгазь ябыштырган иде. Аталарының бу нәрсәләргә алып кайтканыны күргәч тә, ачлыктан агарган йөзләрендә шатлык, күтәрелгән баткан күзләрендә хәят эсәре заһир булып, йөгөрөп, аталары алып кайткан нәрсәләргә янына барып, тотып-тотып карадылар.

Бәдри: — Сабыр итеп торыгыз! — дип икмәккә алып куйды да, үзе самоварны алып, тиз генә кагып, су салып, миң алдына утыртты. Яңа алып кайткан шырпыны ачып чыра яндырып, калай самоварның эченә салып жибәрде. Шул вакытта инде Шәриф: «Бу шырпыны саклабрак тот. Бик тиз бетә, беләсез бит, бу заманда акча табуы бик уңай эш түгел, әле дә тырышлык аркасында гына тамаклык акча таба алам», — дип, үзе генә ашарга табучы икәнне белдереп куйды.

Бәдри: — Әле дә алла ярдәм бирә әле, бу көн бик суык булганга күрә, бер дә эш булмас, ач торсак та өйдә генә ятмый, юкка чыгып китте, дип кайгырып тора идем.

Шәриф: — Суык дип, ач ятып булмый шул.

Бәдри: — Ничек бик тиз кайттың? Ни эш эшләдең?

Шәриф (эш таба торган кешеләр тавышы илә): — Бу көн кар-фәлән яумаган, кар көрәтүче булмады. Көн салкын булганга, утын ярдырырга эзләүче дә күренмәде. Менә шулай аптырап торганда гына, алланың рәхмәте илә, бер маржа, өмет итмәгән жирдән, килеп чыкты. Шунның әйберләргә күтәрешеп алып барган идем. Ун

тиен бирсә ярар иде дин торганда, унике тиен көмеш акча чыгарды да бирде. Бу әйберләрне шул акчага алып кайттым.

Шул вакыт Ходайбирде мич башыннан төшеп, ялан-аяк көенчә, йөгереп тышка чыгып китте. Ул кире кергәч, Шәриф: «Нигә өйне суытып йөрисең? Куян аягы ашадыңмы әллә?» дин сорады да, Бәдригә карап: «Тизрәк самоварны кайнат әле, чәй эчеп, дохи бер чыгып карарга қирәк, берәр эш табылмасмы, бер бәхет ачылса, ачыла торган ул, өйдә яту берлә әллә ни булмас», диде.

Бәдри: — Бу көн бик суык бит, инде чыкмасан да ярар.

Шәриф: — Чыкмый булмас, чыгып карарга кирәк, бот күтәреп көтеп, буш ятсан, ашарга китереп бирмәсләр. Менә әле көн салкын дин, иртә берлән чыкмаган булсам, бу көн ни ашар идек?

Бәдри самовар янына барып, өреп-өрен: «Таш кертән самовар, әле булса кайнап чыкмый, ничаклы күмер кирәк», дин чнертөп, алай-болай итеп утыра торгач, самовар калтырый башлады. Димәк, кайнады. Әлегә өч мыскал чәйне ертып, кечкенә кыршаулы кара чәйнеккә чәй салып, утыртып куйды. Кечкенә генә ертык ашъяулыкны жөеп, пар ярым чынаякны китереп куйды.

Менә көткән рәхәтләре булган чәйне эчәргә утырдылар.

Баягы ике кадак арыш икмәгене Бәдри кулына алып, ике зур гына теләм кисеп, Шәриф алдына, бер теләмне үз алдына куйды. Бу вакытта барчасының күзә шул ике кадак икмәктә иде. Дүртенче теләмне кисте дә уртага бүлеп, берсене Гөлжиһанга, яртысын Ходайбирдегә бирде. Калганын кулында тотып торган чакта, чак-чак чыдап торган Шәриф: «Житәр инде, телмә! Кич ашап ятарлык калсын, әллә бу көн эш табып була, әллә юк, бар чакта бүредәй, юк чакта шүредәй торырга ярамас, азрак кысынқырак ашарга кирәк», — диде. Ходайбирде икмәкне кулына алгач, бик шатланып ашарга да, ашамаска да белмәй, әрлө-бирлө әйләндереп карап, менә минеке күбрәк дигән төслә Гөлжиһанга күрсәтә, күзә янына гына алып барып, икмәкне төзләгән кеби кырыннан гына Гөлжиһанга карый иде.

Бәдри, бер пар чынаякка чэй ясап, Шәриф алдына куйды, икенче чынаяк астына чэй ясап, үзе алып эчә башлады.

Әллә кайдан алып кайткан бер кискәк шикәре исенә төшөп, куйган жиреннән алып, иккә бүлөп, яртысыны Шәрифкә бирде. Калган яртысыны дәхи иккә бүлөп, берсене Гөлжиһанга, берсене Ходайбирдегә бирде. Кечкенә шикәрне кулына эләктергәч, Ходайбирде бигрәк шатланды. Ни эшләргә белмәй аптырап берәз торгач, үзенә чэй эчәргә нәүбәт житкәнче бер кәгазь алып, төрөп куйды да Бәдригә карап:

«Әни, мин чәйне бу шикәр белән эчәрмен, ямә!» дил тәэкид итеп¹ куйды.

Шәриф бер аягын сузып, бик кәсфле, тәмам нәшат берлә² тирләп чэй эчә, үзенә бу халыкларга баш икәнене белдереп тора иде.

Чэй эчеп, күнеле ачылгач, үзенә бу көн ничек теге маржадан эйбер күтәрәп барган өчен уника тиен иккә алганыны бик озын итеп хатынына сөйләде. Бу сүзләре илә үзенә мал таба торган кеше икәнне күрсәтә иде. Бәдри дә бер кайгысыз, һәр эшләре мөкәммәл³ барган төсле иттереп чэй эчә, тубыгы янында яткан икмәккә карап куя, иренә яхшы гына жаваплар биреп, сии безгә вәлинигъмәт⁴ дигән төсле карый иде.

Гөлжиһан икмәгенә яртысыны ашап, яртысыны чэй илә кушып эчәргә самовар төбенә куеп, аның өстенә бик зур төсле иттереп шикәрне куйды да анасына карап: «Менә боларны чэй берлә кушып эчәрмен», — дил гуаһландырып куйды. Үзе самоварның аягыны бер кулы илә тотып карап утырды. Әзрәк торгач, акрын гына анасына карап: «Әни, миңа чэй ясап бир эл» дигәч, Бәдри эчә торган чәенә эчеп бетереп, сыек кына иттереп ясап, Гөлжиһанга бирде. Менә Гөлжиһанның һәр эше тәмам жиренә килде. Шикәрне илә бергә кушып, икмәкне дә ашап бетереп, торып китте. Инде нәүбәт Ходайбирдегә килде. Аңа да анасы чэй ясап биргәч, чәйне эчеп тәмам иткәч, тиз генә миң башына менеп, тараканнар илә уйный башлады. Шәриф ике

¹ Тәэкид итеп — беркетеп.

² Нәшат берлә — шатланып.

³ Мөкәммәл — тәмам житешеп.

⁴ Вәлинигъмәт — аш хужасы, тәрбияләүче.

телем икмәкне ашап бетергәч: «Кайда әле, азрак кисеп бир» дигәч, Бәдри кисеп бирергә дип, икмәкне кулына тоткач та, миң башыннан Ходайбирде төшеп, йөгереп, анасы янына килеп утырды. Монның күзе икмәк сорап тора иде. Бәдри юка гына иттереп Шәрифкә кисеп биргәч, икмәкнең чамасыны карап белгәч, бик юка һәм кыек итеп кисеп Ходайбирдегә бирде. Ходайбирде шатланып, йөгереп менеп китте. Бәдри Гөлжиһанны да мәхрүм итмәде, аңар да кисеп бирде. Үзсә азрак алды. Шулай итеп, бик рәхәт һәм кайгысыз чәй эчеп төмам иттеләр.

Шәриф дәхи кәсеп ээләп китәргә уйлап, чабатасыны алып, чүпрәкләрне урап киенергә кереште. Чабатасының астыны карап, әле нык икән дигән кеби, бармагы берлә тык-тык чиертеп-чиертеп карап, киенеп бетте. Чикмәнәне киенеп, иске кызыл яулыгыны муенына урап, балтасыны алып чыгып китте.

Шәриф чыгып киткәч, Бәдри калган чәйнә эчеп утырганда, күрше фатирда торган Шәех исемле егетнен хатыны Жәмилә килеп керде. Жәмиләнең кыяфәте тормышы агыр бер хәлдә, дөньяның бетмәс мәшәкәтләрендә идскене белдереп тора иде. Төсә саргайган, күзләре эчкә батып кәргән, өстенә иске генә күлмәк кигән, башына срытылып беткән яулыгыны ураган, аягына тузып, мысклары чыккан чабата кигән иде.

Үзсә караганда аннан һәр кеше нәфрәтләнә, аны беркем дә яратмый, бер кеше дә аны кызганмый төсле иде. Шуның өчен Бәдригә дә кыяр-кыймас кына өметсез бер тавыш илә: «Исәнмесез әле?» диде.

Бәдри: — Әле арубыз, диде дә чынаяк астына чәй ясап, алдына куйды. Баягы икмәктән, бик чамалап кына кисеп бирде. Бәдри икмәк тотканны күргәч тә Ходайбирде килеп житте. Бәдри, бар инде, азрак торгач ашарсын, дип кире жиберде.

Жәмилә икмәкне кулына алу илә зур-зур кабыт ашый башлады. Сары йөзсә аз гына якты чырай заһир булды. Шул бер телем арыш икмәгенә әллә кайчаннан бирле күрмәгәнә, чын күңелә илә, кайдан гына бер авыз тутырып кабарлык икмәк табылыр икән, дип йөргәнә күрә, ул бер телем арыш икмәгә аның өчен бер кыйммәтләр нәрсә кеби күрәнә иде. Жәмиләне шул икмәк мәсьәләсә саргайткан, ул шуның өчен бу хәлгә

калган, шул икмәк юклык аны кәефсезләндергән вә авыру сурәтенә керткәндер.

Икмәк ашап беткәч, «бетте дә... тагы аз гына булса!» дигән төсле иреннәрен ялап, алдындагы валчыкларны чүпләп кабып куйды. Аз гына күнеле ачылып, иркев бер сулу алып, ясалып бирелгән чәйне эчте.

Бәдри үзенчә бик зур ихсан кылган, бер кешенен рәхәт тормышына сәбәп булган кешеләрчә: — Я, Жәмилә, бу көн ирең кая китте? — диде. Жәмилә (күңелсез, бер дә җавап бирәсе килмәгән кеби): — Ул иртә үк торып, эш булмас микән, дип чыгып китте, белмәм кайчан кайтыр икән. Кичә дә төш уртасында гына өйгә кайтып керде. Балтасыны эллә инде сатып эчкән, кайда дисәм, әйтмәй, үзе исерек (озын бер сулу илә), кичә дә бер дә ашамый яткан идем, менә инде бу көн дә ашаганым юк. Бу көн иртә үк торып, теге урамга барып, йомычка алып кайтып, өйне жылытып алган булдым.

Бәдри (үзе бәхетлерәк бер кеше кеби): — Бигрәк начар инде, солдат кеби тик йөри, оятсыз!

Жәмилә: — Шулай инде. Әле синең бишмәтенне сорап торырга килгән идем, каланың бит әле теге очында безгә апа тиешле Гөлниса бар, алар яхшы гына торалар. Шунда барып кайтыйм дигән идем. Эллә эзмәз нәрсә сорап кайтыр идем.

Бәдри: — Минем үземнең дә барасы жирем бар иде дә, алай булгач, алып торсаң торыгын шул инде. Әле яна гына теге чәй эчеп чыгып китте. Бу көн иртә үк торып, эш эзләп чыккан иде. Менә инде бер яхшы марҗа очраган! Әйберләренә күтәрешеп алып барган өчен дә унике тиен акча биргән. Әле, хоҗага шөкер, бу арада бер дә аптыраганыбыз юк.

Жәмилә: — Әйе! Сөз, Бәдри апа, бик яхшы тора-сыз. Әнә минем ирем кебек булса, ни эшләр идегез. Тапкан бер акчасыны шунда бетереп кайта.

Бәдри: — Әлхәмдигилла, шайтан ярлы, без бай әле, — диде дә бишмәтене кулына тотып, әле дә бу бишмәт булды! дигән төсле, Жәмиләдән үзен бәхетлерәк кеби күрәп китереп бирде дә, — я әле, киң кара, сиңа озын түгел микән? — диде.

Жәмилә: — Озын булмас, буламы? — диеп киң карап, — таман гына икән, үземә үлчәп кистергән дип белерсен.

Бәдри: — Бу бишмәт бик нык булды инде, өстемнән салмый киям, бер дә тузуны белми.

Жәмилә: — Әле дә өр-яңа әле, гомеремдә шундый бер бишмәт күрә алмадым, — дип чыгып китә башлый.

Бәдри: — Жәмилә! Тизрәк кайт, яме, үземнең суга барасым да бар...

Жәмилә: — Бик тиз кайтам, анда бер дә тора торган эшәм юк, барам да кайтам.

Бәдри: — Бичара, бик авыр тора инде. Ире дә бик начар шул, матур гына хатынны шулай ач калдырып йөрергә ничек оялмый, типсә, тимер өзә торган егет, ялгыз хатынны туйдыра алмый, — дия үз-үзенә сүзләпеп самоварны жыештырып куя да, боз катып ябылмый торган ишекинең бусагасыны пычак белән кырып ябарга керешә. Юка гына тахтадан ясалган жеп-жиңел ишек каты итеп яккан саен кире ачыла да китә.

Жәмилә, бишмәтне кигәннен шатланып, артынан килерләр дә бишмәтне кире алырлар төсле булып, үзенә калса, бик калын киенгән, бер дә салкынга бирешерлек түгел төсле, шәп-шәп атлап, тауга карап менеп китте.

II

Шәриф чәй эчеп, жылынып алгач, бер дә кайгысыз, әллә ничек бик тиз эш табылып кеби булып, тиз-тиз бара иде. Күп тә йөрмәде. Бәхетенә каршы эш тапты. Мәнә утын ярырга кереште. Бер бәхет ачылса, ачыла торган дигән иде, филвакийгъ¹ шөйлә тугры килде. Эченнән әллә ниләр уйлаган кеби аллага шөкер итеп, чын ихлас белән яра иде. Хосусан хужа килгән вакытта бик уңган, вә бик эшлекле икәнне белдерер өчен ялтырап йөри, әүвәлдә ярылган утыннарны хужага күрсәтеп, мәнә моны бик эре итеп ярганнар, ахры бер дә эш рәте белмәгән кеше яргандыр, фәлән дип, сөйләнә иде. Утын хужасының бер мәртәбә килеп каравы аның күңелен үстерә, гайрәт бирә, вак кына итеп яруга сәбәп була иде. Утын яра торган тумарның өстенә утырып, бик жайлап истикъбале² тәммин ителгән кешеләрчә, бик күңелле сурәттә тәмәкәсен тарта, үзенчә бик

¹ Филвакийгъ — чылап та.

² Истикъбале — киләчәге.

лэззэт илэ шөйлэ уйлый иде: — Бу кафер кырык тиен бирмэс микэн? Бирер, бирер, илле тиен биреп куймасын, бу утын саженьнан күп артык бит, юк инде, кырык тиен генэ бирсен, шул да житэр. Күптэн бирле ит ашалганы юк иде — берэр егерме тиенлек ит алып кайтсам, егерме тиен кала. Егерме тиеннең биш тиен көмешенэ токмачка он алсам, аннан да унбиш тиен артып кала, унбиш тиенгэ биш кадак икмэк алып кайтсам...

— Менэ байлык!

Икенче рэт тэмэке тарткан чакта бу планны бозып:

— Юк, итне егерме тиенгэ үк алырга ярамый, унбиш тиенлек алсам, житэр, аннан калган биш тиенгэ чэй алырга кирэк, — ди иде. Бераздан соң күңеленэ өченче фикер төште. Бу фиксер ит алмый гына, тояк, эчэк-фэлэн алып кайту иде.

Менэ инде, ул итне алып кайтып пешергэч, ничек итеп утырып ашарга! Үзене мал табучы һәм ата, аларга баш, волинигъмэт төсле эре күрсөтөп ашауларыны хыялынан кичереп лэззэтлэнэ, шул уй аркасында 20—25 дәрәжә салкында теттереп утын яра иде.

Кояш батмады, бар утыны тәмам ярып бетереп, гайрәтле бер сурәттә хезмәт хакыны сорады. Хужа канчекч саран түгел икән! Шәриф уйлаганча кырык тиен көмеш хезмәт хакы өчен биреп, яхшы ярган өчен биш тиен дәхн биреп куйды. Шәриф бияләйне култыгы астына кыстырып, янчыгыны алып акчасыны санап салды да, бик күп маллы кеше кеби, эре генә атлап туры ит базарына китте.

Бу кырык биш тиен акча Шәрифнең ихтыяжына камил житкән, моннан күп булса — урыны юк, тотар урын булмагач, нигә кирәк, моннан күп булса, әллә нигә мазасыз булыр төсле күренә иде.

Ул, Шәриф, икмәк, чәйдән артып калган биш-ун тиен акчасына һәрвакытта урын таба алмый, ничек булса да тотып бетереп кайта торган иде. Мәсәлән, бер көн артып калган биш тиен акчасына нәрсә алырга белми, күзенә күренгән иске тимер кисәкләре алып кайткан иде. Менә бу вакытта да айың корган планыны теге артык биш тиен бозды. Ул биш тиенгә нәрсә алырга кирәк? дип юл буенча уйлап барды. Акча булса, урын табыла инде. Шәриф биш тиенгә дә урын тапты.

Чөнки бер бәйрәм булгач, булсын инде диде дә биш тиенлек шикәр алып кайтырга карар бирде.

Фатих Әмирхан

(1886—1926)

ТАТАР КЫЗЫ

I

Туды...

Туганда ул кеше иде: аякларын-кулларын үзе теләгәнчә селкетергә ихтыярлы, муенын теләгәнчә борудан, күзләре белән теләгән жиргә караудан берәү дә аны тыя алмый иде.

Бөгъзе вакытларда, кулларын-аякларын биләүгә чорнап, аны хәрәкәтләнмәскә мәжбүр иттеләр, ләкин ул моңар протест итәргә, риза түгеллеген белдерергә кодрәтле — слый ала, кычкыра ала: үз хөрриятен берәүдән дә югалттырырга риза түгеллеген, ирексезләүчеләрнең күзләренә туп-туры карап, белдертә ала иде.

Туганда ул кеше иде: көләргә — шулай итеп, үз алдына, хәзер генә килеп чыккан тормыш, дөньяда шатланган, рәхәтләнгән икәннен берәүдән дә курыкмый изһар итәргә, киреләнергә — шулай итеп, үзендә «теләү, теләмәү» дигән бер-берсенә һич охшамый торган сый-фатлар барлыгын, табигать тарафыннан фәкать шул

ике сыйфатка карап эш итэргэ куэсе¹ бирелгәнлеген күрсәтергә көчле иде.

Ул туды... Тугач, аны башкаларны — ир балаларны сала торган бишкәккә салдылар; анасы үз күнелендә, ир балалары белән янәшә үк жирдә, аңар урын бирде, ир балалары белән бер дәрәжәдә үк мэхәббәт итте, сөйдө; атасы да шулай ук итте. Өйдә вакытта ул ирләр тора торган ук бүлмәдә тора, тышка чыкса, ирләр йери торган ук жир өстендә күтәрәп йөртелә, ирләр жылына торган ук кояш белән жылына, ирләр туңа торган ук суыктаң туңа, ирләр шинкелле үк күнеленә килгән нәрсәне үзенчә уйларга, үз фикеренә, рухына, гақылына килгән нәрсәләр белән ирләр шинкелле үк тәэсирләнәргә хаклы иде.

Юмарт кояш аны алтынлы нуры белән чолгый, жия аның борынына язның шатлык, хәят², ләтафәт³ белән тулы исен китерә, яңа үсә башлаган чәчәкләр дә көләт йөзләре белән аңар карыйлар — элхасил, бөтен табигать моны башка адәмнәр белән бер дәрәжәдә күрә, башкаларга биргән бүлгән моңар да бирә иде.

II

Туды... Туганда ул терек иде. Ләкин аның бөтен тереклек вакыты алты яшенә житкәнчә генә сузылды. Аңнан соң ниндидер мәлгунь көч үзенең берәүгә дә мәгълүм түгел мэхкәмәсендә⁴ гөнаһсыз «татар кызын» үлем жәзасы — хәятсызлыкка хөкем итеп, акрын гына буарга кереште. Шәфкатьсез кысу машинасы арасына салып, хәят тамчыларының ахыргысы тамганчы кысарга, тән суыңмас, йөрәк тибүдән туктамас борын хәятсызлык каберенә күмәргә карар бирде.

«Татар кызы» алты яшенә житте... Биш яшылек әнәсә яки жиде яшылек агасы бәгъзе вакытта аны чәченнән тартып елата, бәгъзе вакытта сугып китеп, золым итә

¹ Куэсе — көче.

² Хәят — тормыш.

³ Ләтафәт — натурал.

⁴ Мэхкәмә — хөкем йорты.

башладылар. Ул, һәрбер эи хәят¹ шикелле, бу жәберләр-гә үз көче белән каршы торырга тели, сукканга — суга, чөчен тарткан кешенең бармагын тешли, битен тырмый иде. Кара көч үзенең үлем жәзасына хөкөм иткән корбанның кулында бу — хәят хассаларыннан булган берсенең моннан соң да калуына риза булмады: «ана» исемле жанлы курчактан: «Кыз бала ир малайлар белән сугышып йөрми», дип әйттерде. Бу көннән соң «татар кызына» ага-эне жәберсизнән башкалар көченә сыгынып сакла-нырга эмер һәмәюн садир² булды.

Тәжрибәсез кызчык алданды. Үзенең үлемгә хөкөм ителүсүнән һәм бу һөжүм жәзасының башы икәннән аның хәбәре юк иде.

«Татар кызы» жиде яшенә житте... Ул моңар ка-дәр үзе шикелле балалар — ир балалар белән урамга чыга, анда чаба иде. Ләкин кара көч үз корбанынын бу хәленә риза булмады. «Ана» исемле жанлы кур-чак: «Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!» дигән жөмләнә тәкълитче попугай моһарәте белән тәкрап итте³.

«Татар кызы» бу кадәр табигатькә, хәятка, хөрри-яткә, кешелеккә хилаф⁴ сүзгә ышана алмагач, кара көч эшкә чынлап тотынды. Атасыннан да шул ук сүз-ләрне әйттерде:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызының» ышанмавы какшый башлады. Әт-рафтагы башкалар да шул ук сүзләрне тәкрап ителәр:

— Кыз балага ир малайлар белән уйнап йөрү оят!

«Татар кызы» ышанды. Чөнки ул адәмнәрнең һәм-мәсен үзе шикелле сафлар дип белә иде. Хәят үзен химая итәргә⁵ тотынды. Ул үзенең дошманнарын, га-кыл моһакәмәсенә тартып, жиңәрмен дип уйлый иде.

— Ник? — дип сөаль⁶ бирде.

¹ Эи хәят — жан яшә.

² Эмер һәмәюн садир — югарыдан эмер.

³ Тәкълитче попугай моһарәте, белән тәк-рар итте — иярүче попугай осталыгы белән кабатлады.

⁴ Хилаф — каршы.

⁵ Химая итәргә — якларга.

⁶ Сөаль — сорау.

«Татар кызы» сүз дәшмәде, аның урынына кара көч җавап бирде:

— Ченки эти, эни, бабай, эби шулай диләр.

Хәят аптырашта калды. Үзенә бу кадәр әсассыз¹, бу кадәр мантийксыз, хәтта бу кадәр кешелеккә килешми торган җавап ишеткән аның бервакытта да уйлаганы юк иде. Бу кадәр көтелми килгән балага каршы аның кулында бер корал да булмады, шулай итеп, үз хассаларынан иң зурларын: золым вә җәберләргә үз көче белән каршы тора алу һәм башкаларга яраган эшләргә үзгә дә яравын хис итеп, үзгә хөр күрүне югалтты.

Кара көч бу галәбәсен² бик шатлыклы бәйрәм белән каршылады һәм, корбаны — «татар кызын» ниһаять тәхкыйрь иткәнлеген күрсәтәр өчен, аның кулына кечкенә-кечкенә җансыз курчаклар ясап тоттырды.

Башка балалардан, иркән һава, иркән дөнья, иркән йөрешләрдән аерылган «татар кызы» кара көчкә бу бәдбәхет бүлгән мәҗбүрән кулына тотты, әйләндергәләп карый башлады. Ул аларның ирсе өчен ясалганлыкларын белми иде.

Кара көч, «татар кызы» янына апа, җиңгә, ана, эби... дип төрлө исемнәр белән атала торган җанлы курчакларны җибәрәп, җансыз курчаклар белән ничек уйнарга кирәклеген ойрәттерде. Җанлы курчакларның чын игътикатларыча: җансыз курчакларны кунакларга йөртеп, туйлар ясатып, княүләр кертәп, киләнгә төшәртәп, кодагый, кодачага бүләкләр бирештерәп... уйнарга кирәк иде.

«Татар кызы» бу сүзләргә чын мәгънәләрен яхшы аңламады. Ләкин ир балалар белән уйнавы оят хисап ителә торган кыз балага башка уеннар калмаган да иде. Табигый, кара көчкә шомлы бүләге белән уйнарга башлады:

— Менә бу ир курчак. Ләкин монысы кыз. Ир курчак кыз курчакны хатынлыкка алды; княү керде; килә төште, кунакка килде...

«Татар кызы» уйный, уйный да уйный.

Кара көч, почмакка басып, елмаеп карап тора:

— Менә бу — синең киләчәккә хәзерләүең! Бу — киләчәктәге үз торышың!

¹ Әсассыз — шигезсез.

² Галәбәсен — җиңүең, өстәл чыгуы.

III

«Татар кызын» сабак абыстасына бирделәр. «Галине, Валине, Биктимерне мәктәпкә бирделәр, мине ник абыстайга бирделәр?» дигән «урынсыз» сөаль «татар кызының» фикеренә килгән иде, ләкин озакка бармады, кара көч ду кубарды:

— Кыз балаларга ир малайлар белән бер жирдә укырга ярамый!

Жаңлы курчаклар, башларын селкеп, тәсдыйк иттеләр¹:

— Әйе, әйе, ярамый!

Хәят бу дәфгәдә² дә, үзен хиная итмәкче булып, сөаль биреп карады:

— Ник? Ник ярамый?

Жаңлы курчаклар акырыштылар:

— Оят була, оят була, оят була!

«Ата» үзенң «ир гакыллы» башы белән тәсдыйк итте:

— Оят була, оят була!

— Ник?

«Ата» үзенң кыскартылган мыекларын кабартты. Жаңлы курчаклар йөзләрен жыйердылар, шулкадәр жыйердылар ки, боларның курчаклар икәннән белмәгән кешеләр куркып яннарынан качар иделәр:

— Ник, имеш! Чөнки оят була! Оят була!

Монда житкәч, кара көчкә максудына прешү мәшәкатсезләнде: иң авыр вазифа — кара көчнәң бик күптән бирле ышанычлы хезмәтчесе булып килгән «сабак абыстасы» исемле жаңлы курчакка йөкләнде. Абыстай үз вазифасын³ яхшы белә, анар «татар кызын» үзешкелле жаңлы курчак ясарга кирәк иде. Кара көчнәң илһамы, үзенң кырык сугы тәҗрибәсе белән, ул «татар кызын» жаңлы курчак ясарга иң кыска һәм иң асат юлны тапты: «татар кызына» өч ел мөттасыйль⁴ «кирләр башка, кызлар башка» дигән «хакыйкәтне» төрле якларынан һәм төрле юллар белән өйрәтте. «Татар кызына» бу тәҗлим⁵ гажәп тоелмады, өендәге жаңлы курчаклардан моны бик күп мәртәбәләр ишеткән иде.

¹ Тәсдыйк иттеләр — расладылар.

² Дәфгәдә — минута.

³ Вазифасын — бурычын.

⁴ Мөттасыйль — тоташтан.

⁵ Тәҗлим — өйрәтү.

Абыстай алгарак китте: «татар кызының» колагына өч ел мөттасыйлы: «Син вә бөтен хатын-кыз жәмәгәте — гаурәт», дип тукуп торды.

Башта хәят моңар каршы бик нык протест ясады:

— Ялган! Мин гаурәт түгел — кешел! Мин кешел!

Кара көч абыстайга илһам итте; абыстай да «татар кызының» алдына бик күп язма вә басма документлар чыгарып салды. Бу документларның һәммәсенә «бөтен хатын-кыз таифәсе — гаурәт» дип язылган иде.

Хәят тырпылдады. Гаять тә тәгажжеп һәм ачу белән тагы бер кат:

— Ник? — дип сорады.

Абыстай, документларны күрсәтеп:

— Китап шулай ди, — дип җавап бирде.

Кара көч «татар кызына» йодрык күрсәтте:

— Зурлар ойткәнгә ышанмый кара, мин синел!

IV

«Татар кызы» унөч яшькә житте...

Жанлы курчакларны адәм күзепнән саклай торган, кояшка, айга, һавага күрсәтми торган, юллы-юллы, калыпсыз капчыкны «татар кызына» да бирделәр.

Өйдәге жанлы курчак:

— Кызым, сина унөч яшь тулды. Бу көннән сон каберенә кәргәнче башыңа шушы нәрсәне бөркәненп йөр! — диде.

Кызыл сакаллы, кыска мыеклы «ата» тәәкид итте¹:

— Менә шушы нәрсәнә каберенә кәргәнче бөркәненп йөр!

«Татар кызы» бернәрсә дә аңламады, сызланып, фәрһад² итеп сорады:

— Ник?

Жанлы курчаклар җавап бирмичә генә өстәделәр:

— Кырган башына бүрек кигән «ир кеше» атлы нәр-сәләргә очрасаң, башыңа бөркәнгән бу нәрсәнең чите белән йөзекңе капла!

Хәят канлы яшьтәр агызып сорады:

— Ник?

Җавапны абыстай бирде:

¹ Тәәкид итте — беркетте.

² Фәрһад — ачынып кычкыру.

— Синең чәчләрең, йөзең, бөтен гәүдәң — гаурәт. Гаурәт каплап йөртелә. Сине ирләр башкачарак карыйлар, шуңар күрә син алардан качарга тиеш!

Хәятның үзенә шулкадәр хәкарәт ишеткәне юк иде.

Ахыргы жөмләне «абыстай» «татар кызының» колагына ике ел мөттасыйль кычкырып торды:

— Ирләр сине фәләнчә карыйлар!

Хәлсезләнгән, парчалары кырылган хәят бу юлы «ник?» дил сорарга жөрһәт итә алмады: кара көч, тешләрән ыржайтып, йодрык белән куркытып тора иде.

Жаңлы курчаклар «татар кызына»:

— Сине унбиш яшь тулды, моннан соң ирләргә буеңны күрсәтә, сабакка йөрүең оят! — диделәр.

Хәят бу вакытта бик каты авыру иде — игътираз итмәде¹. Кара көч тә бик нәсыйханә² генә тәәкид итте:

— Син үзеңнең ирләр белән бер түгел икәннеңне, гаурәт икәнлегенеңне, кешегә күренүең оят икәннеңне белсең инде. Сине шул гына кирәк иде. Шуннан артыкны белүең оят! Оят!

V

Жаңлы курчаклар һәм зур корсаклы «ата» «татар кызына» катгый әмер бирделәр:

— Мәнә сине дүрт дивар³, үзең белән уйнарга «ир» дигән бер хайван табылганчы, шуларны сакла, алардан үзеңне саклат!

«Татар кызы» бу сүзләрнең чын мәгънәләрен аңламады. Кара көч тәфсыйль бирде:

— Алты өлгеле тәрзә сине кояш булыр; өйнең биш бүлмәсе Европа, Азия, Африка, Америка һәм Австралия булырлар, тәрзә алдындагы зәгыйфь төл кискәкләре урманнар, кырлар, бакчалар урынына хезмәт итәрләр; комган вә ләгәндәге тынчыган сулар сине елгалар, күлләр, дингезләр урынына ярарлар; күмер, куй мае, гатырша мае исләреннән жыелган, сулышлар белән агуланган һава сине бөтен жир йөзендәге һава гыйвазенә⁴ булыр; өсидә һәркөнне ишетә торган кычкырыш, тиргәш, елашлар сине музыка урынына булырлар, миллиард

¹ Игътираз итмәде — каршы сүз әйтмәде.

² Нәсыйханә — үгетләп.

³ Дивар — стена.

⁴ Гыйвазенә — урынына.

чрым гададле¹ бәни адәм урынына 7—8 жанлы курчаклар һәм «атаң» булыр; меңнәрчә еллар бәни адәмнең ижтиһады белән вәжүткә килгән² фәннәр һәм фәлсәфә урынына «мөкатдәс» наданлыгың булыр!

Хәят бер мәртәбә «аһ!» диде, башкага хәлсез иде.

Көннәр уза башладылар. Ләкин үлем дәрәжәсендә авыру хәят бу зинданда бер дә хәрәкәтсез генә буылырга риза булмады — «татар кызын» тәрәзә янына илтте. Жомга көн иде. Тәрәзә янынан кәкре аяклы бер кибетче узып китте. «Татар кызы» кибетчегә «гыйшык» булды. Кибетче дә, йөрешен купшыландырып, күзләрен ялтыратып: «Матур тәтәй, ник ялгыз утырасың?» дигән шикелле бер «гыйшык» сүзе белән җавап бирде.

Шимбә көн «татар кызына» тәрәзә алдында утырмаска әмре һәмаюн садир булды: «татар кызы» бүген тәрәзә алдында йөрәң генә иде. Тәрәзә алдынан көянтә шикелле урталай бөкрәйгән «татар шәкерте» узып китте. «Татар кызы» моңа да «гыйшык» булды. Шәкерт тә үз гарафыннан: «Қаләм кашым, хурыльгайнем³» дип җавап бирде дә бүген үк чәчәк төшерелгән «тәти» кәгазгә хат язарга карар бирде.

Якшәмбе көнгә әмре һәмаюн «татар кызына» тәрәзә янына килүне бөтенләй мәңгы итә⁴ иде. Ул урлап, качынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан хәзер генә кырдырган башына койрыксыз чалма кигән «мәхдүм» узып бара иде. «Татар кызы» моңар да «гыйшык» булды. Мәхдүм әфәнде дә чалмасын матурлабрак төзәтеп киде һәм, бер күзеп кысыңкырап, бай кызына өйләнүнең файдаларын уйлады; бүген үк бер карчык аркылы кызга «бик сагынып, бик саргаеп, сәлам күндөрмәкче» булды.

Дүшәмбе көн «татар кызы» тагы, бер вакыт табып, качынып, куркынып кына тәрәзә янына килде. Урамнан яхшы атка утырып, зур корсаклы «татар бае» һәм майлы күзле, кыңгыр бүреккә «бай бәтчә» узып баралар иде. «Татар кызы» бай бәтчәгә «гыйшык» булды. Бай бәтчә дә, кашын сикертеп, бишенчегә бу кызы да сөяргә мөмкин икән дип уйлады. Карт бай да вакыты белән моны икенче хатынлыкка соратмакчы булды.

¹ Гададле — санлы.

² Бәни адәмнең ижтиһады белән вәжүткә килгән — кешенең тырышлыгы белән барлыкка килгән.

³ Хурыльгайнем — хур кызым.

⁴ Мәңгы итә — тыя.

VI

Кара көч хәятның бу үлем алды хәрәкәтләренә дә риза була алмады.

Жаңлы курчаклар «татар кызына»:

— Хәзер сине читекче Биктимергә княүгә ярәштек. Син аңар хезмәт итәргә бурычлы, — дип игълан иттеләр.

Акыллы баш «ата» амиранә¹ тәкид итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Кара көч бу сүзләренә раслады:

— Син хәзер хәят дигән революционердан бөтенләй котыласың, жаңлы курчак булып каласың. Мин синең белән уйнарга читекче Биктимерне тәгаен итем²; каберенә кергәнче шуңар хезмәт итсәң, минем максудым була.

Жаңлы курчак сатучы «ата» белән улына уенчык ала торган «ата» арасында сөздәләшү башланды.

— Юк, Зәйнәтдин абзый, мәһәр биш йөз сум тәңкә!

— Алай кыйммәт, хәерле кулдан дүрт йөз сум!

— Юк, Зәйнәтдин абзый, бер илле сум арттырырсың ла инде!

— Хәерле булсын, ука чачагы белән бер асыл күлмәк артык бирермен!

Әүвәл өйгә бик күп жаңлы курчаклар чакырып ашаттылар. Алар һәммәсе булачак курчак «татар кызына» чүпрәкләр, тәтиләр китерделәр.

Аннан соң жаңлы курчаклар белән уйнаучы ахмаклар төркемен чакырып ашаттылар. Болар арасында чалмалы бер кеше дә бар иде. Ул, бер әфсүн укып, хазирунга³ өрдә. Шул докыйкадән мәжлестәгә бөтен кешеләр «татар кызын» читекче Биктимернең уенчыгы дип игътикат итә башладылар.

— Сәз, кем, фәтһәтдин, солбия кызыңны⁴ 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл күлмәк бәрабәренә Биктимер Зәйнәтдин углына бирдемме?

— Бирдем, бирдем!

— Сәз, кем, Зәйнәтдин, «татар кызын» 400 сум акча, бер ука чачаклы асыл бәрабәренә солби углың Биктимер өчен кабул итеп алдыңмы?

¹ Амиранә — әмер итеп.

² Тәгаен итем — билгеләдем.

³ Хазирунга — шундагы кешеләргә.

⁴ Солбия кызыңны — үз кызыңны.

— Алдым, алдым!

«Татар кызы» белән Биктимерне дүрт тәүлек ябып тоттылар. Килен итеп төшерергә хәзерләделәр. Жанлы курчак «татар кызына» ахыргы нәсыйхәтләрен бирде:

— Кызым, иреңнең сүзеннән чыкма; аягы астында туфрак бул!

Гакыллы «ата» тәсдыйк итте:

— Читекче Биктимер ризасы — тәңре ризасы!

Бу вакытта хәятның тавышы чыкмаганын күргәч, кара көч гаять шатлык белән «татар кызына» карап, бер канкаһә итте:

— Менә инде син жанлы курчак булып життең!

VII

«Жанлы курчакны» Биктимер дүрт дивар арасына кертте дә диде:

— Менә сиңа диварлар, каберсең кәргәнче син шуларны сакларга тиеш. Мин теләгән вакытта килеп сиңең белән уйнарын.

Кара көч, почмакка басып, амиранә өйрәтте:

— Сиңең вазифаң иреңә уенчык булу һәм үзегез шикелле ахмакларның жир йөзеннән нәселләре киселмәсен өчен бала табу!

Биктимер «жанлы курчакка» күзләре белән ишарә итте, «жанлы курчак» та, кара көч алдында мөтәвазыйганә рокугъ итеп¹, диде:

— Беләм, бик беләм, минем дөньяга чыгарылуымнан максуд шул ике нәрсә генә.

Кара көч, хәят тавышын хәзер дә ишетмәгәч, кычкырып көлде:

— Ха, ха, ха, татар кызын «жанлы курчакка» әйләндердем бит!

Торган почмактан чыгып, нәкъ урта бер жиргә килеп басты, янадан көлде:

— Ха, ха, ха, «татар кызын» тереләй күмделәр бит!

Бу вакытта Мисырның жәмигыль эһәрәндә² талиплар, Истамбулның милләт хокукын мөхафәза исеменә торбия ителә торган парламенты күршесендә, Аясофия

¹ Мөтәвазыйганә рокугъ итеп — буйсынып, башын иеп.

² Жәмигыль эһәрәндә — мәдрәсә исеме.

жамгында сохталар¹, Сэрэндип² атавында, дарчин агачлары арасында Һинд мөселманнары, Курса мәдрәсәсе почмагында суфилар, шәһәре Болгар хәрабәләре арасында сәях мөселманнар һәм кәгъбәтуллада бөтен икътары арыздан³ жыелган хажилар коръан укыйлар, һәммәсе:

«Вәизоль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт»⁴
аяте көрмәсен тәкрар итәләр иде:

Вәизоль мәүүдәте сөиләт, биәйи зәнбин котиләт.

ГАБДРАХМАН ИЛЬЯСИ

(1856—1895)

Габдрахман Ильяси — XIX йөзнен соңгы чирегендә татар әдәбияты тарихында драмадан беренче әсәр биргән язучы. Каюм Насыри нигезләгән яңа татар әдәби телен үстерү буенча да ул практик эшчәнлек күрсәтүчеләренң берсе булды.

Биографиясе. Габдрахман Ильяси 1856 нчы елда Казанда сәүдәгәр семьясында туа. Ләкин атасы Мөхәммәтдәмин, бөлсә, зур бурычка керә. Үзеннән соң бурычны түләү мәшәккәте улы Габдрахман өстенә төшә. Иорт-жирләре дә шул бурычны түләүгә керә китә. Габдрахман Ильяси төрлө байларда конторщик һәм хисапчы булып эшли, гомеренң соңгы елларында материал яктан шактый авыр хәлдә калып, 1895 нче елда авырып үлә.

Габдрахман Ильяси Казанның иске мәдрәсәләреннән берсе булган Күл бие мәдрәсәсендә укый. Бу мәдрәсә мулла һәм хәлфәләр генә хәзерләп чыгаруны бурыч итеп куйганга, анда алган тәрбия һәм белем Г. Ильяска оңтылган иңат эшчәнлегә өчен, әлбәттә, файдасыз була. Шуна күрә Г. Ильяси, мәдрәсәдә укуыннан тыш, үзле-

гешнән һәм аерым укытучыларга йөрөп, русча укый, рус әдәбияты һәм культурасы белән, аз булса да, таныша бара, бигрәк тә рус театрлары белән кызыксына. Менә бу соңгы момент аның киләчәген билгели, аңарда язучылык дәртен үстерүгә сәбәп була.

Габдрахман Ильясинның мәгърифәтче Каюм Насыйри белән аралашуы аның эшчәнлегенә үсүгә булышлык итә. Ул, Каюм Насыйри белән бергәләп, фәннәрнең нигезләрен үзләштерү өстендә эшли. Алар, жәй көннәрендә авылларга чыгып, табигатын күзәтәләр, география, астрономия һ. б. фәннәрне өйрәнәләр.

Ижаты. Г. Ильясинның әдәби мирасы зур түгел. Безгә бары ике әсәр генә билгеле. Аның беренчесе — 1887 нче елда чыккан «Бичара кыз» драмасы. Шул ук елны ул «Яшь кыз вә хатыннарга һәдия»¹ исемле белән икенче бер китабын да бастыра. 14 кенә биттән торган бу китапчыгында автор балаларны ничек итеп тәрбияләү кирәклегенә турында фикерләп йөртә. Китабына язган сүз башында: «Насыйри булса, тиз заманда татар телендә хатыннарга махсус бер зур китап тәртип кылачакмын», — дип искәртмә бирүенә караганда, Ильясинның тәрбия мәсьәләләренә багышланган әсәрләренә тагын да язарга уйлаганлыгы күренә.

Г. Ильяси — үзенң әдәби-культура эшчәнлеген шактый киң алып барырга уйлаган язучы. Ул 1880 нче елларда татар телендә газета чыгарырга да омтылып карый, ләкин, патша хөкүмәтеннән рөхсәт ала алмавы сәбәпле, бу теләгенә ирешә алмый.

Болардан тыш, Г. Ильяси, К. Насыйри шикелле үк, тарихи вакыйгаларны күрсәткән кулъязмалар белән дә кызыксынган һәм Казан университеты янындагы Археология, тарих һәм этнография жәмгыятең җыелышларында докладлар белән чыгышлар да ясаган. Шул турыда ул вакытларда Казанда рус телендә чыккан «Волжский вестник» газетасының 1886 нчы елгы 98 нче номерында түбәндәгечә язылган: «...Жәмгыятең действительный члены А. А. Ильясов жәмгыятең кызыклы бер татарча кулъязма белән (сәүдәгәр Аитов өснә табылган) таныштырды. Бу кулъязмада, үз күзгә белән күрүченең сүзләренә караганда, Пугачевның Казанда булуы турында сөйләнә. Бу тарихи памятникның әһә-

¹ Һәдия — бүләк.

мияте шунда, ул Пугачев явы килгән вакытта Казан татарлары үзләрен ничек тотканлыкларын күрсәтә». Газетада басылган бу хәбәрдән күренгәнчә, Г. Ильяси Археология, тарих һәм этнография жәмгыятеңең действительный члены булып торган. Бу аның үз вакытында танылган галим булуы турында сөйлә.

«Бичара кыз» драмасы. Феодализм йомыклыгы шартларында көн күреш, мораль һәм семья мәсьәләләрендә күп еллар буенча урнашып килгән искечә мөнәсәбәтләргә каршы, аеруча XIX йөзнен соңгы чирегендә, татарлар арасында да беренче үткен фикерләр күтәрелә. Алдыңгы татар укымышлылары әдәбият аркылы иҗтимагый көрәшкә чыгарга омтылалар.

«Бичара кыз» драмасының сюжеты энә шул иҗтимагый тормышта инде житешә башлаган каршылыklar жирлегендә үсеп барган көрәш нигезенә корылган. Анда сурәтләнгән кешеләр үзләренә карашлары, омтылышлары белән бер-берсеннән аерылып торалар.

Пьесада төп урын тискәре образларга бирелгән; феодализм һәм капитализм тәртипләре, горсф-гадәтләре белән яшәүче, мораль яктан бертөрле дә уңай сыйфатлары калмаган типлар сурәтләнгән.

Тискәре образларның берсе — Биктимер. Ул, үзен семьядагы өстенлегеннән файдаланып, бердәнбер кызын, бай малаена, эчеп-исереп йөрүдән башканы белмәгән, надан, аңгыра Жантимәргә бирергә хәзер тора. Хатыны Фәрихәнә:

— Маһитап яратырмы икән? Уртарак¹ диләр, — дигән соравына ул:

— Мин риза булгач, шул җитә, — дип кенә җавап кайтара.

Шул рәвешчә, байлыктан башканы күз алдына да китерә алмаган Биктимер, кызының киләчәктәге тормышы, бәхете турында уйламый гына түгел, тормыш иптәше сайлаганда, кызга бертөрле дә ихтыяр куймый. Бу образда татар баеның башбаштак характеры, кешелек-сезлегә ачык күренә.

Автор Биктимерне кешене газаплаучы дип бәяли. Эсәренә уңай образларыннан булган Җанбай теленнән:

¹ Уртарак — акылга уртачарак дигән мәғнәдә.

— Һай зобани, һэй жәллад! ¹ Ни кылдын үзенен газиз балаңа? — дип әйттерә.

Ачы нәфрәт белән әйтелгән менә бу сүзләрдән авторның да ул тормышка, Биктимер шикелле кешеләргә булган мөнәсәбәте һәм мораль изелүгә каршы яшьләрдә көчәя барган ризасызлык чагыла.

Тискәре характерлардан икенче образ — **Ж а н т и м е р** әсәрдә тагын да кыска сурәтләнә. Аның турында башлангыч характеристика беренче пәрдәдә Маһитап монологында бирелә: «**Кабахәт Жантимер**», — ди Маһитап. Соңгы пәрдәдә, кыска гына бер эпизодта, Жантимер үзенң шундый кеше булуын тулысынча күрсәтә. Аның иссәрек хәлдә, алпан-тилпән килеп кереп, шунда егылып калуы укучыларда нәфрәт уята, чиркану тудыра.

Автор сурәтләвендә Жантимер «бик бай кешенң улы, ямьсез, аңгыра», байлыгына масаеп йөрүче, бертөрле дә унай сыйфатлары булмаган кеше. Һәм ул, чыннан да, мораль түбән төшкән буржуа-мещан яшьләрен күрсәтүче реаль образ.

Тагын да драмада күрсәтелгән тискәре типлар арасында шул вакытның бер төркем хатын-кызлары характерын ачкан **Сә х и бә** абыстай һәм **я у ч ы** образлары да бар. Яучы образы — тупас, намуссыз һәм кыз димләү эшен бары үзенә «бүләк» китерә торган кәсеп итеп кенә караучы кеше. Ул ачыктан-ачык ялган сөйли. Гомере бунча башы иссәреклектән айнымаган Жантимерне мактап:

— Егетнең ашау-эчүе юк. Тәвәккәлләп бирү кирәк иде, — ди.

Сә х и бә карчык образы пьесада байтак тулы күрсәтелгән. Ул — үзенң эш-хәрәкәте белән тупас рәвештә иске гореф-гадәтләргә саклаучы. Аның им-томчы карчык булуы һәм ниндидер догалар белән Маһитапны үзе теләмәгән никахтан коткарырга маташуы автор тарафыннан тәнкыйть ителгән. Маһитапның үзе теләмәгән кешегә барудан котылуы Сәхибә карчыкның им-томнары ярдәмендә түгел, бәлки яңа фикерле кешеләрнең булышлыгы аркасында гына булуы мөмкин икәнлегә күрсәтелгән.

Маһитап
образы.

Драмадагы уңай образлардан иң күренеклесе — **М а һ и т а п**. Кара фикерле бай семьясында үскән, ләкин яңачарак

фикер йөртә башлаган Маһитап аталарының аны үзе

¹ **Жәллад** — палач.

яратмаган кешегә көчләп кияүгә бирүләре белән риза була алмый.

Әсәр Маһитапның кичерешләрен сурәтләү белән башлана: «Маһитап (ялгыз). Аһ, һавалар, аһ, мәхлуклар... аһ, бәнем әхвалем... Сандугачлар сайрый, агачлар яфракка бөреләнә, нәфис хуш җилләр исәдер. (Бераздан соң янә.) Аһ, галәм¹ көннән-көн үзгәрәдер. Ләкин бәнем хәлем ничек үзгәрер; кояш чыгуы кебиме яки кояш батуы кебиме?».

Үзен Жантимергә бирергә җыенуларын ишеткәч, Маһитап: «Уф, мине... Жантимергә бирсәләр? Мин ни эшләргә? Юк, юк, бармам... бармам... Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди.

Маһитапның менә бу монологында үз тормышының киләчәген кайгырта башлаган, аңы үсә барган яшьләрнең мораль сыйфаты чагыла. Маһитап киләчәк тормышының «кояш чыгуы кебек» күтәрелгән күрергә тели, үзенә шәхси ирке, үз язмышына хужа булуы турында уйлана. «Минем ризалыгымнан башка бирмәсләр», — ди ул. Ләкин Маһитап үз хокукын үзе якларга көчсез. Ул киләчәкне дә тиешенчә күз алдына китерә алмый һәм иске гореф-гадәтләрнең колы булудан котылырга да сәләте юк. Шул рәвешчә, Маһитап образында автор үз чорының билгеле бер алдынгы карашлары йогынтысын да һәм иске тәрбия тәэсиреннән котыла алмауны да бергә җыйган типны, каршылыклы итеп, реалистик гәүдәләндерергә теләгән. Бу уңай образда хатын-кыз азатлыгы өчен башланган көрәшне чагылдыру омтылышы сизелә.

Әсәрдә уңай образларның икенчесе һәм Маһитапка булышлык күрсәтүче итеп Ж а н б а й бирелә. Жанбай — аңлы кеше. Ул газеталар укый. Ул үзе өчен генә яшәүче түгел. Аңарда башкалар өчен кайгыра белү, тырышу хисе көчләнә. Маһитапның үзе теләмәгән кешегә көчләп кияүгә бирелү хәбәрен ишеткәч, Жанбай: «Безгә яхшы эле. Бакчы, бүген Маһитапка зиндан, зиндан! Бак, нинди хафа, бичара, юк аны кызганучы. Ник башка кеше кызгансын аны, үзенә ата-анасы кызганмаганны... Аһ, бәгырем, берәү дә кызганучы юк. Юк, юк, мин кызганам, мин кызганам», — ди. Һәм ул, гасырлар буенча яшәп килгән иске семья тәртипләренә, шәригать закон-

¹ Галәм — дөнья.

нарына буйсынмыйча, Маһитап янына бара, аны мәжбүр ителгән никахтан коткара. Ахырдан без аларның теләкләренә ирешүләрен, ә Жантимер белән Биктимернең мәсхәрәгә калуын күрәбез.

Шулай итеп, Ильяси иске мөнәсәбәтләрнең жимерелә башлавын, семья, мәхәббәт һәм мораль мәсьәләсендәге яңа мөнәсәбәтләрнең жинәртә тиешлеген расларга омтыла. Язучы хатын-кызлар азатлыгы мәсьәләсен күтәрәп чыга. Ләкин автор үзе дә һәм аның уңай геройлары да бу мәсьәләне аңлауда бик чикле карашта торалар. Аларда хатын-кызлар иреген аңлау мәсьәләсе семья эчендәге шәхси азатлык дәрәжәсендә генә күз алына китерелә әле.

Драмада, өстән генә булса да, асрау Фатыйма характеры да бирелгән. Автор беренче нәүбәттә Фатыйманың кешелекле булуын күрсәтә. Фатыйма, Маһитапның күрсәткән тупаслыкларына да карамастан, аның бәхетсезлеккә төшүен теләми, аны кызгана. Маһитапның исерек Жантимергә ярәшелү хәбәрә ишеткәч, тирәнтен борчыла: «Туташым, багырем... Сөзне бит Тимербайның улы Жантимергә бирәләр...» — дип ачынып хәбәр итә.

Әсәрнең композициясе катлаулы түгел. Драма әсәре буларак, ул тик башлангыч хәлдә генә, зур пьесаның схемасы төсендә генә. Әмма бу пьеса, шул көенчә дә, үз вакытында жәмәгәтьчелек фикере үсешенә билгеле бер уңай йогынты ясаган.

«Бичара кыз» драмасында автор яклаган төп фикерләр: беренчедән — хатын-кызларга семья эчендә генә булса да хокук бирү, аларның мораль ирекләрен яклау, икенчедән — укыган, аңлы яшыләрнең, малсыз булсалар да, аңгыра, тупас һәм бозык бай малайларынан мораль өстенлеген, кешелеген күрсәтү. Үз заманы өчен бу проблеманы әдәбиятта яктырту, әлбәттә, әһәмиятле бер яңалык иде. Ул татар әдәбиятында күтәрелгән прогрессив идеяләрнең берсе булды.

«Бичара кыз» драмасының теле сүзлек составы ягынан халык сөйләменә якин тора. Моңа китап телендә күп сөзләр буенча кулланып килгән, киң күпчелеккә аңлаешсыз әдәби стильдән котылуга таба бер адым дип карарга кирәк. Г. Ильяси татар гомумхалык теленә нигезләнгән әдәби телне үстерүне яклай. Шулай да аның телендә житешсезлекләр һәм диалектизм әле-

ментлары шактый күп эл. Аерым очракларда риторикага бирелү һәм ясалмалылык та күренә. Г. Ильясинның «Бичара кыз» драмасындагы художество һәм стиль кимчелекләре тикшерелә торган дәвердәге татар әдәбиятының һәм аеруча драматургиясенең торышы тиешле югарылыкта булмавыннан килеп чыккан, әлбәттә. Шуларга да карамастан, бу пьесаның әһәмияте зур, чөнки анда шул чорның алдынгы карашлары билгеле бер күләмдә реалистик чагылган һәм чорга критика элементлары да гәүдәләнгән.

ТАТАР ЯШЫЛӘРЕ

(1912)

Дыйккатә ләек хәзергә көн татарның яшьләре,
Аңламак, белмәк, тәрәккый, мәгърифәт, хикмәт белән

Әйләнәп һәм нурланып тормакта һәр дәм³ башлары,
Мондый күрнеш сөенчеләннән инде мин алдан беләм:

Тик болар безгә кирәк дингез төбе гауаслары⁴.
Өстә бу ямьсез болыт баштан китәр, яңгыр явар,

Жиргә рәхмәт күк төшәр яшьләрнең изге касдлары⁵;
Шаулап аккан су булыр тау башлары, тау аслары;

Күк булып күкрәр һавада хөр яшәү даулашлары;
Ялтырар изге көрәшнең хәнжәре, алмазлары.

Йөрмәсен бәгъре өзек милләт киеп кашсыз йөзек, —
Без аның бик зур фәхерле¹, чын брильянт кашлары!

ХӨРМӘТЛЕ ХӨСӘЕН ЯДКАРЕ

(1912)

Көч белән бергә гүзәллекне жыйган дингез кеби,
Ул иде өстен вә кул житмәс кеше, йолдыз кеби.

Әүлияларның барын бер-бер китерсәм каршыма,
Күрмәмен дип уйлыймын бер якты йөз ул йөз кеби.

Көчле, көчсез, ярлы, бай булды һаман да бер анар,
Һәр карашта ул иде чын «көрпегеннән гөл тамар».

Үтте тормыш пычрагын гәүһәр кеби вөждан белән,
Аз гына кер кунганын да кай жиреннән кем табар?

Ул көрәште һәм явыз эшкә жәза бирде көлеп,
Үткен акылы шул көлешкә пакъ көмештән юл булып,

Ул көрәште, язда елмайган кояш төсле Сәләнд²,
Карны, бозны ул ничек эртә көлеп һәм нур коеп.

Күрмәде гами³, табигый, буш куыклар атмагач,
Һәм кәмиттә бер батыр да жирдә егылып ятмагач.

Бармыни бездә гомумән чын кеше кадерея белү?
Без аны кайдан белик, мескен, үлсә аңлатмагач?

III. GLOSSARY

III GLOSSARY

The Tatar words are given in the following alphabetical order:

а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я, э, ө, ү, җ, ң, һ.

ABBREVIATIONS

adj.	adjective
adv.	adverb
Ar.	Arabic
caus.	causative
fern.	feminine
ger.	gerund
interj.	interjection
intr.	intransitive
ling.	linguistics
lit.	literally
masc.	masculine
n.	noun
onom.	onomatopoeic
pass.	passive
Pers.	Persian
pers.	person
pers. pron.	personal pronoun
pl.	plural
postp.	postposition
pr. n.	proper noun

R.	Russian
refl.	reflexive
sing.	singular
suff.	suffix
trans.	transitive

Words marked with an asterisk occur only with concrete-relational (possessive) suffixes.

The pure-relational forms ("case forms") have the following names here:

abl.	ablative ("from")
acc.	accusative (direct object)
dat.	dative ("to")
gen.	genitive ("of")
loc.	locative ("in, at")

In the glossary only such meanings of words are given which occur in the texts.

A

абай interj. expressing fear or surprise	авыл village
абзар shed for cattle	авыл кешесе villager
абзый see абый; uncle; title or form of address	авыл хуҗалыгы agriculture
абый elder brother	авыллык quality or attribute of a village
абыстай aunt; title or form of address, especially, the wife of a mullah	авыр heavy; difficult; filled up
Австралия Australia	авыр- to fall ill; get sick
автор author	авырлык weight; load
авыз mouth; oral	авырт- to hurt; ache
авыз иҗаты folklore	авыру sick; weary; sickness; weariness
авыз тутыр- to eat one's fill; gorge	ага elder brother; form of address
	агай uncle

- агар- to pale; become pale;
fade
- агач tree
- агула- to poison; contaminate;
infect
- агулан- pass. of агула-
- агыз- caus. of ак-; to pour;
tilt; shed tears
- агызмн жибөр- to pour out
- Агыйдел the Agyidil River
(Belaya, R.)
- агыр see авыр
- адаштыр- to deceive, lead
astray
- адым step; gait
- адем man, human being
- адәмнәр pl. of адам; people;
human beings
- аер- to separate; set apart;
reject; deprive of (with abl.)
- аерата particularly; espe-
cially
- аеруча especially; excep-
tionally
- аерыл- pass. of аер-
- аерым separate; private
- аз little; scarce; few
- аз гына a little; somewhat
- аза repast at a funeral;
funeral banquet
- азан call to prayer by a
Muezzin
- азат free; independent; free-
dom
- азатлык freedom; emancipa-
tion
- Азия Asia
- азрак 1. in a while; after a
brief pause
- азрак 2. comparative of аз;
less; a little; somewhat
- азык food; provisions
- ай 1. moon; month; in a month
- ай 2. interj. oh! ah!
- айгыр stallion
- айн- to sober; come to one's
senses
- айнык sober; sensible
- ак white
- ак- to flow; become unravelled
- аккош swan
- аклы тарал- to become per-
plexed, confused
- акрын slow; quiet; noiseless;
slowly; quietly
- акрынла- to hesitate; linger
- актар- to rummage; turn over
the pages
- актык last; final
- акча coin; money; finances
- акыл reason; mind
- акылга уртачарак dull-witted
- акыллы clever; prudent; wise

- акыр- to shout; roar
- акырыш- reciprocal of акыр-
- ал- to take; get; buy; start from; cut (hair); with the gerund in -а(-ый), -ә (-и) "to be able to"; with the gerund in -ып (-еп) aspect verb describing a rapid action
- ала striped; skewbald
- алай thus; so
- алай да even so; yet; by the way
- алай-болай this and that; for one reason or another
- алай булгач thus; then; consequently
- алайса if so; then
- алар they
- алафранка in the European fashion *alla franca* *д., -да*
- алга forward; forth
- алга китү verbal noun of алга кит-; advancement
- алд front; front side; with possessive suffixes: in front of
- алда in front; before; vide алд
- алда- to deceive
- алдан before; beforehand; vide алд
- алдан бел- to foreknow
- алдан- pass. of алда-
- алды* in front of; before; vide алд
- алдына (up) to; in front of; before; vide алд
- алдыңгы before (adj.); leading; foremost; vide алд
- алдында at; in front of; before; vide алд
- алдындагы at; in front of; fore (adj.); vide алд
- алдыннан before; from; vide алд
- алка circle, halo; ear-ring
- алкышла- to applaud
- Алла Allah, God
- алмаз diamond
- алмай verbal noun of алма-, negative form of ал-
- алмаштыр- to exchange; replace
- алпан-тилпән staggering; reeling
- алтмыш sixty
- алты six
- алтын gold
- алтынлы gold-bearing; golden
- алтынчы sixth
- алу verbal noun of ал-
- алын- pass. of ал-
- алып ger. of ал-; from, starting from
- алып бар- to take to; carry to; deliver
- алып кайт- to bring (back)

- алып кер- to bring (in)
 алып кил- to bring
 алып кит- to take away,
 carry away
 алып ташла- to throw off,
 away
 алып чык- to bring out; lead
 out
 алыш verbal noun of ал-;
 fight; skirmish
 алыш- to change; exchange
 [blows; fight]
 амбар barn; granary
 Америка America
 амир commanding; commander,
 chief
 амиране in a commanding
 manner
 ана mother
 анда there
 андагы there (adj.)
 андый such
 аннан abl. of ул 2
 аннан соң then; later
 аннары further; then
 анчак only; barely; just
 аны acc. of ул 2
 анысы that, that one of his
 аның gen. of ул 2
 ап : ал-ак snow-white
 апа aunt; elder sister; honorific
 title added to a woman's name
 апрель April
 аптыра- to be confused, at a
 loss; be in need
 аптырау verbal noun of
 аптыра-
 аптырат- caus. of аптыра-;
 to worry; annoy
 ара space between; interval;
 middle; with possessive
 suffixes: between
 аралашу ties, relations; ac-
 quaintance
 арасына to the middle of;
 between; among; vide
 ара
 арасында in the middle of;
 between; among; vide ара
 арасынан from the middle
 of; from; from among; vide
 ара
 ара-тире at intervals; in
 places; sometimes
 арба cart; carriage
 арка back n.
 аркадан тел- to flog
 аркасында at the back of; be-
 cause of
 аркан lasso; rope
 аркылы by means of; through;
 with
 армия army
 арслан lion; brave man
 арт back part; back
 арт- to increase (intr.)

артта кал- to remain behind;
lag
арттан behind; beyond
арттыр- caus. of арт-; to add;
exceed
артыграк more
артык superfluous; in excess;
more; more than; especial
артына to the back of; beyond;
vide арт
артына ейлен- to turn around;
vide арт
артыннан from the back of;
beyond; after; vide арт
артыннан хит- to follow;
trail; to overtake
артыннан хитмекчи that
follows; trailing; pursuit
артып ger. of арт-; in
excess; more than
ару clean; in good health;
well
археология archaeology
ары there; thither
ары- to become tired,
exhausted
арыш rye
ас bottom; lower part
ас- to hang up; tag; suspend
асат easy; simple
аслый basic; fundamental;
essential; real
асрай servant
аст lower part; downstairs

аста below; underneath
астан from below
Астрахань Astrakhan (city)
астрономия astronomy
асты-ёске кил- to turn over,
upside down; topsy-turvy
астында below; under; vide
аст
астыннан from below; from
under; vide аст
асыл satin
асылда in essence; mainly;
essentially
ат 1. name
ат 2. horse, steed
ат- to throw; shoot (at)
ата father
ата- to name
ата-ана parents
атал- pass. of ата-
аталар ancestors
атау island
атла- to step; walk
атлан- to mount
атлы with the name (of);
named
атна week
ату verbal noun of ат-
атып чыгар- to shoot (through)
атып хибәр- to shoot, make
a shot
ау- to fall; collapse

- аулак remote; secluded
 Африка Africa
 ахмак fool; idiot
 ахры it seems that; probably
 ахрысы see ахры
 ахыр end
 ахиргы last; final
 ахирда in the end, finally
 ач hungry; emaciated
 ач яңаклы thin; lean; gaunt
 ач- to open; bare; open up;
 reveal
 ачлык hunger
 ачу anger; vexation
 ачу кил- to become angry
 ачу китер- to make angry;
 vex
 ачу китереш verbal noun
 of ачу китер-
 ачулан- to be agry, annoyed
 ачулы with anger; angry;
 vexed, annoyed
 ачуташ alum
 ачы bitter; bitterness
 ачык open; expressive;
 clearly; expressively
 ачыктан-ачык openly
 ачыл- pass. of ач-; to open
 (intr.); appear
 ачын- to grieve; suffer
 аш food; dinner; provisions
 аш хужасы provider
 аша- to eat
 ашаган саен each time
 [he] ate
 ашарлык suitable for food;
 edible; food, edibles
 ашат- to feed
 ашай verbal noun of аша-; food
 аш-су food and drink; diet
 ашсыз without food
 ашъяулык tablecloth
 ашыгычлык haste; impatience
 ашыр- to bring about; carry
 out
 ашыручы bringing about;
 carrying out (adj.)
 аяк foot; leg
 аяклы with feet, legs; -footed
 Аясофия the Ayasofya Mosque
 in Istanbul
 Аяте Кәримә the Noble
 Rhymes (Pers. genitive
 construction); a quotation
 from the Koran
 аң reason; intellect
 аңа dat. of ул 2
 аңар dat. of ул 2
 аңарда loc. of ул 2
 аңыра dim-witted; idiotic;
 simple
 аңыралык stupidity; foolishness
 аңла- to understand
 аңлаешсыз without under-
 standing; incomprehensible

аңламак verbal noun of аңла-
understanding

аңлат- caus. of аңла-; to
explain

аңлатма explanation

аңлатучы explaining; that
explains

аңлау verbal noun of аңла-;
notion

аңлаучы understanding; who
understands

аңлы clever

аһ interj. ah! oh!

аһ-вах sighs, laments

-Б-

бабай grandfather; old man

багана pole

багышла- to dedicate; assign;
devote

багышлан- pass. of багышла-

базар bazaar, market,
market place

бай wealthy; rich; endowed;
owner; wealthy man

бай бетче madame; wife of
a rich man

байла- to tie; bind

байламаганлык verbal noun
in -лык, negative form
of байла-

байлык wealth; richness

байрак flag

байтак enough

бак- to look

бакча garden

бал honey

бала child

бала тап- to bear; give birth

бала-чага children; kin, family

балта axe

балык fish

балыкчы fisherman

бар 1. is; there is; there
are; present

бар 2. all; wealth

бар- to go; last; aspect verb
describing a continuous
action

барабан drum (R.)

барика lightning, splendor

барикаи хакыйкат lightning
(splendor) of truth (Pers.
gen. construction)

барлык 1. all

барлык 2. existence

барлыкка китер- to bring
into existence

бармак finger

- барыны is there?; see бар 1.
- бару verbal noun of бар-
- бары only
- барын all; entire
- барын да see барын
- барып ger. of бар- to go
- барып ал- to fetch
- барып-барып 'while going;
on the way
- барып кер- to go in
- барып кет- to go away
- барып җит- to go as far as;
reach
- барысы all (of this; of these);
vide бар 2.
- барысында in its entirety;
entirely; vide бар 2.
- барча all
- барчасы see барысы
- бас- to step, tread; press
down, press; print
- бастыр- caus. of бас-; to
print
- басыл- pass. of бас-
- басып кидер- caus. of
басып кий-
- басып кий- to put on tightly,
pull over one's ears
(headwear)
- бастыр- caus. of бас-
- басыл- pass. of бас-; to be
overcome; end
- бат- to sink; set (of sun)
- баты verbal noun of бат-
- батыр hero; athlete
- батырларча heroically
- бау string, cord, lace
- баш head; beginning; source;
top
- башбаштак wilful; self-willed
- башка other, different, unusual,
special; other than, apart
from, but for (postp. with
abl.)
- башкачарак in a different
manner
- башка җит- to ruin; destroy
- башкорт Bashkir (n., adj.)
- башла- to begin
- башлан- to begin (intr.)
- башлангыч initial; basic;
primary
- башлау verbal noun of башла-
- башта vide баш and баштан
- баштан at first; first; vide баш
- баягы former; above mentioned
- без 1. pers. pron. we
- без 2. awl
- безнең our; see без
- бел- to know; learn; believe
- белдер- to make known
- белдерт- caus. of белдер-
- белем knowledge; skill
- белем ал- to learn; study;
acquire knowledge

белен- pass. of бел-; to
become clear
 белмиче unwittingly
 белмәк verbal noun of бел-;
knowledge
 белән with; and; by; through;
by means of; as soon as;
although
 белән бергә together with
 белү verbal noun of бел-;
knowledge
 белүче knowing; he who knows
 бени sons (Ar.)
 бер one; a; some; once
 бер-бер one by one;
separately
 бер-берсе each other;
one another
 бер генә but once; at one
stroke
 бер дә at all; not at all
(in negative constructions)
 бер заман at one time; once
 бер-ике one or two
 бер кат one time; once
 бер кеше someone; a person
 бер көнне one day; on a day
 бер такым some; any
 бер жирдә somewhere
 беравык for a while; a while
 бераз a little; somewhat
 бервакыт see бер заман
 бервакытны see бервакыт

бервакытта see бервакыт
 бергә together
 бергәләп together; in common
 бердәнбер sole; only
 беререз one of you
 беренче first
 беренче нәүбәттә in the first
instance; first of all
 беренчедән firstly; first
 беркадәр a little; somewhat
 беркем дә no-one (in negative
constructions)
 беркет- to strengthen; affirm
 беркөн one of these days, some
days ago
 беркөнне see бер көнне
 берлектә together
 берле with; by
 берлән see берле
 берничә several; a few
 берничәнче one of several
(in enumeration)
 бернәрсә something; anything
 берсе one of these; one
 бертөрле of one kind;
incessant; any (in negative
constructions)
 берәм-берәм one by one;
separately
 берәр some; any
 берәү someone; somebody
 берәү дә no-one (in negative
constructions)

- бет- to end; perish; go;
aspect verb describing a
completed action
- бетер- to finish; destroy;
abolish; ruin; spend; aspect
verb describing a completed
action
- бетмәс endless
- бетү verbal noun of бет-
- бигрәк in excess; more;
especially; rather than
- бик very; very much;
extreme; excessive;
excessively
- Биктимер pr. n.
- бил waist
- бил бәйлә- to rely on
(with acc.)
- билге sign; mark
- билгеле known; some;
certain; of course
- билгелә- to make a mark;
determine, specify, denote
- билгеләде past tense of
the previous
- билә- to wrap; swaddle
- биләү verbal noun of билә-
- биография biography
- бир- to give; aspect verb
describing an action
directed away from the
speaker
- бирә hither; here
- биредә here
- бирел- pass. of бир-
- бирелгәнлек noun in -лек
from participle in -гән of
бирел-; a being given
- бирелү verbal noun of бирел-
- бирешерлек noun in
-лек of бирешер:
surrendering; yielding
- бирештер- caus. of биреш-
- бирле since; from the time
of (postp. with abl.)
- бирү verbal noun of бир-
- бит 1. face; page
- бит 2. yet; no doubt;
however (R.)
- бит әле however; but
- битлек mask; net
- биттабгы naturally, of course
- битәр in excess; more than
(with abl.)
- бичара unfortunate; wretched
- биш five
- биш йөз five hundred
- бишек cradle; cot
- бишенче fifth
- бишенчегә for the fifth time
- бишмәт quilted jacket
- бия mare
- бияләй mittens
- богдай wheat
- боер- to command;
order

боз ice; hail; ice particle
 боз- to spoil; upset; alter
 бозу verbal noun of боз-
 бозык spoilt; ruined
 бозыклык depravity
 бозыл- pass. of боз-
 болай thus; so; just
 болар these; they
 Болгар Bolgar, capital city
 of the ancient Bolgar
 kingdom on the Volga
 River
 болгат- to mix; stir
 болыт cloud
 болытлы cloudy
 бор- to turn; twist; wind
 бору verbal noun of бор-
 борчыл- to be troubled; be
 anxious
 борыл- to turn around
 борын 1. nose
 борын 2. before
 борын-борын former; before
 борын тишеге nostril
 борынгы ancient; former
 борынын күтәр- to turn up
 one's nose; put on airs
 бот upper leg; thigh
 бот күтәрәп кет- to wait
 idle (colloquial)
 ботинка shoes; boots (R.)
 ботка cereal; gruel

Бохара Bukhara, city and
 emirate of Bukhara
 брильянт diamond (R.)
 Бристоль Bristol; in the text,
 name of a hotel
 бу- to strangle; smother
 бу 1. vapor; steam
 бу 2. this; above mentioned;
 see ул 2.
 бу арада on one of these days
 бу кадәр so much; up to this
 amount
 бу кен today; this day
 бу ни хәл? what is the matter?
 бу юлы on this occasion; this
 time
 бу җирдә here; in this place
 бугаз throat; strait
 бугай it seems that
 буена during; in the course of
 буенда by; beside, nearby
 буеннан along
 буенча on the occasion; along;
 according to, concerning
 буй length; stature; extent
 буйлы possessing length or
 stature
 буйлә see бу 2. and илә
 буйсын- to obey; submit
 бул- to be; become; intend to
 (with dat.)
 була possible; it may be
 that

- булачак future occurrence;
future
- булмаганлык past participle +
-лык, negative form of
бул-; absence
- булмак verbal noun of бул-
- булмай verbal noun of булма-,
negative form, of бул-
- булмас negative participle
of бул-; it is impossible,
cannot be
- булмый present tense of
булма-, negative form
of бул-; it is impossible,
cannot be
- булу verbal noun of бул-
- булып үт- to come to pass;
take place, occur
- булып жит- to reach a state
or condition; become
- булып future participle of бул-;
possible; it may be that
- булып тор- to be; exist
- булышлык help; favor
- булышлык ит- to help; support
- буран snowstorm
- бурлак barge hauler
- буржуа bourgeois
- бурыч debt, loan
- бурычка кер- to incur a debt
- бурычлы indebted; obliged
- бусага threshold
- бусы this; this one
- буфет buffet; cupboard
- буш empty; slack; in vain;
idly; to no purpose
- буш бугаз loquacious;
loquacious person
- буш түгел not for nothing;
not in vain
- бушат- to empty
- бушатып ташла- to empty; throw
- буыл- pass. of бу-
- буын knee; generation
- былина epic poem (R.)
- былиначы reciter of epics
- былтыр previous year; last year
- быргы clarion; horn (mus.)
- бюрократия bureaucracy
- бәгъзан sometimes
- бәгъзе some; certain
- бәгъзе вакытта sometimes
- бәгырь heart; dear, beloved
- бедбәхет ill-fated
- бәдр full moon
- бәет verse; epic poem
- бәйлә- to tie; connect
- бәйрәм holiday; festival
- бәйрәмсез joyless, cheerless
- бәла misfortune; disaster
- бәләш pie
- бәлки perhaps; but
- бәләнд high; tall
- бәни Адәм Sons of Adam;
mankind

- бәр- to hit; gush
 бәрабәр equivalent; equal
 бәргәнлек participle in -гән
 plus suff. -лек of бәр-;
 gushing; effusion
 бәрелеш- to collide
 бәрелешү verbal noun
 of бәрелеш- collision;
 conflict
 бәрәңге potato; potatoes
 бәс hoarfrost
 бәти lamb
 бәтче see бай бәтче
 бәхет good fortune; luck;
 happiness
 бәхетке каршы fortunately;
 to one's luck
 бәхетле fortunate
 бәхетсез unfortunate; wretched
 бәхетсезлек bad luck, mis-
 fortune; wretchedness
 бәхетсезлеккә төш- to
 incur a misfortune; have
 bad luck
 бәя value; price
 бәя бир- to estimate; esteem
 бәялө- to value; estimate;
 describe
 бөгәрлән- to shrink; stoop
 бөөк great
 бөөклек greatness
 бөкрәй- to bend down (intr.)
 бөл- to become ruined,
 insolvent
 бөрелән- to sprout
 бөркә- to shut; close;
 drape
 бөркән- refl. of бөркә-;
 to cover up
 бөтен whole; entire; all
 бөтенләй entirely; completely;
 thoroughly
 бөтенсоюз all-union
 бөтер- to turn; twist
 бүген to day; now
 бүгенге today's (adj.)
 бүл- to divide
 бүлен- pass. of бүл-
 бүлмә room; partition
 бүләк gift; reward;
 remuneration
 бүләклә- to give; reward
 бүләклән- pass. of бүләклә-
 бүләкләү verbal noun
 of бүләклә-
 бүре wolf
 бүредәй wolf-like
 бүрек headgear (particularly,
 made of sheepskin)
 бүтән other; another

- В -

вазифа	duty; task	врач	physician (R.)
вак	small; minute	вывеска	sign, signboard (R.)
вакыйга	occurrence; event	ва	and
вакыт	time	вагалейкем эсселам	'and peace be upon you' (Ar.), said in reply to esselāmüaley- küm, the formal greeting of Moslems to each other
вакыт кичермиче	without delay (lit. not making the time pass)	вәзир	vizier, minister
вакытлардагы	of times (adj.)	вәизәль мәүүдәте сәиләт, биәйи	зәнбин қотиләт <u>wa idha</u> <u>l-ma'ūdati su'ilat, bi'ayyi</u> <u>dhanbin qutilat</u> and if the visited one is asked for what sin she was put to death (from the Koran) (Ar.)
вакытта	at the time (of); while	вәкар	dignity
вакыты белән	with time; at one time; in time; at the time of; while	Вәли	friend of God, saint; pr. n.
валчык	crumb	вәлинигәмәт	benefactor
ватан	native country; motherland	вәхдан	conscience
вафат	death; decease	вәхүт	ecstasy
вафат бул-	to die		
вафля	waffle (R.)		
вах	interj. expressing pity on regret		
вестник	messenger, bulletin (R.)		
волжский	Volga (R. adj.)		

- Г -

гавам	populace; people	гадәт	custom; habit
гади	usual; ordinary	газапла-	to torment
гадәд	number	газаплаучы	tormentor
гадәдлә	with the number; numbering	газета	newspaper (R.)

газиз	dear; precious; saintly	гаувас	diver
гаиле	family	гаурет	parts of human body clothed in accordance with the precepts of Islam; woman (colloquial)
гаиле фрады	family members; family	гафу	excuse; pardon
гаит	concerning; relative to (postp. with dat.)	гая	end; limit; aim, goal
гайн	eye	гаять	extreme; very
гайр	other; different	гажем	non-Arabs; especially the Persians
гайре метенahi	innumerable; unending (Ar.)	гажп	strange; wondrous
гайрет	zeal; energy	гел	always
гайретле	zealous; daring; energetic	гене	see гына
гакыл	mind; reason	география	geography
гакыллы	clever; prudent; wise	гер	weight (of balance)
гали 1.	high	герой	hero (R.)
Гали 2.	pr. n. Ali	гиз-	to walk about; roam
галим	learned; scholar	гимназия	gymnasium, preparatory school
галип	victorious	голвият	greatness
галип кил-	to be victorious; win	голема	ulema, doctors of Moslem theology
галебе	victory	гомер	life
галебелек	supremacy; victory	гомер ит-	to live
галем	world; universe	гомерде	locative of гомер; never (in negative constructions)
гами	uncivilized or uneducated people; ordinary people (Ar.)	гомерене	in one's life time; never (in negative constructions) in one's life time
гамь	worry; anxiety; grief	гомерлек	lifelong
гасыр	century	гомумхалык	people; public
гатырша	mustard (R.)		

гомумхалык тиле colloquial
language

гомумән generally; at all

гореф usage; custom

граждан citizen (R.)

гражданныр сугышы civil
war

граммофон gramophone

граф count (R.)

гуаһландыр- to testify;
state; assert

гыйбарет consisting of (postp.
with abl.)

гыйваз exchange; thing given
in exchange

гыйвазене in place of; in
exchange for

гыйлем learning; education;
knowledge

гыйшык love

гына only; somewhat; just;
rather; yet

гәрчә although

гәүдә body; trunk

гәүдәлән- to be embodied;
appear

гәүдәләндер- caus.
of гәүдәлән-; to embody;
depict

гәүһәр jewel

гөл flower; rose

Гөлниса pr. n.

Гөлҗиһан pr. n.

гөнаһ sin; fault

гөнаһсыз without sin;
blameless; pure;
immaculate

гүзәллек beauty

гүя as though

- Д -

да see дә

да...да see дә...дә

дага horseshoe

дагасыз without horseshoes;
unshod

даирә circle

дару remedy; medicine

дару ит- to prepare a
medicine

дарчин cinnamon

даулаш argument; contention;
debate

действительный real (adj. R.)

деспотизм despotism

дер-дер калтыра- to tremble;
shiver, quaver

ди says; they say; used to
introduce reported speech

ди- to say; name; call; signify

диалектизм character or nature
of a dialect; dialecticism (ling.)

дивар wall
 дигән participle of ди-; said;
 named
 диңгъатъ attention
 диңгъатъ ит- to pay attention
 дилбергә rein; reins
 димлә- to propose to some-
 one as a wife or husband;
 ask in marriage
 димләү verbal noun of димлә-;
 match-making
 димәк that means to say that;
 then
 дин religion
 диндәге in the religion (adj.)
 дип gerund of ди-;
 saying; that; as; in
 order that; used with
 direct speech
 дип ата- see ата-
 дию demon
 диярлек almost
 диңгез sea
 дога prayer
 доклад report; lecture (R.)
 доктор doctor
 документ document
 дошман enemy, foe
 драма drama
 драмадагы drama (adj.);
 in a drama; dramatic
 драматургия dramaturgy

ду : ду кубар- to make a
 great fuss or row
 дус friend
 дыйккат attention; care
 дә also; and; even; with the
 conditional tense 'although'
 Дә...дә both...and;
 either...or
 дәвер period; cycle
 дәвердәге pertaining or
 referring to a period,
 cycle (adj.)
 дөхыйка minute; moment
 дәм moment
 дәрт passion
 дәрәжә degree; level;
 measure; prestige
 дәрәжәле esteemed
 дөфга time; turn
 дәхи again; further; then
 дәхи бер once again
 дөш- to cry out; exclaim
 дәүләт state
 дөһшәт horror
 дөнья world
 дөньяда loc. of дөнья
 дөньяга караш attitude;
 outlook: Weltanschauung
 дөньяга чыгарылу delivery
 (lit. the making appear in
 the world); birth
 дөрөс true; correct; truth

дүрт four	дүрт яшендә at the age of four
дүрт йөз four hundred	
дүрт күз илө көт- to watch for; await impatiently	дүртенче fourth
	дүшәмбе Monday

- Е -

Европа Europe	ела- to weep, cry
европалы European	елат- caus. of ела-
европалылык European manner or character	елау verbal noun of ела-
европача in the European manner (adv.)	елаш verbal noun of ела-
ег- /yig-/ to throw down; throwing down (ger.)	елга river
see ек-	елгы year (adj.); annual
егерме twenty	елмай- to smile
егет youth; brave	ерак far; distant
егыл- pass. of ег-; to fall	ерактагы at a far distance (adj.), remote
ек- /yik-/ to throw down; екты he threw down;	ерт- /yirt-/ to tear; tear apart; rend
see ег-	ертык torn; hole
ел /yil/ year; in one year	ертыл- pass. of ерт-

- Ж -

жанр genre (in literature)

- З -

закон statute, law (R.)	заманында at the time of
залым unjust; tyrannical	зар moan; groan
заман time	зарлан- to grumble; moan; complain

зарур	necessary	золым	wrong; oppression; cruelty; injustice (Ar.)
зат	essence; person; individual	зоһур	appearance
зати гади	person of important rank (Pers. gen. construction)	зоһур ит-	to appear
заһир	outside; apparent; evident	зур	large; great; big; greatly
зи	possessor (Ar.)	зур үл	elder son
зи хәят	lit. possessor of life; animate; being; alive	зур-зур кап-	to take enormous mouthfuls, gulp food
зилзилә	earthquake	зийд	contrary; opposite
зиндан	dungeon, jail	зәгыйфь	weak; frail
зиннәт	ornament	Зәйнәтдин	pr. n.
зинһар	beware! take care!; please	зәһмәт	trouble; difficulty
зирәк	astute; wise	зәңгәр	blue
зобани	demon of hell; cruel monster		

- И -

и	interj. oh! ah!	игътираз ит-	to object; demur
и-	to be	идек	we were
игълан	announcement; declaration	идея	idea
игълан ит-	to announce; declare	иден	floor
игътибар	attention	идүче	maker; making; that makes
игътикатъ	belief	из-	to press; oppress
игътикатъ ит-	to believe in	извозчик	cab, cabbey (R.)
игътина	care; attention	изге	sacred
игътираз	objection	изел-	pass. of из-

- изелу verbal noun of изел-;
pressure; oppression
- изу shirt front; breast collar
- изһар ит- to display; indicate
- ий- to bend; bow
- ике two
- ике кат twice
- икегә бул- to divide in two
- икейөзлөлек duplicity
- икенче second
- икенче көнне the following
day
- икенчедән secondly
- икмәк bread
- икътар Ar. pl. of qutr, dis-
tricts; areas
- икътары ғрғз wide areas
(Pers. gen. construction)
- икән past participle of и-
having been; was; (while)
being; it appears that;
probably
- икәнлек noun from икән;
being
- икөү two
- ил country; region; state
- илле 1. fifty
- илле 2. a finger's width
- илт- to take to, carry to
- илтимас request; prayer;
recommendation
- илә with; as soon as
- илә бергә together with
- илә берлектә see илә бергә
- илән see илә
- илһам inspiration
- илһам ит- to inspire (with dat.)
- иман belief; faith
- иман ит- to have faith in God;
to believe
- имана assessment; tax
- имгәт- to cripple; disfigure
- им-том exorcism; incantation
- им-томчы exorciser
- имчәк teat; nipple
- имән oak
- инде now; already; after all; but
- индустрияләштерү industriali-
zation
- инкийраз decline; extinction
- инжир fig
- иптәш companion; friend; com-
rade
- ир male; husband
- ир бала boy
- ир малай boy; youth
- ирек a being free; freedom
- ирекле free
- ирексезлә- to deprive of free-
dom; constrain
- ирексезләү verbal noun of
ирексезлә-
- ирән lip

иреш- to reach; attain (with dat.)
 иреш verbal noun of иреш-
 ирк origin; lineage
 иркен wide; free; independent
 иркен сула- to take a deep breath; heave a deep sigh
 ирке pampered, spoilt (child)
 ирте early; morning
 ирте берлен in the morning
 иртеге morning (adj.); of the morning next day
 иртен in the morning (adv.)
 ис- to blow
 ис spirit; aroma; smell; odor
 ис кит- to be astounded
 исбат proof
 исбат ит- to prove
 исбат ител- pass. of
 исбат- ит-
 исем name
 исемене in his name; for his sake
 исеменде with the name of; named
 исемендеги with the name of; named (adj.)
 исемен кем? what is (thy) your name?
 исемле with the name of; named
 исер- to get tipsy, intoxicated
 исерек tipsy, intoxicated

исереклек intoxication
 иске old
 искелек oldness
 искер- to become worn, threadbare, obsolete, out of fashion
 искече somewhat old; in the old fashion
 искусственный artificial (R.)
 иске төш- to be called to one's mind; occur to
 иске төшер- to bring to mind; remember
 искәрме note; footnote; comment
 ислам Islam
 Истамбул Istanbul
 истибат despotism; absolute rule
 истиап capacity
 истидлаль deduction; inference
 истидлаль ит- to deduce; infer
 истикъбаль future
 исте тот- to remember
 истәлек memory, monument; reminiscence
 исә the conditional tense of и- to be; as for; however
 исән alive; in good health; well; uninjured
 исәнме?, исәнмесез? form of greeting; how do you do
 исәплә- to consider; ponder
 ит meat
 ит- to do; make

- итагать obedience
 итагатыле obedient; obediently
 ител- pass. of ИТ-
 ителу verbal noun of Ител-
 итмек verbal noun of ИТ-
 иттер- caus. of ИТ-
 итегене ябыш- to follow or trail closely; to stick to
 итек hem; skirt
 ихлас sincerity
 ихсан kindness
 ихтыяр choice; option; right
 ихтыярлы having a choice; free
 ихтыярсыз having no choice; against one's will
 ихтыяж need; necessity
 ичмаса at least; even
 иш- to spin; weave; wind
 ишан head of a religious order; ascetic
 ишаре sign; mark; symbol
 ишаре ит- to make a sign
 ишек door; gate
 ишек төбе space in front of a door; threshold
 ишет- to hear
 ишек donkey
 ия/iyä/ possessor; owner; master
 ияр-/iyär-/ to follow; imitate; adhere to
 иярт- caus. of ияр-; to take with oneself; catch a disease
 ияру verbal noun of ияр-
 иң most; forms the superlative of an adjective
 иң беренче original; foremost; first
 иң элек see Иң әүвәл
 иң әүвәл at the beginning; at first; first
 иҗат creation; creativeness
 иҗат ит- to create
 иҗтимағый social
 иҗтиһад striving; effort; interpretation; opinion

-Й-

- Йогынты influence
 Йогынты яса- to exert an influence; curb
 Йодрык fist
 Йокла- to sleep
 Йола ceremony; tradition
 Йолдыз star
 Йомшак soft; mild
 Йомыклык narrowness; reticence
 Йомычка chip (of wood); kindlings
 Йомыш task; errand; necessity
 Йорт house; dwelling; country

Йорт-жирләре кереп кит- to
traverse lands or countries

Йот- to swallow

Йөгереш verbal noun of
Йөгер-; race

Йөгер- to run

Йөгергәлө- to run about

Йөгерешче runner; sprinter

Йөгере-Йөгере running contin-
ually; at a run

Йөдө- to become fatigued

Йөз 1. face; surface; counte-
nance

Йөз 2. hundred; century

Йөзек ring

Йөзем grape; raisin

Йөзен хыер- to frown, see
Йөз 1.

Йөзендәге on the surface of;
on the face of (adj.) see
Йөз 1.

Йөзләп about one hundred

Йөзләпчә by the hundreds

Йөзтүбән face downwards
(adv.)

Йөклә- to load, place a load on;
attribute

Йөклән- pass. of Йөклә-

Йөр- to go; walk; roam; move
about; proceed

Йөрән- to promenade

Йөреш verbal noun of Йөр-

Йөрт- caus. of Йөр-; carry;
cause to go; take to; give
a name to

Йөртел- pass. of Йөрт-

Йөрәк heart

Йөрү verbal noun of Йөр-

Йөрүче walker; walking about;
passer-by

-К-

кабарлык suitable for food;
edible

кабарт- to tousle; rumple;
bristle

кабат time; turn; again

кабатла- to repeat

кабахет mean; base

кабер grave

кабер казучы grave-digger

кабилә tribe; clan

кабул acceptance; reception

кабул ит- to accept; receive

кабып йот- to devour; destroy

кабып кара- to taste

кабырга rib; side

кагыйдә rule; regulation;
arrangement

кадак pound

кадер worth; esteem; dignity
honor

- кадерле esteemed
- кадәр degree; measure;
amount; up to; as much
as; by; until
- кадәрле by (the measure
of); up to; until
- каеш strap; thong
- каз goose
- каз- to dig; excavate
- Казак Kazan, Tatar
capital
- казан cauldron
- казы cadi; Moslem judge
- кай which; what
- кай хирдән from where;
whither
- кай- to hem, border
- кайгы grief; sorrow; care
- кайгылы grieved; sorrowful
- кайгыр- to be grieved, sorrow-
ful
- кайгырт- to take care; be
concerned about
- кайгырту verbal noun of
кайгырт- care; concern
- кайгысыз without care; care-
free
- кайда where
- кайда булса да anywhere
- кайдагы being where (adj.)
- кайда өле where; for what
purpose; how
- кайдан from where; whence;
how
- кайна- to boil; be boiled
- кайнар boiling hot
- кайнат- caus. of кайна-; to
boil; heat
- кайра- to sharpen; grind
- кайрак whetstone; grindstone
- кайрамак verbal noun of
кайра-
- кайсы which; which one; which-
ever
- кайт- to return; turn back; refer
- кайтар- caus. of кайт-; to
bring back; return (trans.)
- кайтарын хибәр- to send back
- кайту verbal noun of кайт-
- кайтып кал- to amount to;
consist of (with dat.)
- кайчан when
- как- to knock; shake off
- какша- to weaken
- кад- to halt; remain; lag; cease;
aspect verb describing a com-
pleted action
- кала town; city
- калай tin
- калдыр- to leave; abandon; fail;
miss
- калк- to go up; rise; ascend
- калкыт- caus. of калк-; to
raise
- калыра- to tremble; quaver
- калыран- see калтыра-
- калырат- caus. of калтыра-

калтыраш- reciprocal form of
калтыра- ; to tremble;
quaver

калу verbal noun of кал-

калын thick

калын киен- to dress oneself
warmly; wear heavy
clothing

калып shape; mould

калыпсыз shapeless

калём pen; reed pen

камыл complete; completely

камырлы dough, paste (adj.);
covered or splashed with
dough or paste

кан blood

кана- to bleed

канат wing

канечкеч bloodsucker; blood-
thirsty

канлы stained with blood; bitter
(tears)

канәгать ит- to satisfy

канәгатьлән- to be content
with; be satisfied; take
satisfaction in

кап sack; bag

кап- to bite; taste; savor

капитализм capitalism

капиталистик capitalist (adj.)

капитан captain

капка gate

кап-кара pitch-black, pitch-
dark

капка төбе doorway; porch

капла- to cover over; turn over;
bind (a book)

каптыр- caus. of кап-

капчык sack, bag

кар snow; snowy

кара black; dark; ordinary; un-
educated; ink

кара- to look at; take care; with
a gerund in -п; to attempt,
try

кара туры dark bay (horse)

кара урман virgin forest

кара хезмәт manual duties;
manual work

кара эш manual work

караганда loc. of the participle
in -ган of кара-; according
to; in comparison with (postp.
with dat.)

карап- to be looked at, examined

карама elm

карамастан despite, notwith-
standing (postp. with dat.)
see кара-

карап to; according to; in the
direction of (postp. with
dat.) see кара-

карап-карап looking continually;
examining

карап decision

карап бир- to decide

карата about; concerning

карау verbal noun of кара-
 караш look; glance; view; out-
 look; point of view
 караңгы dark; darkness
 караңгылык darkness
 карөндөш brother
 кармак fishing-hook
 карт old; old man
 карчык old woman
 карыш- to oppose; resist
 каршы against, opposite, dis-
 obedient, opposed
 каршы ал- to meet
 каршыга китер- to visualize
 каршысына against; up to; to
 каршысына кил- to meet;
 come upon
 каршыла- to meet
 каршылык contrast; resist-
 ance
 каршылыккы contradictory;
 in contrast
 касд intention; wish
 кат layer; stratum; floor; cut;
 time; turn
 кат- to become frozen; freeze
 катгый decisive; definite
 катлау layer; stratum
 катлаулы in layers; com-
 plicated
 катнаш- to participate
 каты verbal noun of кат-

каты hard; harsh; firm; strong;
 much
 каты итеп firmly; harshly
 катылык firmness; harshness
 катына up to; to; see кат
 катыр- caus. of кат-; to freeze;
 chill; make hard
 катыш mixed
 кафеp misbeliever; non-Moslem
 кач- to run; flee
 качан when, whenever
 качын- to avoid; be cautious
 каш 1. eyebrow
 каш 2. stone (of a ring)
 каш- to scrape; comb
 кашык spoon
 кая whither; where; wherever
 каякча loud laughter
 каякча ит- to roar with
 laughter
 квартира lodging; quarters (R.)
 кебек see кеби
 кеби as; like; similar to; as
 though (postp. with dat.)
 кем who
 кем де whoever
 кене see гына
 кер dirt; mud
 кер- to go in; enter; get in; enter
 upon; aspect verb describing
 a sudden or unexpected action
 кереш- to set about; enter; start

керт- caus. of кер- ; to bring
in; introduce

керфек eyelid

кесә pocket

кече small; youngest

кечкенә small

кечкенә генә tiny

кечкенә-кечкенә minute;
tiny

кеше person; human being;
human; someone; in nega-
tive constructions: no-one

кешелек humanity

кешелекле humane

кешелексезлек inhumanity

кешеләр persons; human
beings; people

ки that; which; in order that

кибет store; shop

кибетче storekeeper

кигез- to put on; harness

кидер- to clothe; put on

кидерт- caus. of кидер-

кием clothing; attire; garment;
cloth

киемле clothed; dressed;
attired

киен- to dress; get dressed

кий- to wear; put on (clothes)

кил- to come; arrive; befit; in
impersonal constructions with
the participle of necessity

provided with a possessive suff.
to wish; aspect verb describing
a continuous or repeated action

килен daughter-in-law; bride

килен төш- (for a young girl)
to become betrothed

килен төшер- to betroth a
young girl

килен төшерт- caus. of
килен төшер-

килеп чык- to come out; issue
from; appear; originate

килеп җит- to come as far as,
up to; arrive

килеш- to come to an agreement;
agree; fit

киләсе participle in -әсе of
кил- ; one who is to come;
future (adj.)

киләчәк participle in -әчәк
of кил-; one who will come;
future

киләчәктә in future

киләчәктәге future (adj.)

килү verbal noun of кил-

ким less; faulty; bad; deficient;
incomplete

кимчелек fault; want

кип- to become dry

кипкән dried; dry

кире back; opposite; contrary;
obstinate

кирелән- to be obstinate;
stubborn

- киресенче on the contrary
- киртелә- to fence; encircle
- киртелән- pass. of
киртелә-
- кирек necessary; suitable;
needed; with the conditional
conveys probability 'it must
be that'
- кирекле necessary
- киреклек necessity
- кис- to cut; sever
- кисел- pass. of кис- ; cease;
to be stopped, interrupted
- кистер- caus. of кис-
- кисәк piece; patch; lump
- кит- to go; depart; move;
proceed; aspect verb de-
scribing:
- 1) an action that takes
place in the direction
away from the speaker;
 - 2) an action that is sudden
or unexpected
- китап book
- китапчык diminutive of
китап
- китер- to bring; introduce;
cause
- китерел- pass. of китер-
- китермәк verbal noun of
китер-
- китмәк verbal noun of кит-
- китү verbal noun of кит-
- кич- to pass by; renounce
- кич evening; in the evening
- кич белән in the evening
- кичен in the evening; at night-
fall (adv.)
- кичен- to subsist; exist
- киченмәк verbal noun of
кичен-
- кичер- caus. of кич- ; to endure;
suffer
- кичереш experience
- кичә yesterday; night; evening
- кияү bridegroom
- кияүгә бир- to give in marriage
- кияүгә яраш- to promise in
marriage; betroth
- киң wide, spacious; widely
- киңеш- to take counsel; consult
- кодагый mother of the son-in-
law
- кодача any young female relative
to the bridegroom
- кодрәт power; strength; capa-
city
- кодрәтле powerful; strong;
strongly
- кой- to pour; shed
- койрык tail
- кол slave
- колак ear
- колак яфрагы lobe of the
ear
- коллега colleague

коллективлаштыру	кот чык-	see кот оч-
collectivization	коткар-	to rid; rescue; save
коллектор	котыл-	to be rid, rescued, saved
команда	котылу	verbal noun of КОТЫЛ- ; riddance; rescue; saving; salvation
комган	кочак	armful; girth; scope
комедия	кош	bird
коммунизм	кош канат	төшөрлек дәрәжәдә open wide (of mouth)
коммунист	кош-корт	birds; avifauna
композиция	кояш	sun
консерватив	кояшлы	sunny
конституция	кояшсыз	without sun (adj.)
конторщик	критика	criticism
коп-кору	кроватъ	bed (R.)
completely dry	ку-	to hurry; urge
кор-	кубар-	to break off; tear off
корал	кузгал-	to move; start off; get up; start
коралла-	куй	fat-tailed sheep
to arm; equip	куй-	to put, lay, place; put away; serve (food); aspect verb describing a completed action
кораллан-	кул	hand
pass. of	кулга тот-	to seize; catch; take
коралла-; to arm oneself;	куллан-	to use
equip oneself	кулларын бер-берсенә	
корбан	китер-	to fold one's arms
sacrifice		
корбан ит-		
to sacrifice		
корсак		
stomach, belly; trunk;		
earthly		
корсаклы		
having a belly (adj.)		
корт		
worm; caterpillar		
корыл-		
pass. of кор-		
Коръан		
the Koran		
корык		
pole, pillar		
корыт-		
to destroy; rout		
кот :		
кот оч-		
to be		
frightened, terrified		

- култык armpit
- култыктагы under one's arm
(adj.)
- кулыннан килгөн чаклы
to the best of one's skill
or ability
- культура culture
- культурный cultured, culture
(R. adj.)
- кулъязма manuscript, hand-
writing
- кулъяулык handkerchief;
kerchief
- кун- to alight; spend the night;
settle
- кунак guest
- кунакка кил- to visit
- кунакка кит- to go visiting
- кунакларга йөр- see
кунакка кит-
- кунаклык inn
- куп- to snap; break out
- купшылан- to swagger; flaunt
- купшыландыр- caus. of
купшылан-
- курай kurai, wooden musical
instrument, flute
- курк- to be afraid
- куркыныч fear; danger
- куркыт- caus. of курк-; to
frighten; threaten
- курчак doll; toy
- курык afraid
- курык- to fear (with abl.)
- кусагасы falconer (Kazakh
word)
- кустарь craft worker (R.)
- кутыр scab; mange
- кухня kitchen (R.)
- куш- to add; mix; enjoin; com-
mand; order
- кушу verbal noun of куш-
- куык bubble; буш куыклар ат-
to shoot at empty bubbles,
i. e., to shoot for no purpose
- куян hare
- куян аягы ама- lit. 'to eat a
hare's leg'; to be off one's
head; to be crazy
- күе strength; power
- кует see күе
- кыбла direction to which a
Moslem turns when praying
(i. e., Mecca)
- кыек oblique; at an angle
- кыз girl; daughter
- кыз бала female child;
daughter
- кызар- to blush; blush with shame
- кызган- to pity, have mercy
- кызгану verbal noun of кызган-
- кызганучы who spares, regrets,
feels pity for
- кызчык diminutive of кыз
- кызык- to envy (with dat.)

кызыклы interesting
 кызыксын- to be interested
 кызыксыз uninteresting
 кызыл red; red-hot
 кызыл- to burn, to have fever
 кый- to dare
 кыймәт value; expensive;
 valuable
 кыймәтле dear; valuable;
 precious; esteemed
 кыйна- to beat; thrash
 кыйшайт- to tilt; bend; turn;
 incline
 кыл- to do; make
 кылан- to act affectedly; put
 on airs
 кылу verbal noun of кыл-
 кылын- pass. of кыл-
 кымыз kumyss; fermented
 mare's milk
 кына see гына
 кып-кызыл very (or) dark
 red
 кыр field; plain
 кыр- to scrape; erase; shave;
 shear; break off; destroy;
 slaughter; rout
 кырдыр- caus. of кыр-
 кырлы field; plain (adj.)
 кыршау hoop
 кыршаулы hooped; with hoops
 кырый edge

кырык forty
 кырыл- pass. of кыр-
 кырык on one side; sideways; at
 an angle; oblique; see кыр
 кырыннан sideways; from one
 side; see кыр
 кыс- to press; grip; hold
 кыска short; briefly
 кыскарт- to cut short; abbreviate
 кыскартыл- pass. of кыскарт-
 кыскасы in short
 кыскасы гына see кыскасы
 кыстыр- caus. of кыс- to tuck;
 press; fasten
 кысу verbal noun of кыс-
 кысу машинасы press
 кысыл- pass. of кыс-
 кысынны scarce; sparse; close,
 narrow
 кысынныр-: күз кысынныр-
 to squint
 кычкыр- to shout; hoot
 кычкыргыла- to shout at
 кычкырт- caus. of кычкыр-;
 to sound
 кычкырыш verbal noun of
 кычкыр-; wrangle; shouting
 кыш winter
 кыяр-кыймас кына hesitantly;
 half-heartedly
 кыяфәт physiognomy; the general
 appearance and dress of a
 person; aspect (Ar.)

кыңгыр	bent; aslant; curved	көз	fall, autumn
көбир	great	көөн-	to be sad; grieve
кегазь	paper	көөнчө : шул көөнчө	thus; in that condition; so
Көгъбө	the Kaaba, cubical temple at Mecca	көй	melody; tune
Көгъбөтулла	the Kaaba temple of Allah (Ar.)	көл-	to laugh; laugh at
көөф	disposition; mood; health	көлөш	laughter
көөф ачар-	to amuse; enliven; cheer up	көлкө	amusement; laughter
көөфлө	amused; cheerful; cheerfully	көлөч	friendly, tender
көөфсөзлөн-	to be in low spirits; fall ill	көмөш	silver
көөфсөзлөндөр-	caus. of көөфсөзлөн-	көн	day; in one day's time
көкре	awry; dishonestly; curved	көн саен	day by day; daily; every day
көкре аякы	having bow- legs	көнгө	day (adj.); diurnal
кемалет	accomplishments; virtue; worth	көндөлөк	daily; trivial
көмит	circus, comedy	көнкүрөш	existence
көмитле	comic; farsical	көннөн-көн	from day to day
көсөп	trade; occupation; profession	көрө-	to scrape; shovel
көсөп ит-	to be engaged in a trade, profession	көрөк	shovel; spade
көжө	goat (n., adj.)	көрөт-	caus. of көрө-; to make or let shovel
көжө команда	'crew of goats'; a jocular form of address to a group of children	көрөтү	verbal noun of көрөт-
		көрөш	struggle; wrestling; conflict; fight
		көрөш-	to struggle; wrestle; fight
		көрөү	verbal noun of көрө-
		көт-	to expect; await; graze
		көтөл-	pass. of көт-
		көтөпхана	library
		көтө-көтө	awaiting (continually)

көтү verbal noun of көт-;
waiting

көч strength; force; effort;
power; energy

көчкә hardly; with great
effort; barely, scarcely

көчле strong; powerful

көчлән by force

көчсез weak; powerless

көчәй- to strengthen; in-
crease (intr.)

көчәйттер- to make strength-
en; increase (trans.)

көянтә yoke; beam

күбесенчә mostly

күбрәк comparative of күп;
more

күгәр- to become blue

күз eye

күз алдына китер- to
imagine; fancy; think of

күз ачмаслык blinding

күз карашы glance

күз керфеке eyelashes

күз яшьләре tears

күз өстендәге каш
дәрәҗәсендә газиз тут-
to cherish as the apple of
one's eye

күзгә күрен- to become
visible; become noticed

күздә тот- to mean; stipulate;
intend

күздә тотыл- pass. of күздә
тот-

күзлек glasses, spectacles

күзәт- to watch; observe

күк 1. sky; heaven

күк 2. blue; sky-blue; beautiful

күкрә- to rumble; resound

күл lake

күлмәк shirt

күлмәкчән in shirt sleeves

күләгә shadow

күләм volume; measure; capa-
city

күм- to bury; inter

күмел- pass. of күм-

күмер charcoal; coal

күн leather

күндер- to persuade, convince

күндерү verbal noun of
күндер-

күп many; much

күптән бирле long (in time);
for a long time

күп итеп in large quantities;
much; many

күптәнге old; long-established

күпчелек most; majority

күр- to see; realize; deem;
experience; aspect verb
indicating an action
that is attempted or
intended

күрен- to be seen; seem;
appear; become visible

күренекле notable; significant

күренеш appearance; phenomenon; show; parade; view

күренү verbal noun of күрен-

күреш- to meet; see one another

күрсөт- to show; make mention of; indicate

күрсөтөл- pass. of күрсөт-

күрсөтү verbal noun of күрсөт-

күрше neighbor; neighboring

күрө ger. of күр-; seeing; according to, because of (postp. with dat.)

күрү verbal noun of күр-

күрүчө seer; seeing; realizing; viewer; researcher, observer

күсөк cudgel; lever

күтәр- to raise; lift; bring up

күтәрел- to be raised, lifted; to go up; rise; ascend

күтәрел бар- to take; carry to (with dat.)

күтәрел йөрт- to take; convey; carry to (with dat.)

күтәрел йөртөл- pass. of күтәрел йөрт-

күтәреш- reciprocal of күтәр-

күңөл soul; affection; spirit; feelings

күңөл ачыл- to become cheerful; for one's spirits to rise

күңөл үстөр- to make cheerful; raise one's spirits; encourage

күңөленнән бел- to know by heart

күңөллө cheerful; lively

күңөлсөз lifeless; dreary; sad; wearisome; lifelessly; sadly

-Л-

ла particle, expressing regret or reproach

лавка store; shop; bench (R.)

лаек worthy of (with dat.)

лай dirt; mud

легенда legend

лирик lyric

ләгънәт curse; imprecation

ләгънәт укы- to curse

ләгән basin; pan

ләззәт pleasure

ләззәт илө with pleasure; pleasant; pleasantly

ләззәтлә see ләззәт илө

лөззетлән- to enjoy
 ләкин but; yet; however
 лөтәфәт charm; grace

ләүкә shelf; platform in a steam
 bath (R.)

ләфыз (-фыз) word

-М-

магазин store; shop (R.)
 магънә meaning
 магънәсендәрәк having
 rather the meaning of;
 closer in meaning to
 мазасыз awkward; restless

май grease; fat; butter; oil
 майла- to grease

майлы greasy; bloated

максат aim; purpose

максаты аслый basic aim;
 main wish (Pers. gen.
 construction)

максуд intended; aim; inten-
 tion; wish

макта- to praise

мактан- to boast; flaunt

мал cattle; an animal owned
 (sheep, cows, etc.); prop-
 erty; provisions; wealth;
 goods

мал-туар cattle

малай lad; boy; youth

манара minaret (Ar.)

мантыйк logic

мантыйксыз illogical

марҗа a Russian peasant-woman

масай- to swagger; boast of
 (with dat.)

масса mass

маташ- to potter about; fuss;
 attempt

маташтыр- caus. of маташ-;
 to deceive; pretend

маташу verbal noun of маташ-

материал material n.

материаль material (adj.)

матур beautiful; pretty

матур гына pretty; nice; good

матурла- to embellish

матурлык beauty

махсус special; specially

махсуca special (Ar. fem.
 and pl.)

машина machine

маңка nose mucus

Маһи pr. n.

Маһитап pr. n.

мен- to go up; climb up; ascend;
 mount

мендер cushion

- менә here, now (adv.)
- менә бу this one; this very
- менә инде now; at this moment
- менә шул that one; that very
- менә шулар those; these
- меккен wretched; piteous
- металлический of metal; metallic (R. adj.)
- мещан commoner; philistine (R.)
- мең thousand
- меңәрче thousands; by the thousands
- микән = ме икән
- милли national
- миллиард billion
- миллиард ярым one and a half billion
- миллия national (Ar. fem. and pl.)
- милләт nation; people
- мин pron. 1st. pers. sing. I
- мине pron. acc. of мин
- минеке mine
- минем my
- минут minute (1/60 of an hour)
- мирас inheritance; will; legacy; heritage
- мисал example; comparison
- Мисыр Egypt
- миф myth
- миян middle; interval
- миц stove (R. печь)
- мицкә cask; barrel
- мицкә-мицкә by the barrel
- миңа pron. dat. of мин
- мокавәмәт resistance
- мокавәмәт ит- to resist
- момент moment; trait
- монда pron. loc. of бу²; here
- мондый such
- монкариз extinct; perished
- моннан pron. abl. of бу²; from here; hence
- монолог monologue
- монн pron. acc. of бу²
- моннысы this; this one
- монның pron. gen. of бу²; his; her
- мораль moral; ethics
- моржа chimney; funnel
- мосадәмә collision
- мосадәмәи әфкәр conflict of opinions (Pers. gen. construction)
- мосахәбә conversation; discourse
- мохтаҗ having need of (with dat.)
- моң sadness; melancholy; melody
- моңа pron. dat. of бу²

моңар see моңа

моңар кадәр until now; as yet; hitherto

моңарчы even now; as yet

моңлы sad; melancholic;
melodious

муен neck

мужик peasant (R.)

музей museum

музыка music

музыкальный musical (R.
adj.)

музыкант musician

мулла mullah; a Moslem
teacher of the law of Islam;
used as a title of respect
for a learned man

муллык plenty; abundance

мунча bath house

мыек awn; wisp; moustache

мыеклы shredded; moustached

мыскал unit of weight (approx-
imately one hundredth of a
pound)

мәгълүм known; well-known

мәгъмүрият prosperity;
flourishing; welfare

мәгъна meaning

мәгърифәт education

мәгърифәтче educator

мәгърур proud; conceited; self-
confident

мәдрәсә Moslem school; faculty
at a university

мәзкүр above mentioned

мәйдан plaza; field; area

мекаль proverb

мәкалә article (in newspaper)

мәкаләи махсуса special article
in a newspaper (Pers. gen.
construction)

мәктәп school

мәл time; interval

мәллә interj. can it be that?;
indeed?

мәмләкәт country

мәнафиг advantages; uses;
benefits

мәнгы preventing or prohibiting;
prohibition, prohibited

мәнгы ит- to forbid; prevent

мәртәбә a time; one time; once

мәлгунь damned; accursed

Мәкәрхә базары Makarios an-
nual fair, formerly in Russia

мәлхәзә refuge

мәлхәзәсез without a refuge

мәрхәмәт mercy

мәрхәмәтле merciful

мәрхәмәтсез merciless

мәсхәрә derision; ridicule

мәсхәрә ит- to ridicule; offend

- мөсәләһ for instance; for example
 мәсьәлә matter; question
 мөхдүм son; son of a noble family; scion
 мәхкәмә court (of law)
 мәхлүк created; creature
 мәхрүм dispossessed; deprived
 мәхрүм ит- to dispossess; deprive
 мәхәббәт love
 мәхәббәт ит- to love
 мәшгулият a being busy; occupation
 мәшәкәт trouble; worry
 мәшәкәтсезлән- to become free from trouble or worry
 мәзһүс wretched; despairing
 мәжбүр forced; compelled
 мәжбүр ит- to force; compel
 мәжбүр ител- pass. of
 мәжбүр ит-
 мәжбүрән by force; compulsorily
 Мәжит pr. n.
 мәҗлес assembly; meeting
 мәҗмәғәлфәкара majma' al-fuqarā a place of gathering of the poor; beggars' assembly (Ar.)
 мәҗһүн mad; madman
 мәңгелек eternity; eternal
 мәһабәт grandeur, magnificence
 мәһарәт skill
 мәһәр marriage settlement; dowry
 мәғаллим teacher (male)
 мәғаллимә teacher (female)
 мәдәл model
 мәдәллә exemplified
 мәдәррис teacher in a medrese
 мәкатәс sacred
 мәкиббән галә вәҗһини face downwards (Ar.)
 мәкәммәл complete; excellent
 мәмкин possible
 мәнәсәбәт relation; attitude
 мәрәбби tutor (male)
 мәрәббия tutor (female); governess
 мәселман Moslem
 мәттәсыйль continual(ly)
 мәтәвазийг humble; modest
 мәтәвазийганә in a humble or modest manner
 мәтенәһи ending; reaching a limit
 мәхакәмә judgment; prosecution
 мәхакәмәгә тарт- to sue; to prosecute
 мәхәфәза protection
 мәхәддис one who studies and hands down the tradition of Islam

мөхөддисе кәбир a great scholar of the traditions of Islam (Pers. gen. construction)

Мөхәммәтдәмин pr. n.

мөхәррир writer; author

мөхәррирлек writing; authorship

мөҗәссәм corporeal; personified

мөмкинлек possibility

мөезин muezzin; a crier who calls Moslems to prayer at the proper hours

мөһим important

-Н-

надан unknowing; ignorant

наданлык lack of knowledge; ignorance

наккаш artist

намаз prayer

намаз укы- to pray; perform the ritual prayer of Islam

намуc honor; honesty

намуcлы honest; honorable

намуcсыз dishonest, disgraceful

насып lot; portion; one's lot in life

насып бул- to fall to one's lot; turn out well

начар bad; worthless

неграмотный illiterate (R.)

нечке thin; delicate

ни what; why

ни ары, ни бире бул- not to know what to do; be at a loss

ни булса булды whatever may have occurred; nevertheless; anyhow

ни...ни neither . . . nor

ни сөбептен for what reason; why

ни чаклы how much; up to what amount

нигез basis; foundation; substance; reason

нигездән basically

нигезле- to found; to substantiate, corroborate

нигезлән- pass. of нигезле-

нигезсез without a basis; unsubstantiated

ниге why; how; for what reason

ник why; wherefore

никадәр up to what amount; however

никах marriage

нинди which; what

нинди де булса whatever;
whatsoever

ниндидер some; a; certain

нифак quarrel, discord

нифаксыз without hypocrisy;
sincerely; cordially

нихәл what is (your) condition;
how are you; how do you do

ничаклы see ни чаклы

ничек as; how; somehow; in
what manner

ничек булса да somehow

ничек итеп how; in what
manner

ниче many; how many

нишлик what shall we do?

нишлисең = ни эшлисең

нишлеген = ни эшлеген

нишләп = ни эшләп; how can
it be that; how; why

нишләргә = ни эшләргә

ниһаять end; finally

ниһаятьсез endless; endlessly

новелла short novel, story

нокта dot; point; point of view

номер number; room (R.)

нуқта halter

нур light

нурлан- to be illuminated

ныграк comparative of нык

нык hard; firm; durable; much;
persistently; firmly

нект precisely; exactly

нерсе what; thing; something

нерсәеңен for what purpose;
why

нерсегә dat. of нерсе; why

нерәде where

несел descendants; generation;
stock

несийх one who admonishes

несийхане in the manner of
one who admonishes (adv.)

несийхет admonition; advice

нәтиҗә result

нәтиҗәсендә in its outcome;
as a result of

нефис rare; exquisite; exquisitely

нефрәт loathing; contempt

нефрәтлән- to loath; contempt
(with abl.)

нәшат joy; cheerfulness

неүбәт turn; duty

-0-

образ shape; form; image;
character (R.)

образованный educated
(R.)

оек stocking
 оештыр- to arrange; establish;
 organize
 оештырыл- pass. of оештыр-
 озак lengthy; for a long time
 озакка for a long time
 озын long
 озын бойлы tall
 озын итеп сөйлә- to relate
 at length
 озынлык length
 окоп trench (R.)
 октябрь October (R.)
 омтыл- to strive; attempt
 омтылу verbal noun of омтыл-
 омтылыш verbal noun of омтыл-
 он flour
 онит- to forget
 ор- to beat; hit

орден badge of honor, decoration (R.)
 орчык spindle
 орыш- to scold
 оста skilful; skilfully
 осталык skill
 ответ reply (R.)
 официант waiter (R.)
 охша- to resemble (with dat.)
 охшат- caus. of охша-; to com-
 pare to; to consider
 оч end; edge
 оч- to fly; escape
 очра- to meet with
 очрак instance; event
 ошбу that; that very
 оял- to be ashamed; be em-
 barassed
 оят shameful; shame
 оятсыз shameless; impudent

-П-

падишах padishah; sovereign;
 ruler; czar
 пакъ clean; pure
 пакълек cleanness; tidiness;
 purity
 палач executioner; hangman
 (R.)
 памятник memorial, monu-
 ment (R.)
 пар 1. pair (R.)

пар 2. steam, vapor (R.)
 парк park
 парламент parliament
 парча piece; fragment; part
 патша see падишах czar;
 monarch
 пафос pathos
 Петербург Petersburg, former
 name of Leningrad

печен	hay	практик	practical
печенлек	hayloft	проблема	problem
пеш-	to be boiled; burn or scald oneself	прогрессив	progressive
пешер-	to boil; cook; bake	проза	prose
пешеру	verbal noun of пешер-	протест	protest
пивной	tavern; beer-house (R.)	протест ит-	to protest
план	plan	пустынный	deserted, uninhabited (R.)
подвал	basement, cellar (R.)	пычак	knife
политик	political	пычрак	mud; dirt; muddy; unclean
полицейский	policeman (R.)	пьеса	play (theater); piece (music)
полководец	general (R.)	пейгамбер	prophet
попугай	parrot	пейгамберлек ит-	to make a prophesy
посетитель	visitor, customer (R.)	пайда бул-	to appear; come into being
пот	measure of weight, 36 pounds (R.) = 40 Russian pounds	пәке	folding knife
поэзия	poetry	перде	curtain; act (theater)
		пөхте	clean; tidy; accurate

-P-

расла-	to claim; assert; prove; verify	реальный	secondary or high school (R.)
раслан-	pass. of расла-	ревматизм	rheumatism
рашкы	sleet	революцион	revolutionary (adj.)
реакция	reaction	революционер	revolutionary (n.)
реализм	realism	революция	revolution
реалистик	realistic; realistically	редакция	editorial office
реаль	real	редакцион	editorial (adj.)

риза contentment; will; satisfaction; satisfied

ризалык consent; will

ризасызлык lack of consent; discontent

ризык sustenance; food

риторика rhetoric

рия hypocrisy

риясыз without hypocrisy; sincere; sincerely

риџа hope; request; prayer

Россия Russia (R.)

рус Russian

русча Russian (language)

рух 1. soul; spirit

рух 2. cheek

рухи psychological

рухия (Ar. pl. and fem.) psychological

равеш gait; manner

равешча in the manner of

рессам artist; painter

рѣт row; sense; meaning; time

рѣтсѣз without meaning; untidy

рѣхимле merciful; mercifully

рѣхимсѣз merciless; mercilessly

рѣхмѣт mercy; thanks; merciful rain

рѣхѣт ease; pleasure; enjoyment; pleasant; pleasantly

рѣхѣтлѣн- to take pleasure in; enjoy oneself

рѣхѣтсѣз without enjoyment; uneasy

рѣкугъ a bowing down; bow

рѣхсѣт permission; leave

-C-

сабак lesson

сабак абыстасы tutor, teacher (female)

сабах morning

сабит firm; proved; established

сабий infant

сабыр patience

сабыр ит- to be patient

сав- to milk; see cay-

савыл- pass. of сав-

сadır emanating; issuing (adj.)

сadır бул- to emanate; be issued

саен every; each (postp.)

сажень measure of length, about 7 feet (R.)

сайла- to choose; select

сайра- to sing (of birds)

сакал beard

- сакаллы bearded
- сакла- to protect; save; keep to; observe
- саклабрак taking more precautions; more economically
- саклан- to protect oneself; take precautions
- саклат- caus. of сакла-
- саклаучы protecting; saving; keeping to; observing
- саклык precaution
- сал- 1. to put; build; load; let hang down; give a blow (colloquial)
- сал- 2. to take off (clothing)
- салахият competence; authority
- салахиятле competent; authorized; with authority
- салкын cold (adj.)
- салкынлык cold; frost
- салындыр- caus. of салын-
- салын- to hang down; go down; come down; descend
- салын contest; battle
- салын- to contest; battle
- Самарадагы in Samara (adj.), a city on the Volga
- Самараның of Samara (adj.)
- самовар samovar, tea urn (R.)
- сан number
- сана- to count; account for; consider
- сандугач nightingale
- санлы numbering (adj.)
- сая handle
- сая- to turn; turn aside
- саялам amount of thread sufficient for threading into a needle; a measure of length
- саялам хир distance equal to saylam
- саран miser; miserly
- саргай- to become yellow; become sad
- саргайт- caus. of саргай-
- саргылт rather yellow; yellowish
- сары yellow
- сарык sheep
- сат- to sell
- саташ- to talk at random; rave
- сатин satin
- сатучы seller; vendor
- сатып ал- to buy
- саткып эч- to sell and squander in drink
- сатыр line (of writing)
- сая healthy
- сая- to milk
- саудыр- caus. of сая-
- саулык health
- саф simple; pure; sincere
- сафлык simplicity; purity; sincerity

сач hair	сирек rare; wide apart
сез pers. pron. you	сиңа dat. of син
сезон season	скрипка violin (R.)
селж- to wave; shake	совет council; Soviet (R.)
селкен- to reel; stagger	советлар Soviets (R.)
селкет- to move; make loose	сокман a kind of long coarse boot
селтан- to swing; brandish	солби male child; son
семья family (R.)	солбия female child; daughter
семьядагы of family (from R.) adj.	солдат soldier
серке vinegar	солтан sultan; ruler
сигез eight	солы oats (bot.)
сигезенче eighth	сора- to ask; request; demand; enquire; seek in marriage
сиз- to feel; perceive	сорат- caus. of сора-
сизел- pass. of сиз-	соруу verbal noun of сора-; question
сикер- to leap; jump	сораш- to interrogate; dispute
сикереп тор- to jump up	сорашуу verbal noun of сораш-; dispute
сикерт- caus. of сикер-; to throw upwards; omit; twitch	состав composition; composite (R.)
сикерә-сикере jumping continually (ger.)	сохта insincere; false
сиксен eighty	социалистик socialistic
сиксененче eightieth	социаль social
симез fat (adj.)	союз union (R.)
симерт- to fatten	соң 1. end; after (postp. with abl.)
симметрия symmetry	соң 2. emphatic particle; but
син prop. thou; you	соңгы last; final
синдей such as thou; such as you	соңра after; later
синең gen. of син; thy; your	

С.С.С.Р. Union of Soviet
Socialist Republics (R.
abbrev.); U. S. S. R.

стакан glass; tumbler (R.)

стена wall (R.)

стиль style

стихия element

стихияле elemental

строй structure; regime (R.)

су water

суган onion

сугар- to water; irrigate

сугарыл- pass. of сугар-

сугыш war; fight; battle

сугыш- reciprocal of сук-;
to fight

суз- to stretch out; extend

сузыл- pass. of суз-; to
last

суй- to slaughter cattle

сук- to give a blow; hit; slap;
tap; thrust; clap; thrash

сука plow; plowing (R. соха)

сукада- to plow

сука тимери plowshare

сукран- to complain; grumble

суктыр- caus. of сук-

сул left; left-hand

сул- 1. to wither

сул- 2. to heave a sigh; take
a breath

сулу sigh; breath

сулыш breathing; breath

сулыш кысылу shortness of
breath; asthma

сум ruble

суп-суук excessively cold

сурет shape; manner; form; appear-
ance; likeness, picture

суретле- to depict; describe

суретлен- pass. of суретле-

суретлеу verbal noun of
суретле-; description

суфи Moslem mystic, sūfi

суфий see суфи

суук cold; cold weather

суун- to become cold

суут- to cool; chill

схема outline; scheme

сыгын- to take shelter or refuge
(with dat.); to squeeze oneself
into something

сыек watery; weak (tea); thin

смен- to seek protection of
(with acc.)

смер cow

смыгрт- to hum; whistle

смыгрттыр- caus. of
смыгрт- to blow a whistle

смылан- to suffer pain or ache;
grieve

смылан- to feast; regale one-
self

сыйфат quality

сымк- to bend; press
 сын shape; likeness; form
 сын- to become broken; break
 сындыр- caus. of сын-; to break
 сынык fragment; slice
 сыра beer
 сырхау sickness; ailment
 сыт- to squash; press
 сыярлык containing; enough
 сыңар one of a pair; one
 съезд congress (R.)
 сюжет subject matter; topic
 себәп cause; reason
 себәпле because of
 сәгадәт joy; happiness; prosperity
 сәгать hour
 сәйран excursion; outing
 сәке plank-bed
 сәлам safety; salutation; greeting
 сәламле- to greet
 сәламләш- to greet one another
 сәләмәтлек health
 сәләт skill; ability
 сәләтле skilful; able
 сәләтсез unskilful; without ability
 сәмг hearing; rumor; mention
 сәнгать art

сәрбәст free; independent
 сәрләүхә title; heading
 сәрләүхәле with a title; with a heading
 Сәрандип Ceylon
 Сәхибә pr. n.
 сәясәт policy, politics
 сәясәт кыл- to conduct a policy
 сәях journeyman
 сәяхәт journey
 сәяхәтнамә account of a journey
 сәүдә trade
 сәүдәгәр tradesman
 сәүдәле- to trade
 сәүдәләш- reciprocal of сәүдәле-
 сәүдәләшү verbal noun of сәүдәләш-; trading
 сәаль question; request
 сәаль бир- to ask
 сәен- to rejoice
 сәенеч joy
 сәй- to love; like
 сәйлә- to speak; say
 сәйләм speech; utterance
 сәйлән- pass. of сәйлә-; to mutter
 сәйләм- to speak with one another
 сәйләмшү verbal noun of сәйләм-; conversation; speech

сөт milk
 сөтчө milk seller
 сөү verbal noun of сөй-
 сөүчөлөк love
 сүгөн- to curse; abuse
 сүз word

сүз башы preface
 сүзөннөн чык- to disregard;
 disobey
 сүзлөк vocabulary; dictionary
 сүзлөш- to confer; discuss
 сүт- to take apart; unravel

-Т-

та see дө
 таба 1. frying-pan
 таба 2. in the direction of;
 to (postp. with dat.)
 табак bowl; dish
 табан sole; foot
 табан-табанга зыйд in
 opposite directions; exactly
 opposite
 табигатъ nature; quality
 табигый natural; naturally
 табип doctor; physician
 табу verbal noun of тап-
 табыл- pass. of тап-
 табышмак riddle
 тавык hen; chicken
 тавыш sound; voice
 тавышсыз soundless; dis-
 consolate
 тагы another; again; besides;
 more
 тагын see тагы
 тагын да also; again

таза clean; healthy; strong
 (cloth)
 тазарт- to clean; clear; purify
 тазарту verbal noun of тазарт-
 таифө tribe; kind
 такта plank; board
 талант talent
 талип who requests; aspirant,
 graduate student
 там- to fall in drops; drop;
 trickle
 тамак throat
 тамак туйдыр- to eat one's
 fill
 тамактык provisions; food
 (adj.)
 таман exactly; precisely; fitting
 таманга in time; on time
 тамчы drop
 танау nostril
 танау тишере see танау
 тантана celebration; ceremony;
 triumph; display
 таны- to know; recognize

ТАНЫМАК verbal noun of ТАНЫ-
 ТАНЫШ- to become acquainted
 ТАНЫШТЫР- caus. of ТАНЫШ-;
 to acquaint; make ac-
 quainted
 ТАП- to fine
 ТАПҚЫР 1. time; turn
 ТАПҚЫР 2. shrewd; resourceful
 ТАПҚЫРЛЫК shrewdness; quick
 wits; resourcefulness
 ТАЛШЫР- to give; hand in; pass
 (an examination)
 ТАРА- to comb
 ТАРАК comb
 ТАРАХАН cockroach (R.)
 ТАРАЛ- pass. of ТАРА-; to be
 combed; spread; disperse
 ТАРАНТАС springless carriage
 (R.)
 ТАРАФ side
 ТАРАФЫННАН from; by; on the
 part of
 ТАРЗ shape; manner; form
 ТАРИХ history
 ТАРИХИ historical
 ТАРИХЧИ historian
 ТАР-МАР-ИТ- to scatter; rout
 ТАРТ- to draw; attract; stretch;
 pull; smoke
 ТАРТТЫР- caus. of ТАРТ-
 ТАТ- to taste; sample
 ТАТАР Tatar (n., adj.)

ТАТАРЧА the Tatar language;
 in Tatar
 ТАУ mountain
 ТАШ stone
 ТАШЛА- to throw; abandon
 ТАШЛАН- pass. of ТАШЛА-; to
 attack; throw oneself on
 ТАШЛЫ stone (adj.); stony
 ТАЯК cane
 ТАЯН- to lean against; resist;
 endure
 ТЕАТР theater
 ТЕГЕ that one; the other; that;
 those
 ТЕГЕЛЕР those; they
 ТЕГЕРМЕН mill
 ТЕГЕРМЕН ТАШ mill stone
 ТЕЗ- to put in rows; thread
 ТЕЗ knee
 ТЕЗ ЧҮК- to kneel
 ТЕК- to sew; set up
 ТЕЛ tongue; language
 ТЕЛ- to slice; cut
 ТЕЛГӘ АЛ- to mention; speak of
 ТЕЛДЕН abl. of ТЕЛ-; orally
 ТЕЛДЕН ТЕЛГӘ by oral tradition,
 from mouth to mouth
 ТЕЛЕГРАММА telegram
 ТЕЛЕМ slice; chip; piece
 ТЕЛӘ- to wish; beg; ask
 ТЕЛӘК wish; request

теләмәү verbal noun of
теләмә- negative form of
телә-

теләнче beggar

теләү verbal noun of телә-

теләү, теләмәү whim; capri-
ciousness

тема theme

терек living; alive

тереклек life; existence

тереләй alive; existing

теттереп noticeably;
excellently

теш tooth

тешлә- to bite

ти- to touch

тибү verbal noun of тип-

тигез even; equal

тигезлән- to become even;
become equal

тигезсез uneven; unequal

тиен копейка (1/100 of a ruble)

тиенлек копейка (adj.),
копейкаworth

тиеш must (with dat.); it is
necessary

тиешенчә thoroughly; in a
necessary manner; well,
as it should be

тиешле necessary; worthy

тиешлек necessity

тиз rapid; quick; rapidly;
quickly; soon

тиз заманда see тиздән

тиздән soon

тиз-тиз very rapidly; very
quickly

тик only

тик йөр- to loaf; gad about

тикшер- to examine; sort out;
control; do research in

тикшерел- pass. of тикшер-

тишмер- to suffer; be harassed

тимер iron

Тимербай pr. n.

тимерче blacksmith

тип type; character

тип- to hit; kick; knock; beat
(of heart)

тиргә- to scold; rebuke

тиргәш verbal noun of тиргә-
тире hide; skin

тирлә- to perspire

тирә circumference; surround-
ings

тирә-як see тирә

тирәк poplar (bot.)

тирән deep; profound

тирәнтен deeply; profoundly

тирәсенә up to; around; by;
near

тискәре stubborn; negative

ТИШЕК in holes; hole; aperture
 ТИҢ equal; match
 ТОЕЛ- pass. of ТОЙ-; to seem; appear
 ТОЙ- to feel; perceive
 ТОЙГЫ feeling; sense; perception
 ТОКМАЧ a kind of noodles
 ТОМАН fog; mist; haze
 ТОМАНЛЫ misty; hazy
 ТОР- to stand; be situated; exist; live; get up; stop; remain; spend time; consist of (with abl.); aspect verb describing a continuous action
 ТОРМЫШ existence; daily life; living
 ТОРМЫШКА АШЫР- to bring into existence; carry out; realize
 ТОРУ verbal noun of ТОР-
 ТОРУЧЫ lodger; tenant
 ТОРЫШ condition; situation
 ТОТ- to hold; grasp; catch; keep; save
 ТОТАШ solid; adjoining (with sat.)
 ТОТАШТАН continually; solidly
 ТОТКА bracket; handle
 ТОТТЫР- caus. of ТОТ-; to hand; give to
 ТОТЫЛ- pass. of ТОТ-
 ТОТЫК- to cling; set about; start

ТОТЫНУ verbal noun of ТОТЫН-
 ТОТЫП АЛ- to grasp; catch; seize
 ТОТЫП-ТОТЫП КАРА- to look at repeatedly
 ТОЯК hoof
 ТРАКТИР tavern; inn (R.)
 ТРАМВАЙ tramway; trolley
 ТУ- to be born; come into existence
 ТУАР: МАЛ-ТУАР cattle
 ТУАР- to unharness
 ТУБЫК ankle bone; ankle
 ТУГРЫ straight; true
 ТУГРЫ КИЛ- to come about; fall to one's lot; come true
 ТУГРЫСЫНДА in the direction of; up to
 ТУДЫР- to give birth; bring into existence
 ТУДЫРЫЛ- pass. of ТУДЫР-; to be born; to be given birth
 ТУЗ- to become worn out; become unravelled
 ТУЙ wedding; banquet
 ТУЙ- to eat one's fill
 ТУЙГАНЧЫ to satiety; enough (adv.)
 ТУЙДЫР- to satiate-, satisfy, feed; provide (for)
 ТУК- to peck; chat, chatter
 ТУКТА- to stop (intr.); wait

ТУКТАЛ- to stop at; to dwell
on, i. e., discuss at length

ТУКТАТ- caus. of ТУКТА-; to
stop

ТУЛ- to be filled; throng; be-
come (of years of age)

ТУЛА woollen cloth

ТУЛЫ full; fully

ТУЛЫСЫНЧА fully; thoroughly

ТУМАР wooden block; stump

ТУН fur coat

ТУНА- to flay; to skin

ТУПАС dull; coarse

ТУПАСЛЫК dullness; coarse-
ness

ТУПЛА- to pile up; gather

ТУПЛАУ verbal noun of ТУПЛА-

ТУП-ТУРЫ direct; directly

ТУРЫ straight; rectitude; truth

ТУРЫ КИЛ- to come about;
meet; be necessary

ТУРМДА about; concerning

ТУРЫНДА see ТУРМДА

ТУРЫНДАГЫ about; concerning
(adj.)

ТУТАМ young girl

ТУТЫК rust

ТУТЫР- to fill up; fulfil

ТУФРАК earth; soil; ground;
clay; land

ТУЯРЛЫК filling; sating;
nourishing

ТУҢ to become cold; freeze

ТУҢГАН cold; frozen

ТЫЙ- to forbid; stop

ТЫК- to shove; thrust

ТЫК-ТЫК ЧИЕРТ- to prod; poke;
thrust into

ТЫН breathing; breath

ТЫНДЫК quiet (n.)

ТЫНСЫЗ without breathing; life-
less

ТЫНЧЫГАН mouldy; stale

ТЫНЫЧ quiet; peaceful

ТЫНЫЧСЫЗ unquiet; disquiet

ТЫРНА- to scratch; scrape;
harrow

ТЫРНАК finger-nail; toe-nail

ТЫРЫШДА- to twitch, jerk

ТЫРЫШ- to attempt; strive; make
an effort

ТЫРЫШЛЫК exertion; effort;
diligence

ТЫРЫШУ verbal noun of ТЫРЫШ-

ТЫЧКАН mouse

ТЫШ exterior; outside; besides
(postp. with abl.)

ТЫШАУЛА- to hobble

ТЫШКА out; to outside

ТЫШТА outside

ТЫШТАГЫ outside (adj.), exterior,
external

ТЫҢЛА- to hear; listen

тыңлау verbal noun of тыңла-

те see дә

төвәккәллә- to take a risk;
venture

төгаен ит- to be assigned;
appointed; determined

төгаҗәп astonishment;
wonder

төгъбир phrase; expression

төгъкыйп pursuit; persecu-
tion

төгъкыйп ит- to follow;
pursue

төгъкыйп ител- pass. of
төгъкыйп ит-

төгълим teaching; educating
(n.); education

төгъриф description

төгъриф ит- to describe

текрап repetition; again

текрап ит- to repeat

төкъдир fate; destiny;
event

төкъдирдә loc. of төкъдир;
in the event that

төкълит imitation; sham

төкълитче who or which imi-
tates, imitator

төкәббер proud; haughty

төмам completion; end; com-
plete; completely; ended,
finished

төмам ит- to complete; finish

төмуг hell

төмуглык dweller of hell

төмөке tobacco

төн the body; flesh

төнкыйт criticism

төнкыйт ит- to criticize

төнкыйт ител- pass. of
төнкыйт ит-

тәрбия education; training

тәрбия ит- to educate; train

тәрбия ител- pass. of
тәрбия ит-

тәрбиялә- to educate; train

тәрбияләү verbal noun of
тәрбиялә-; training, the
process of educating

тәрбияләүче educator; edu-
cational

тәртип order; plan; arrange-
ment

тәртип кыл- to arrange; plan;
regulate

тәртипсез without arrangement;
in desultory manner

тәртә shaft

тәрәзә window

тәрәзә төбе window sill

тәрәккый progress, development

тәсдыйк affirmation; ratifica-
tion

тәсдыйк ит- to affirm; ratify

- тәти toy; nice; pretty (colloquial)
- тәти кәгазь good paper suitable for painting or drawing
- тәтәй pretty; pretty girl
- тәфсыйль detail; detailed explanation
- тәхкыйрь contemptuous or disgraceful treatment
- тәхкыйрь ит- to despise; insult
- тәхсыйле кемалет study; education (Pers. gen. construction)
- тәхсыйль acquisition; study; education
- тәэкид confirmation; repetition (of an order, etc.)
- тәэкид ит- to confirm; repeat (an order, etc.)
- тәэмин ит- to assure; supply; provide for
- тәэмин ител- pass. of тәэмин ит-
- тәэсир influence; effect
- тәэсирлө- to influence; affect
- тәүлек day; 24 hours
- тәҗрибә experience; experiment
- тәҗрибәле with experience; experienced
- тәҗрибәсез without experience; inexperienced
- тәңкә 1. fish scale
- тәңкә 2. coin; ready money, cash
- тәңкәлө scaly; laminated
- тәңрә God
- тәбенә under; (to) below; see тәп
- тәбениән from below; from under; see тәп
- тәбән әй lower floor, ground floor
- тәзеклек order; arrangement; prosperity; good condition
- тәзелеш arrangement; structure; system
- тәзлә- to direct
- тәзә- to point; take aim
- тәзәт- caus. of тәзә-; to adjust; repair
- тәзүче compiler
- тәкерек spittle; saliva
- тәлке fox
- тән night
- тәнлө at night (adv.)
- тәп space below; bottom; basis; foot of a hill; basic; under; below (postp. mostly with possessive suffixes)
- тәр type; sort
- тәр- to wrap; muffle
- тәркем section; group
- төрлө various; different; of the sort; kind
- төрт- to prod; stoke; goad

төс color; expression; character; complexion; aspect

төсен ал- to assume an air or expression

төсле with an expression; resembling; like; as though

төсле иттер- to put on an air; pretend

төтен smoke

төче lifeless; lifelessness; tasteless

төш dream

төш- to fall; alight; go down; climb down; flow down; descend

төшен- to understand

төшер- to drop; lower; draw

төшерел- to be painted, to be drawn: чөчөк
төшерелгән кәгазь
paper on which flowers
had been painted; paper
with a floral design

төшерлек ит- to make or let fall

төшерт- caus. of төшер-

төшмәслек adj. in -лек from negative participle in -мас (-мас) from төш-

төшәрлек falling; about to fall (adj.)

төшү verbal noun of төш-; falling; fall

төя- to pile up; load

түбә roof; terrace

түбән low; lower; below

түбәндәгечә as follows; as below

түбәнрәк somewhat low; lower

түгел not

түгеллек lack; absence

түз- to suffer; endure

түк- to pour

түлә- to pay

түләү verbal noun of түлә-

түмгәк mound; hill

түр side in a room opposite the door; place of honor

-у-

убырут thistle (bot.)

угалан- to wail; lament

углы see ул 1.: ул with possess. suff.

угры thief

угрында concerning; for the sake of (always with a possessive suffix)

утырла- to steal

уен play; game; amusement

уен ит- to play; become amused

уенчык toy; game

уз- to pass; pass by; overtake

уй thought; opinion

уйла- to think; ponder; surmise

уйлаганлык noun in -лык
from participle in -ган
of уйла-; thinking; con-
sideration

уйлан- pass. of уйла-

уйлап бил- to infer; conclude

уйлаш- to consider; consult
someone's opinion

уйна- to play; amuse oneself;
romp

уйнат- caus. of уйна-

уйнау verbal noun of уйна-

ук 1. arrow

ук 2. see үк

ука lace

уку verbal noun of укы-;
reading; study

укучы reader; student

уки- to read; study

укимак verbal noun of уки-

укимышлы educated; learned;
intellectual

укыт- to teach

укыттыр- caus. of укыт-

укытучы who teaches; teacher

укытыл- pass. of укыт-

ул 1. son

ул 2. he; she; it; that; those

ула- to howl

ул-бу some; something;
this and that

улының улы grandson

ун ten

унбер eleven

унбиш fifteen

университет university

унике twelve

унөч thirteen

уңышлык yield; success

ура- to muffle; wind

урак sickle

урак вакыты harvest time

урам street

урла- to steal

урлап ger. of урла-; stealthily

урман forest

урнаш- to be located; be estab-
lished

урта middle

урта мәктәп middle school;
high school

урталай in half; in two

уртанчы middle (adj.)

уртарак mediocre; dull-witted

уртачарак middling; mediocre

урын place; locality; opportunity

урынына in place of; instead of

урынлы fitting; appropriate; with
the conditional tense, conveys
probability

урынсыз inappropriate; irrelevant

усал evil; wicked

ут fire

утыз thirty

утын wood; firewood
 утыр- to sit; sit down
 утырт- caus. of утыр-; to
 seat; to put
 уф interj. expressing annoy-
 ance, boredom

уян- to become awake
 уят- to awake
 уңай convenient; suitable; positive
 уңған agile; gifted
 уңышлык yield; success
 уһ interj. oh! ah!

-Ф-

фабрика factory
 файда use; advantage; profit
 файдалан- to use; take ad-
 vantage; profit by
 файдасыз useless; in vain;
 unprofitable
 фантастик fantastic
 фатир living quarters; lodging;
 dwelling; apartment (R.)
 фахш immoral
 фахшә harlot
 фахиятсез immaculate; virtuous
 февраль February
 феодализм feudalism
 фикер thought; opinion
 фикер йерт- to think; ponder;
 consider
 фикерле thinking; with a men-
 tality
 фикерлер йерт- see фикер
 йерт-
 филвакыйгъ in fact; really
 фольклор folklore
 форма form

французча the French language;
 in French
 фронт front (i. e., battle line)
 фекать only; exclusively
 фекыйр poor; lacking
 фекыйрылек poverty; lack
 фәвакиһел желәсе фил әдәбият
fawākih al-julāsa fi-l-
adabiyyat fruits of the
 literary assembly (Ar.)
 фәлсәфә philosophy
 фәлән some; a certain; such
 and such; so and so; and so
 forth; anything
 фәләнчә in some manner; to a
 certain degree; so-and-so much
 фән science
 фәнни scholarly; scientific
 Фәрихә pr. n.
 фәс fәz
 Фәхер pride; glory
 Фәхерле proud; glorious
 Фәрһад wail; cry
 Фәрһад ит- to wail; cry

-X-

хазир present; now	характеристика characteristic; characteristic feature
хазирун (Ar. pl.) those present	хасил yield; produce; result
хайван animal	хасил бул- to be produced; result
хайванлык ит- to act in a disgraceful (lit. beastly) manner	хасса characteristic; quality
хак 1. right (n.)	хат line; letter; writing
хак 2. due; cost; price	хатын woman; lady; wife
хаким ruling; governor; ruler	хатынлык married status; status of a wife; marriage
хаклы 1. possessing the right; eligible	хатынлыкка ал- to take to wife
хаклы 2. having a price; priced; expensive	хатынлыкка сора- to ask a girl in marriage
хакыйкаты truth	хафа worry; grief; anxiety
хакында on the account of; with regard to; concerning	хафалан- to become worried; grieve
халет condition; situation; state; circumstances	хаҗ pilgrimage to Mecca
халете рухия psychological state or condition (Pers. gen. construction)	хаҗи one who has made the pilgrimage to Mecca, Hadji
халык people	хезмет service; work; duty
халык аңыз иҗаты folklore	хезмет ит- to serve; work
халык иҗаты folk art	хезмет итмек verbal noun of хезмет ит-
халык шагыйре folk poet	хезмет итүче performing work; serving; employee
хами who protects; protector	хезмет иясе see хезмет итүче
хамисез unprotected; without a protector	хезметче worker; employee; servant
ханым lady	хикәят story; tale
характер character	хилаф contrary; opposite
	химая protection

химая ит-	to protect	хурлык	shame; disgrace
химая итмекче	protection; protector	хурыльгайн	hourî, apple of one's eye; beloved
хис	perception; feeling; senti- ment	хуш	pleasing; pleasant
хис ит-	to feel; perceive	хуҗа	possessor; master; owner
хисабы юк	see хисапсыз	хуҗалык	household; economy
хисап	calculation; count; ac- count	хыял	reflection; dream
хисап ит-	to calculate; count; reckon; consider	хыялдан кичер-	to reflect; imagine
хисап ител-	pass. of хисап ит-	хыяллан-	to dream; imagine
хисапсыз	countless; exces- sively; endlessly	хәбәр	news; information
хисапчы	accountant	хәбәр бир-	to inform; announce
хиссият	feelings; sentiments	хәвәф	fear; danger
хиссияте миллия	national feelings; national sentiments (Pers. gen. construction)	хәер	incidentally; however
Ходай	God	хәерле	fortunate; good
Ходайбирде	pr. n.	хәерле булсын	let's hope for the best! good luck!
хокук	Ar. pl. of хак, rights; law	хәерле кулдан	handily; at an opportune moment
хорафат	superstition	хәзер	present; now
хосусан	especially; parti- cularly	хәзер генә	very recently; presently
художество	art (R.)	хәзерге	at present; present (adj.)
художестволы	with art; artistic (R.)	хәзерге	until now; meanwhile; for the present
художник	artist; painter (R.)	хәзерле-	to make ready; pre- pare
художниклык	artistry (R.)	хәзерлән-	to prepare oneself for (with dat.)
хурлан-	to be ashamed; em- barrassed; be offended	хәзерләнү	verbal noun of хәзерлән-; preparation
		хәзинә	treasury; treasure

хэзрэт excellency (title)
 хэйлэ trick; wile; stratagem
 хөкарат insult; contempt
 хөл condition; situation; circumstance; mood
 хөл хүй- to take a rest; recuperate
 хөллөн- to become cured; regain strength
 хөлсөз weak; exhausted
 хөлсөзлөн- to become weak; exhausted
 хөлфө (elder) student in a medrese; tutor
 хөнжөр dagger
 хөраба wreck; ruin
 хөрөкөт movement; setting out; act; behavior; activity
 хөрөкөтлөн- to move; set out; act

хөрөкөтсөз without movement; in a passive manner
 хэсрэт regret; longing
 хэтта even; to the extent that
 хөтөр danger
 хөят life
 хөятсызлык lifelessness; miserableness
 хөкем judgment; decree; authority
 хөкем ит- to judge; decree; decide
 хөкем итүчө who judges, decrees, decides; judge
 хөкүмөт government
 хөр free
 хөрмөт respect
 хөрмөтлө worthy of respect; venerable
 хөррият freedom
 Хөснү pr. n.

-ч-

чабала- to clasp; slap
 чабата bast shoe
 чагыл- to be reflected; reverb-
 berate
 чагылдыр- caus. of чагыл-;
 to reflect; rebound
 чагылдыру verbal noun of
 чагылдыр- ; reflection;
 reverberation
 чагында while; when; at the
 time of; see чак

чагыштыр- to compare
 чак time; while
 чак- to sting
 чак-чак hardly; scarcely
 чаклы to; up to
 чакрым unit of length = 3,500
 'feet
 чакта while; at the time of; see
 чак
 чакыр- to call

чалма turban

чалмала- to wear a turban

чама measure; amount

чамала- to measure; estimate;
intend

чамалап кына measured; cau-
tiously

чана sledge

чап- 1. to run; gallop

чап- 2. to cut; chop; slap

чапан robe

чат crossing; crossover

чатла- to become cracked,
split

чатлама: чатлама суык
severe frost

чатыр tent

чатыр тек- to pitch a tent

чачак fringe; tassel

чачаклы fringed; tasselled

чебен fly (insect)

чеметем pinch (of tea, etc.)

чеметтер- to scratch; tear;
rend; to cause pain

чер ит- to conceal

чиген- to draw back; refrain;
hesitate

чиерт- to mutter; grumble

чик line; end; border; limit;
edge

чикле limited; edged (adj.)

чикмән a kind of short over-
coat with wide sleeves

чиксез endless; endlessly

чират turn; duty

чирек a quarter (n.)

чирек сәгать a quarter of an
hour

чиркән- to flinch; loath

чиркәнү verbal noun of чиркән-

чит edge; strange, foreign

читек a kind of boots without
heels

читекче bootmaker

читкәрәк aside; further

читтән from without; from out-
side

чиш- to untie; unravel

чишен- to take off (coat or boots)

член member (R.)

чокыр hollow; ravine; cup

чокырайт- to hollow

чолга- to wind round; envelop

чор period; time

чорна- to wind; wrap

чуал- to become tangled, con-
fused

чуен crude iron; cast iron

чум- to plunge; dive

чумыр- caus. of чум-; to sub-
merge; immerse

чыга алмаслык futile; inescap-
able

чыгар- to take out; set free; bring forth;
raise; produce; publish, issue

чыгару verbal noun of чыгар-	чынла- to give serious thought to; decide
чыгарыл- pass. of чыгар-	чынлап seriously; in reality; genuinely
чыгарылу verbal noun of чыгарыл-	чыннан да in fact; really
чыгу verbal noun of чык-	чын-чыннан really; truly
чыгып кит- to go out; issue	чыра splinter; chip
чыгыш verbal noun of чык- ; exit; appearance; origin; appearance on the stage	чырай face; appearance; expression
чыда- to be patient; endure	чырай сыт- to frown
чыдарлык enduring; enduringly	чай tea
чыдарлык хәле a being able to endure; patience	чайнек tea kettle (R.)
чык- to go out; come out; turn out to be; go up; emerge; occur; aspect verb describing a completed action	чанч- to pierce; sting
чысканлык participle of чык- + -лык, going out; emerging	чанчеп-чанчеп piercing; stinging (continually)
чын real; existing; true; truly	чәч hair
чын күңәл илә sincerely; from one's heart	чәчәк flower
чын күңәлдән see чын күңәл илә	чәчәк ат- to bloom
чынаяк tea cup	чай- to toss; throw upwards; hurl up
чынаяк асты saucer	чәнки because
чинбарлык reality	чүк- to kneel
	чүмеч- scoop; ladle
	чүп litter; refuse
	чүллә- to pluck; gather up; select
	чүпрәк rag

-III-

шагыйрь poet	шактый considerable; somewhat; rather
шайтан satan; devil	
шаккат- to become amazed, astonished	шап-шоп onom. imitating the sound of clapping

шапылдат- to clap; applaud
 шарт condition; agreement
 шартаяк club; stick
 шарт ит- to make a cracking sound; crack
 шатлан- to rejoice at (with abl.)
 шатлану verbal noun of шатлан-
 шатлык joy; rejoicing
 шатлыклы with joy; glad
 шаула- to make noise; hum
 шу-шу noise; shouting; bustle
 шаяр- to jest; romp
 шаять perhaps; probably
 шигърь poem
 шикел shape; manner; form
 шикелле as; similar to; in the manner of
 шикер sugar
 шимбе Saturday
 шифа healing; restoration to health
 шифа тап- to be healed; be restored to health
 шиң- to wither; sag
 шом evil omen; misfortune, bad destiny
 шомлы inauspicious; gloomy
 шпион spy
 штан see штаны
 штаны trousers (R.)
 шул that; that one

шул кеенче thus; in that manner; so; according to this
 шул кенне on that day; the other day
 шул мин телегән ил илә on purpose; resolutely; lit. the way I wanted
 шулай рәвешче thus; in that manner; so
 шулай such; thus
 шулай итеп thus; then
 шулай ук likewise; alike
 шулар those
 шулкадәр so much; up to that degree (adv.)
 шунда there
 шундагы there (adj.); of that place
 шундый such; so; thus
 шуянан abl. of шул
 шунсы that one there; this one
 шунсыз without that; unless; or else; otherwise
 шунны acc. of шул
 шунның gen. of шул
 шунның белән бергә also; moreover; at the same time
 шунның өчен therefore
 шура council
 шураи өммет religious community council (Pers. gen. construction)
 шушы this
 шуңа күрә therefore

- шуңар dat. of шул
- шуңар күрә see шуңа күрә
- шырпы splinter; chip; twigs;
matches
- шәех sheykh; elder; head of a
clan; head of a religious
order
- Шәех pr. n.
- шәкерәт follower; partisan;
student in a medrese
- шәп rapid; rapidly
- шәп-шәп very rapid; very
rapidly
- шәриғатъ Shari'at; the Moslem
law
- шәфкать concern; compassion
- шәфкатьле with concern; com-
passionate
- шәфкатьсез without concern;
without compassion
- шәхес person; personality
- шәхси personal; private
- шәһәр, -һре city; town
- шәһәр кешеселек characteris-
tic or quality of a city or
town dweller
- шәһәр Болгар the city of
Bolgar (Pers. gen. con-
struction)
- шәһәрлек characteristic or
quality of a city or town (n.)
- шәйлә rather; thus
- шәкер gratitude; thanks; thank-
fulness; praise
- шәкер ит- to thank
- шәкер кыл- see шәкер ит-
- шүре spool; reel for thread
- шүредәй resembling a reel;
meagre; thin

-И-

- иру descendants
- ирым exorcism
- иржайт- to bare one's teeth
- исул way; method; system
- ичкын- to become untied; be-
come freed
- ичкындыр- to untie; free
- ишан- to believe (with dat.)
- ишандыр- to cause to believe
- ишанмау verbal noun from
ишанма-, negative form of
ишан- ; disbelief
- ишану verbal noun of ишан-
- ишанычлы authentic; reliable;
true
- ишк- to rub; grind

-Ә-

- эзлә- to look for; seek
 эзләү verbal noun of эзлә-
 эзләүче looking for; one
 who seeks; seeker
 экспедиция expedition
 элек before; first
 элек дөҗра for the first time;
 first
 элекки former; first
 элемент element
 элек- to get into; undergo
 электер- to grasp; experience
 эне younger brother
 энҗе pearl
 эпизод episode
 эпик epic
 эре huge; important; proud
 эре генә атла- to walk with
 long steps; to stride
 эр- to melt
 эрт- caus. of эр-
 эт dog
 этнография ethnography
 эч interior; stomach
 эч- to drink
 эч пош- to become bored;
 become melancholic
 эч пошарлык boredom;
 melancholy
 эчендә in; within; among (postp.);
 see эч
 эчендәге inner; inside; among
 (adj.); see эч
 эченнән from within; sincerely;
 see эч
 эчер- to give to drink; water
 (animals)
 эчке in; into; among; see эч
 эчке баткан hollow; sunken
 (eyes)
 эчке батып кертгән see
 эчке баткан
 эчтәлек contents; meaning
 эчтәлекле with contents;
 meaningful
 эчек intestine; bowel
 эчек-Фәлән tripe
 эчү verbal noun of эч- ; drink;
 beverage; drinking
 эш work; occupation; action;
 matter
 эш ит- to busy oneself with;
 act
 эш хара- to supervise work; be
 occupied with
 эшлекле enterprising; energetic
 эшлә- to do, work, make
 эшлән- to be worked; to be
 manufactured; be made;
 be produced; pass. of
 эшлә-

эшлепә hat (R.)

эшсез unemployed; without
work

эшче worker

эшчәнлек diligence; activity;
application

-Ю-

ю- to wash; rinse

юшлан- to become quiet;
subside

югал- to be lost; disappear

югалт- to lose

югалтыр- caus. of югалт-

югары up; above; high; highly

югары уку йорты university

югарыдан from above

югарылык height

югыйсә unless; otherwise

юдыр- caus. of ю-

юк non-existent; absent; there
is not; no

юка thin

юкка in vain; for no purpose;
see юк

юклык lack; non-existence

юке lime (bot.)

юл road; way; path; line (in a
book)

юлбашчы leader; chief

юлга чык- to set out; start off
on a journey

юлдашык ит- to accompany;
attend

юлы-юлы in lines; striped

юлы journeyman

юмарт generous;
generously

юра- to explain; consider

юри intentionally; deliber-
ately

-Я-

я 1. interj. ah! then! indeed!

я 2. or

ябыл- pass. of яп-

ябыш- to stick to; cling

ябыштыр- to stick on; attach

явымз stern; ferocious; evil

ягына to; in the direction of;
see як

ягынан from; away from; from
the point of view of; see як

ягъни that is to say; i. e.

ядкарь souvenir; reminder

яз spring

яз- to write

язма written; writing

язмыш fate

язу verbal noun of яз-; writing

язучы writer

язучылык writer's profession;
authorship

языл- pass. of яз-

як side; part; point of view;
aspect; see ягына,
ягыннан

як- to heat

яки or

яки дә or else

яки...яки either . . . or

якла- to protect; defend

яклан- pass. of якла-; to
defend oneself; insist

яклау verbal noun of якла-

яклаучы protector; defender

якты light; bright; shining;
clear; lucid; cheerful

яктылык light

яктырт- to light; to cast light
on a problem

яктырту verbal noun of
яктырт-

якын near; relatives; relation

якынлаш- to go near, to ap-
proach

якшәмбе Sunday

якшәмбе көнге Sunday's; of
Sunday (adj.)

ял rest

ял ит- to rest; take a rest

яла- to lick

ялагайлык hypocrisy; insin-
cerity

яланаяк barefoot (adv.)

ялангач naked; bare

ялган lie; falsehood

ялагаш trough

ялгыз alone; only

ялла- to hire; engage

яллан- pass. of ялла-

ялтыра- to glitter; shine; excel
oneself

ялтырат- caus. of ялтыра-

яме interj. indeed?; is that
so?; all right

ямьсез ugly; unsightly

ян side; flank; see янына,
янында, яныннан

ян- to burn (intr.)

яндыр- to burn (trans.)

янтай- to list; to heel

янчык tobacco-pouch

янына to; up to; see ян

янында by the side of; at; see ян

янындагы by the side of; which
is at (adj.); see ян

яныннан from; away from; see ян

- яне again; further; once more
 янеше by; alongside; neighboring; adjacent
 яп- to close; shut; lock
 Япония Japan
 яр- to cut; cleave
 яра wound; bruise
 яра- to fit; be of use; be suitable
 Ярабби interj. My God!
 яраp fitting; suitable; well
 ярат- 1. to create
 ярат- 2. to love; like; venerate; approve of
 яратучылык love; liking
 яратыл- pass. of ярат- 1.
 ярау verbal noun of яра-
 яраш- to agree on (with dat.)
 ярдыр- caus. of яр-
 ярдыру verbal noun of ярдыр-
 ярдем help
 ярдем бир- to help
 ярдеменде by means of; thanks to (lit. through the help of)
 ярлы poor; destitute
 ярты half
 яру verbal noun of яр-
 ярык cracked; crack; cleft
 ярыл- pass. of яр-
 яреш- to agree; settle marriage
 ярешел- pass. of яреш-
- ярешелу verbal noun of ярешел-; betrothal
 яса- to make; pour out tea
 ясал- pass. of яса-
 ясалганлык noun in -лык from participle in -ган of ясал-; a having been made
 ясалма artificial
 ясалмалык artificiality
 ясат- caus. of яса-
 ясау verbal noun of яса-
 ят- to lie, to lie down
 ятарлык noun in -лык from ятар, participle of ят-
 ятим orphan
 ятим кал- to be left an orphan
 ятмак verbal noun of ят-
 яту verbal noun of ят-
 яу {явым, явы, etc.} war
 яу- to fall (of rain, etc.)
 жулык scarf; kerchief
 жучы matchmaker
 яфрак leaf
 яфракка берелен- to sprout; put forth leaves
 яхшы kind; good; well
 яхшыга for the better; the better
 яхшылык favor; goodness
 яшел green

яшен lightning
 яшер- to hide; conceal
 яшь 1. young; green; youth;
 year (of age)
 яшь 2. tear
 яшьлек youth; years (of age)
 яше- to live
 яшеу verbal noun of яш-
 яшеуче living; inhabitant
 ящик box; drawer; bin (R.)
 яңа new; recently

яңа гына at this moment; just
 now
 яңадан again; anew; see яңа
 яңак cheek
 яңалык novelty
 яңарт- to make new; make anew
 яңача in a new manner; anew
 яңачарак somewhat new; in a
 somewhat new manner
 яңгыр rain
 яңгыр яу- to rain
 яңгыра- to ring; sound

-Ә-

ә yet; but; however
 әби grandmother; old woman
 әверел- to be turned into; be-
 come
 әверелу verbal noun of
 әверел-
 әгәр if; whether
 әдәби literary
 әдәбият literature
 әзер ready
 әз-мәз a little bit; a very
 small amount
 әзрек less; somewhat
 әйбер thing; object; article
 әйберләр pl. of әйбер;
 luggage; wares
 әйбәт good; well

әйдә interj. come! be off!
 әйдә- to drive; rush
 әйе interj. yes!
 әйлен- to rotate; turn around;
 go around; turn into
 әйлендер- caus. of әйлен-
 әйлендергәлә- to turn (fre-
 quently)
 әйлендергәләп кара- to look
 about
 әйт- to say
 әйтәл- pass. of әйт-
 әйтем saying (n.)
 әйтерлек it may be said that
 әйттер- caus. of әйт-
 әкият fable; folk story
 әкиятче story-teller

- әкрен slow; slowly
 әкыраба Ar. pl. of qarīb;
 relatives
 әлбетте certainly; decidedly
 әле yet; still; now
 әле булса as yet; until now
 әле гене just now; barely
 әлеге the aforementioned (n.,
 adj.)
 әлеге meanwhile; until now
 әлкыйсса in brief
 әллә perhaps; some; ever
 әллә кайдан from somewhere
 әллә кайчан long before
 әллә кайчаннан бирле for a
 long time; since long before
 әллә ни something; anything
 әллә ниләр pl. of әллә ни
 әллә нинди some; any
 әллә ничек somehow; anyhow
 әллә ничә some; a consider-
 able amount
 әллә...әллә either . . . or
 әлхасил in brief
 әлхәмделилла interj. thank
 God!
 әмер, -ме order; decree
 әмер ит- to order; decree
 әмма but; yet
 әмре һәмәһи empirical decree
 (Pers. gen. construction)
 әнбағ Ar. pl. of naw'; sorts;
 kinds; various; different
 әни mamma; mother
 әнкәй mother
 әнә over there; there
 әнә шул that; that one
 әрдәнә pile of logs
 әрдәнә -әрдәнә piles of logs
 әрле-бирле to and fro; back
 and forth
 әрәм in vain; lost
 әржә box; basket
 әсас basis; essence
 әсассыз baseless; unfounded
 әссаламегаләйкәм
 esselāmüaleyküm: Peace
 be upon you (the formal
 greeting of Moslems to each
 other)
 әсәр sign; mark; work (of art,
 etc.)
 әти father
 әтраф Ar. pl. of taraf; sides;
 surroundings
 әтрафтагы around; near (adj.)
 әтрафында around; near; see
 әтраф
 әфрад Ar. pl. of fard; persons
 әфсуи spell; incantation
 әфәнде effendi; used after a
 name as 'mister'; sir
 әхвал Ar. pl. of hāl, conditions;
 situation; state

әхлак Ar. pl. of *hulq*, moral qualities; character

әчет- to brew; ferment

әчетү verbal noun of әчет-

әүвәл before; first

әүвәл Коръан in the text: the first reading of the Koran in a medrese, i. e., an early reading lesson

әүвәлүк at first; first

әүвәлге first

әүвәлдә before; at first

әүлия saint; saintly person

әңгәмә conversation; discussion; discourse

әһәмият importance

әһәмият бир- to attach importance to; pay attention to

әһәмиятле important

-Ә-

әз- to tear off; break off

әзек fragment; shred; in fragments; in shreds

әй house; dwelling; domestic

әй- to pile up; stack

әйдер- caus. of әй-

әйдеге being in the house or dwelling; at home (adj.); domestic; pertaining to the house

әйдеш lodger; tenant; roommate

әйлән- to marry; be married

әйләнү verbal noun of әйлән-

әйрән- to learn; study

әйренел- pass. of әйрән-

әйрәнү verbal noun of әйрән-; learning; study

әйрет- to teach; train; tame

әйреттер- caus. of әйрет-

әйретү verbal noun of әйрет-; teaching; training; taming

әлге pattern; pane

әлгеле pattern; pane (adj.)

әмет hope; expectation

әмет ит- to hope; expect

әметле hopeful; that gives hope

әмет өз- to lose hope

әметсез without hope; hopeless

әммәт community or people of the same religion

ән voice

әр- 1. to blow; fan

әр- 2. to bark

әр-яңа brand-new

әрдер- caus. of әр- 1.

әрк- to become frightened; be startled

әс see әст

өскө up; to the surface
 өст upper part; surface; top;
 see өстенде, өстөнө
 өстен up, upwards
 өстен чыгу verbal noun of
 өстен чык-
 өстен чык- to win; come out
 a winner; be superior
 өстенде on; over; see өст
 өстөндөгө on; over (adj.); see
 өст
 өстөнүк advantage; superi-
 ority
 өстөкө onto; over; see өст
 өстөнө ки- to put on clothing
 өстө above; over

өстө- to add; increase
 өстө тор- to regard highly;
 esteem
 өстөл table (R. стол)
 өстөн from above; off
 өстөн гөнө superficial; inci-
 dental; superficially; inci-
 dentally
 өстөн кара- to look at in a
 cursory manner; neglect
 өч three
 өчөк for; for the sake of; be-
 cause of; in order to (postp.)
 өчөкчө third
 өш- to become frozen; freeze

-Y-

үгөткө- to admonish, re-
 monstrate, advise
 үз self
 үз-үзөнө to himself; to her-
 self; to themselves
 үзара mutual; among them-
 selves
 үзгө other; different
 үзгөр- to become changed;
 change
 үзгөрт- to change; make
 changes
 үзө oneself; himself; herself;
 itself; see үз

үзөн тор- to behave; conduct
 oneself; see үз
 үзөнчө in one's (his, her) mind,
 opinion; in one's own way
 үзөнчөлөк feature; character-
 istic
 үзөн-үзө oneself; himself; her-
 self; itself
 үзлөгөннөн by oneself; spon-
 taneously
 үзлөштөр- to master; appro-
 priate
 үзлөштөрү verbal noun of
 үзлөштөр-
 үзөк marrow; core

үк (particle) very, exactly
 үл- to die
 үлек corpse
 үлем death
 үлчө- to take measure; weigh
 үлчөү verbal noun of үлчө-;
 measuring; weighing
 үп- to kiss
 үпкө vexation; grudge
 үр mound; hill
 үрле hilly; uneven
 үрле-кырлы сикер- to bounce;
 hop
 үрнөк specimen; sample
 үс- to grow
 үсеш growth; vegetation

-Ж-

җавап answer
 җавап бир- to answer
 җаглилаганлык artificiality;
 condition of being artificial
 җайла- to adjust; take care
 җайлап ger. of җайла-; care-
 fully; without haste
 җамал beauty
 җами mosque
 җан life; soul
 җан иясе living creature;
 alive
 җанбай pr. n.

үстер- to grow; raise; increase
 үстерү verbal noun of үстер-
 үсү verbal noun of үс-
 үт- to pass; go through; cut
 through; traverse
 үтен- to ask; request
 үтенү verbal noun of үтен-;
 request
 үтер- to kill
 үткен sharp; vivid; resourceful;
 lively
 үткен past; previous
 үткөр- caus. of үт-; to spend
 (time)
 үтмөс obtuse; blunt
 үчеклә- to tease; annoy

җанлы alive; lively
 җансыз lifeless; dead
 җансызлык lifelessness; dead
 җантимер pr. n.
 җеп fiber; thread
 җеп-җиңел feather-light; very
 easy
 җибәр- to send; drive away;
 throw; direct; aspect verb in-
 dicating a sudden or unexpected
 action
 җик- to harness
 җиде seven

- җиденче seventh
 җил wind; breeze
 җиләк berry
 җимер- to ruin; destroy; demolish
 җимерел- pass. of җимер-
 җимерелү verbal noun of җимерел- ; ruin; destruction
 җир place; ground; earth; distance
 җиренә кил- to occur; come about
 җирлек ground; basis
 җисем body; substance
 җисемлен- to become personified; personify
 җит- to reach; suffice; be suitable
 җитеш- to be on time; come about; succeed
 җитешсезлек deficiency; lack
 җитештерүченлек productivity
 җитмәсә besides; moreover; in addition
 җитәк rein
 җитәклә- to conduct; lead a horse by the rein
 җитәкчелек instruction; direction
 җитәкчелек ит- to instruct; direct
 җитәр interj. enough!
 җитәрлек ample; enough
 җитү verbal noun of җит-
 җиң sleeve
 җиң- to conquer; win; overcome
 җиңгә daughter-in-law
 җиңгәче a man who uses his daughter-in-law as his concubine
 җиңел light; easy
 җиңеләйтәр- to cause to be easy; lighten; alleviate
 җиңү verbal noun of җиң-
 җиһаз utensils; equipment
 җиһан world
 җомга Friday
 җыел- to gather (intr.)
 җыелыш meeting; gathering; assembly
 җыен- to set about; gather
 җыентык collection; anthology; total
 җыену verbal noun of җыен-
 җыр- to wrinkle; furrow; frown
 җыештыр- to put in order; tidy up
 җый- to make tidy; gather; hold; contain
 җыйна- see җый-
 җыйнал- pass. of җыйна-
 җылы warm; warmth
 җылын- to get warm
 җылыт- to heat; warm

қыр singing; song

қырла- to sing

қырлан- pass. of қырла-

қырлау verbal noun of қырла-

қырчы singer

қебер tyranny; injustice; in-jury

қеел wrong; oppression

қеел- to be spread out; develop

қеза punishment

қезага тарт- see қезала-

қезала- to punish

қей summer

қей- to spread; scatter (trans.)

қейге summer (adj.), sum-merly

қеллад executioner; merciless

қемгмьят society; community

Җәмигыль әшһәр Jāmi' al-Azhar; the Azhar Mosque at Cairo (Ar.)

қәмегатъ group; community; congregation; society; public

қәмегатъчелек public; public opinion

Җәмилә pr. n.

қәнлек animal

қәфа torment; ill-treatment

қәя bracket; bow; arch

қәүһәр substance; jewel; diamond

қәһәннәм hell; inferno

қәббә robe with full sleeves and long skirts

қәмлә total; sentence; phrase

қәрһәт boldness; daring

қәрһәт ит- to dare

қүләр mad; insane

қүләрлән- to become mad; insane

-h-

һава air; weather

һавалар see һава

һай interj. hey! alas!

һаман yet; still; ever; continually

һ.б. abbrev. for һәм башка(лар) and other(s); etc.

һи interj. ha! ah!

һинд India; Hindu

һич no (adj.); not at all (adv.)

һәдия gift

һәйбәт nice; good

һәм and; too

һәм...һәм both . . . and

һәмме all; every one

һәр each; any

һәр эш any work; everything

һәрбер each one; any

һәрвакыт at any time; never
(in negative constructions);
all the time; ever

һәрвакытта see һәрвакыт

һәркайчан at any time; all the
time; always

һәркөнне any day; each day

һәрнәрсә anything; everything

һәр төрле any; each kind

һөнәр skill; dexterity; ability

һөжүм attack; onslaught